

Csepregi Zoltán:

Egyetlen jod

„Egy ióta vagy egy pont sem vész el a törvényből, míg be nem teljesedik.”

(Mt 5,18)

Dolgozatomban két szövegkritikai probléma teológiai értelmezésével szeretnék foglalkozni, melyek egy nevezetes szövegrészben (Jes 52,13–53,12) található; mint a cím is elárulja, a problémát mindkét esetben egy „i” megléte, ill. hiánya jelenti.

A kérdéses szakasszal kapcsolatban felvetett, s megnyugatóan ezidáig nem tisztázott kérdések közül¹ kettőt szeretnék elővenni:

Messianisztikus próféciaőről van-e szó?

Hogyan helyezkedik el a más helyetti szenvedés gondolata a bibliai (ószövetségi és újszövetségi) hagyományban?

H.M. Orlinsky, aki az egész Ebed Jahve-kérdést nemlétezőnek tartja, terjedelmes tanulmányában az első kérdésre tagadóan válaszol (a textust nem tartja prófécianak), a másodikat pedig az Ószövetség vonatkozásában egyenesen elutasítja, szerinte ugyanis a más helyetti szenvedés gondolata hellenisztikus eredetű, az érintett textushoz így nem is lehet köze, legfeljebb mint posztbiblikus eisegésis (újszövetségi belemagyarázás).² Noha ez a gondolat kétségtelenül idegen a korabeli zsidóság, s a későbbi bölcsesség-teológia számára (ld. Jer 31,30; Ez 18,4), a jesajai szövegben vitathatatlanul jelen van (pl. 53,5), a probléma nem fikatív, nem utasíthatjuk el a vele való foglalkozást.

Jes 52,14:

כְּאֶשֶׁר שָׂמְמוּ עָלָיו רְבִים .
כִּן־מִשְׁתַּחֲמֵת מֵאִישׁ מֵרֵאשִׁי וְתֹאדָרוּ מִבְּנֵי אָדָם :

„Bámulták őt sokan, annyira el volt csúfítva: arcával (kirítt) mindenki közül, alakjával az ember fiai közül.”

A Szt. Márk kolostor Jesaja-tekercsében (DSIa) szereplő *mšhū*³ messiási értelmére („felkentem”) először D. Barthélemy figyelt föl, majd W.H. Brownlee következtetett arra, hogy az Igazság Tanítóját a qumrani közösség Jahve szolgájával azonosította, s ezért változtatták meg a *mšht* szót (*šht* gyök: „elcsúfít”, *mošhat*: „el volt csúfítva”) egy *i* hozzáadásával (*mšh* gyök: „felken”, *mašahū*: „felkentem”).⁴

Ezt a teóriát sokan támadták, A. Guillaume például egy arab *mšh* gyökből kiindulva („feltörik a teve háta”, így a *mšhti*: „elcsúfítottam”) próbálta a két olvasat hasonló értelmét bizonyítani,⁵ számomra azonban meggyőzőbb J. F. Stenning adata, aki felhívta rá a figyelmet, hogy Jes 52,13 arámi fordításában ez szerepel: „szolgám, a felkent”.⁶ Ez a párhuzam lehetővé teszi, sőt valószínűsíti a *mšhti* messiási értelmezését („felkentem”), egyben H.M. Orlinsky állítását is megingatja: a vizsgált szakasznak a kereszténységet megelőzően is volt messianisztikus értelmezése.

Hogy melyik olvasat helyes? Szintaktikailag mindkettő problémás, a *mšht* mellett szól hapax legomenon volta, de azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Maszóréták pontozása (*mišhat*) a *mšh* „felken” gyököt is takarhatja. Annyi azonban biztos, hogy mindkét variáns Krisztus előtti.

A szöveget tehát – az imperfectumokat jövő időnek értelmezve – akár messiási próféciónak is tekinthetjük, még ha messiásképe elüt is mind a király-messiás (ld. Zsolt 2., 19., 89.), mind a proto-jesajai gyermek (Jes 9., 11.) vonásaitól.⁷ Különállása miatt a kései zsidóság ritkán idézi,⁸ még az Újszövetség legrégebbi részei, a passiótörténetek sem utalnak rá, inkább a 22. zsoltárra támaszkodnak (kivéve: Mt 27,12 és 27,38). A nehezen értelmezhető, de már addig is a Messiásra vonatkoztatott szöveg felfedezőjének, s meghatározó exegétájának Pált tekinthetjük, aki megváltásteológiáját támasztja vele alá, az evangélistáknál – elsősorban Lukácsnál: Lk 22,37; ApCsel 8. – már az ő nyomán, az ő értelmezésében jelenik meg. Így lesz ez a szakasz írásbizonyítékká az apologéták és az egyházatyák kezében, s így idézi fel – akár a Jézusra vonatkoztatott többi prófécia – a rabbinikus polémiát.⁹

Jes 53,12c:

וְהוּא חֲטָא־רַבִּים וְנָשָׂא וְלִפְשָׁעִים יִפְנֶיֶע׃

„És ő sokak bűnét vette magára, és közbenjár az elpártoltakért.”

A másik „i” Jes 53,12 utolsó szavában található, illetve hiányzik a DSIa szövegéből, ahol ipgi^c helyett ipg^c áll, mely a tekercs magánhangzókat is jelölő írásmódja esetében nem lehet hiphil (jafgi^c a: „közbenjár”), mint a Maszóra szövegében. Noha ez a variáns lehet egyszerű íráshiba is – mint a DSIa-ban található legtöbb variáns –, néhány görög párhuzam mégis új értelmezési lehetőséget kínál. A Septuaginta (továbbá Test.Ben. 3,8 és Rm 4,25) ezt az igét így fordítja: παραδεδούκαη („kiszolgáltattott”, de értelme „megöletett” is lehet), ez passivumot, niphalt vagy hophalt feltételez („megveretik”, „megöletik” is lehet a jelentésük), mindkettő belefér az „i” nélküli olvasatba.

A különbség talán jelentéktelennek tűnik, de a kereszténység első századaiban mégis hangsúlyossá vált. Noha a más helyetti szenvedés gondolata a próféciaiban másutt is fölbukkan (pl. 53,4–5,8.), hogy, hogy nem az utolsó vers vált kizárólagos kifejezőjévé, sokat citált írásbizonyítékká – esetleg azért, mert két jézusi mondat mögött is ez a jesajai sor rejlik (Mk 10,45; 14,24)? Mindenesetre ez a pár szó fényes karriert futott be, s nem csoda, hogy ezután – valószínűleg polemikus éllel – a másik olvasat vált egyedülivé a zsidó hagyományban,¹⁰ mely más helyetti szenvedésről nem, csupán közbenjárásról beszél (fontos teológiai kü-

lönbség!), ezt őrzi a Maszóréták szövege, valamint a Targum, a Vulgata és Luther fordítása is.

Hogy meddig volt jelentősége ennek az iőtának? Iustinus számára már biztosan nem, aki a kérdéses sort kétszer idézi nem sokkal egymás után, mégpedig kétféleképpen: 50,2-ben a Masszóra, 51,5-ben pedig a LXX szerint (a kontextus nem indokolja ezt a következetlenséget). A két változat közti feszültség eltűnt, hisz az apologéták is már exegézis nélkül, csupán tekintélyként citálják a próféta-
tákat, s a zsidó-keresztény polémia érvei és ellenérvei is átalakultak, teológiai tartalmukat elvesztve rétorikus közhelyekbe öitöztek.

Jegyzetek

1. Ld. Pákozdy L.M.: Az újabb deuterojesajási kritika ismertetése különös tekintettel az un. Ebed Jahweh-dalokra (Deuterojesajási tanulmányok I./ Pápa 1940. Továbbá C. Westermann: Das Buch Jesaja. Kap. 40-66. (ATD 19.) Göttingen 1966. 204. skk. és G. Fohrer: Die Propheten um die Mitte des 6. Jahrhunderts. (PAT 4.) Gütersloh 1975. 143. skk.
2. H.M. Orlinsky: Studies on the second part of the book of Isaiah. Leiden 1967. (VTS 14.) 74., 118.
3. A DSIa kiadása: Burrows – Trever – Brownlee. The Dead Sea Scrolls of St. Mark's Monastery I. New Haven 1950. Ld. továbbá M. Burrows: Vairant readings in the Isaiah manuscript. BASOR 111 (1948) 16-24., 113 (1949) 24-32.; J. Reider: On MSHTY in the Qumran Scrolls. BASOR 134 (1954) 27-28.; A. Rubinstein: Isaiah 52:14 (mišhat) and the DSIa variant. Biblica 35 (1954) 475-479.
4. W.H. Brownlee: The Servant of the Lord in the Qumran Scrolls I-II. BASOR 132 (1953) 8-15., 135 (1954) 33-38.; uő: The meaning of the Qumran Scrolls for the Bible. New York 1964. 204. sikk.; M. Burrows: The Dead Sea Scrolls. New York 1955. 301. skk. A változtatást az is érthetővé teszi, hogy a mšht hapax, ráadásul a mondat szintaxisa is szokatlan, a kifejezés így nehezen értelmezhető.
5. M. Burrows: More light on the Dead Sea Scrolls. New York 1958. 146. skk., 315. skk.
6. J.F. Stenning: The Targum of Isaiah. Oxford 1949. 178.
7. Ld. B. Reicke: The knowledge of the Suffering Servant. In: Festschrift L. Rost. Berlin 1967. 186-192.
8. Ld. H.W. Wolff: Jesaja 53 im Urchristentum. Berlin 1952. 53. skk. Hénoch könyvében (47.c.) ugyan mintha megjelenne a más helyetti szenvedés gondolata, de a Messiás alakja inkább Dán 7-re vezethető vissza. Kapcsolóponthoz jelenthet Hénoch és a jesajai prófécia között, hogy a szolga is caddiqnak tekinthető (53,11), vagyis e két szöveg között is feltételezhető irodalmi függés.
9. Wolff i.m. 53. skk.; E. Stauffer: Jesus. Gestalt und Geschichte. Bern 1957. 147. sk.; H.J. Schoeps: Jüdisch-christliches Religionsgespräch in neunzehn Jahrhunderten. Jüdischer Verlag, Athenaeum 1961. 33. skk.
10. E. Stauffer szerint a jamniai zsinattól kezdve, i.m. 128. 36.j.

A numerus clausus és a baloldali magyar zsidó politikai közvélemény¹

Az 1920. XXV. tc. teljeskörű feldolgozásra történetírásunk eddig még nem vállalkozott.² A dolgozat a kérdéskör egyfajta sajátos vizsgálatára tesz kísérletet. Alapvetése a következő: a társadalom egy heterogén csoportja (esetünkben a zsidóság egy része) – melyet erős presszió ér – hogyan reagál – egy számára kétségkívül rossz politikai légkörben – egy diszkriminatív jellegű törvényre. Másképpen: egy csoport, melyen a társadalom úgymond „kiéli a büntetést” és amely bűnbakként szerepel, hogyan reflektál egy adott helyzetben (konkrétan az 1918-19-et követő általános politikai légkörben). Természetesen nagyon nehéz a zsidóság egészének állásfoglalását pontosan nyomon követni és ezt a célt a dolgozat nem is tűzi maga elé.³

A vizsgálódás szempontjából a magyar zsidóság azon képviselőinek a reagálása lehet fontos, akiknek – elsősorban helyzetüknél fogva – módjuk volt a politikai közvélemény bizonyos szintű befolyásolására, illetve a politikai életben való aktív részvételre. Ez a megállapítás két irányból is keretet ad ennek a munkának. Egyrészt szükséges meghatározni, hogy a tv. megszületése idején mit értek baloldali magyar zsidó politikai közvélemény fogalom alatt, másrészt ez utóbbi a felhasznált forrásokat is jelzi.⁴ A legfontosabb csoport az 1920-as nemzetgyűlés polgári liberális képviselői, majd a zsidó sajtó reprezentánsai, végül a politikai közélet azon tényezői, akiket elsősorban a liberális alapú politizálás kapcsol az első két csoporthoz.⁵

A nemzetgyűlési naplók, a zsidó és a liberális beállítottságú sajtó mellett a források harmadik típusát a különböző szervezetek, politikusok által kiadott – sokszor hullámváz színvonalú – vitairatok, védőiratok jelentik, melyeknek széles és elmosódott határai vannak a politikai pamfletirodalom felé. Első megközelítésben az általános politikai légkör vizsgálata után érinteni kell a zsidóság helyzetét (a statisztika tükrében) és a Teleki-kormány belpolitikai célkitűzéseit, mert ez a konkrét keret – kapcsolódva a politikai közélet általános vonásaihoz – részben megvilágítja a hátteret és az okokat, amelyek miatt a zsidókérdés előtérbe nyomult. Majd az 1920. XXV. tc. részletes elemzésére van szükség – bizonyítandó, hogy pusztán magának a törvénynek is súlyos hiányosságai vannak – hogy ezután az érvek és ellenérvek rendszerén át próbáljunk feleletet keresni alapkérdésünkre. A jobb- és szélsőjobboldal érvelését, általános politikai elveit ott és annyiban szükséges ismertetni, ahol és amennyiben azok a baloldali fogadtatás szempontjából fontosak.

A probléma és háttere

Trianon minden szempontból a 20. századi magyar történelem fordulópontja. A magyar politikai gondolkodásban új elemek jelennek meg, a közhangulat egyik meghatározójává – különösen 1919-20-ban – az antiszemitizmus válik.⁷ Ez a két év a zsidóellenesség első nagy hullámát hozta legújabb kori történelmünkben. A modern antiszemitizmus csúcspontjaihoz „a társadalom különösen beteg állapota is szükséges”,⁸ vannak azonban konkrét okok, melyek a zsidókérdés valamiféle megoldását sürgették a háború utáni Magyarországon.

„Az antiszemitizmus most valóban mindenben uralkodó hangulat, melyet a bolsevizmus váltott ki, s a nehéz megélhetés réme táplált fel bizonyos politikai elvűvé. Nem fakad sem a magyar lélekből, sem a keresztény világnézetből.”⁹ A kurzus keresztény nemzeti politikát hirdetett, benne döntő szerepet kapott a zsidókérdés megoldása, melynek két fő iránya – az oktatásügy rendezése és a középosztály problémaköre – szorosan összekapcsolódott. Az új viszonyok között a magyar középosztály egzisztenciálisan került veszélybe. A kurzus prominens politikusai nyíltan kifejtették, hogy a magyar középosztály problémájának a kulcsa a zsidókérdés: „Visszavesszük a zsidóktól a földet, a kis-, nagy-, és középbirtokot, amit félszáz év alatt elkaparintottak tőlünk, visszavesszük a nagytőke rettenetes hatalmát, várait és szervezetét, kicsavarjuk kezéből a sajtót, barrikádharcra visszafoglaljuk a színházakat és az irodalmat, kisajátítjuk a kereskedelmet és a nagyipart, bezárjuk előttük az iskolákat és az egyetemet, kirekesztjük őket a közhivatalokból.”¹⁰

A Milotay-féle átfogó programnak mintegy összegzését adta Prohászka Ottokár a nemzetgyűlésben a numerus clausus vitája kapcsán: „...ez a törvényjavaslat lábra akarja állítani a leszoruló magyar középosztályt.”¹¹

Szükséges megvizsgálni azt, hogy mit takar az a folyamat, melynek „eredményeként” Prohászka „leszoruló középosztályról” beszélt. Ez a probléma szorosan kapcsolódik a zsidóság számarányának alakulásához az egyes foglalkozási ágakban és az oktatási intézményekben elfoglalt helyzetükhöz.

Kiindulópontként és mintegy összevetésképpen érdemes az 1910-es állapotot tekinteni. Ebben az évben a lakosság 6,2 %-a volt zsidó vallású.¹² Budapest lakosságának 1910-ben 23,2 %-a volt zsidó. Helytálló lehet McCagg megállapítása, mely szerint „1910-re a magyar urbánus társadalomban a zsidók váltak a legjelentősebbé.”¹³ 1920-ban „– az új határokon belül – az ország lakossága 9 800 143 fő volt, melynek 5,9 %-a zsidó vallású magyar. A százalékos arány tehát csökkent, viszont az abszolút létszám nőtt.”¹⁴ A zsidóság foglalkozási kategóriák szerinti megoszlásából további következtetések vonhatók le. A trianoni béke utáni Magyarországon az önálló iparosok 14 %-a, az ipari tisztviselők 47,7 %-a, az önálló kereskedők 57,9 %-a, a hitelügyletek önálló keresőinek 88,8 %-a, a kereskedelmi tisztviselők 67,2 %-a és a hitelügyi tisztviselők 48,6 %-a zsidó volt. (Budapesten minden esetben magasabbak a százalékos arányok.)¹⁵ 1919 után az ügyvédek 50,61 %-a, a magánorvosok 59,85 %-a, a magánmérnökök

38,9 %-a volt zsidó vallású.¹⁶ Látható, hogy az ún. középosztályt jelentő foglalkozási kategóriákban mindenhol döntő a zsidók aránya. Az egyetemekre illetve főiskolákra beiratkozott hallgatók szüleinek foglalkozási adatai alapján megállapítható, hogy nagy többségük a középosztály státust biztosító foglalkozási kategóriákba tartozik.¹⁷

Logikusnak tűnhet tehát az a következtetés, hogy a témánk szempontjából fontos társadalmi csoportot a középegzisztenciák jelentik, ahol is a zsidók aránya számottevő, és ez a réteg az, amely az egyetemekre legnagyobb arányban került. Ebből a továbbiakban kétirányú következtetés adódhat. Egyrészt az, hogy a magyar társadalom egészét nemigen érinti a kérdés, másrészt pedig az, hogy az érintett középegzisztenciák adták a zsidó népesség nagy százalékát.¹⁸

Az 1917/18-as tanévben az egyetemi és főiskolai hallgatók összelétszáma¹⁹ 17.751 volt, ebből 6027 zsidó, ami 34 %-os aránynak felelt meg. Ez az arány a középiskolákat tekintve 24,7 % volt, ami azt jelentette, hogy a 97.607 középiskolásból az 1917/18-as tanévben 24.087 volt zsidó. Kétségtelen tehát – az adatok tükrében – a zsidóság jelentős százalékos aránya az egyetemeken, a főiskolákon és a középiskolákban. Ez a középosztály és főleg az egyetem ifjúsága soraiban elég élesen jelentkező zsidóellenességet váltott ki, ami mögött anyagi és egzisztenciális okok is voltak. A problémát súlyosbította az elcsatolt területekről beáramló egyetemisták és köztisztviselők nagy száma.²⁰

Az 1920-as év első felében a magyar politikai közéletben – mint ahogy általában az országban – a súlyos gazdasági helyzet, a jogrend hiánya, a teljesen zilált egyetemi oktatás,²¹ az erősödő jobboldali csoportok tevékenysége és a zűrzavar miatt erőteljesen jelentkezett a konszolidáció iránti igény, amely összelálik az uralkodó elit egyes csoportjainak elképzeléseivel, és azzal, hogy az általános antiszemita hangulatot valamiféle törvényes megoldással a konszolidáció medrébe tereljék.

A belső és a külső konszolidációt a Teleki-kormány hirdette meg.²² Teleki a nemzetgyűlés 1920. július 22-i ülésén vázolta programját, melyben konkrét és távlati intézkedéseket helyezett kilátásba. Fő célnak a jogrend teljes helyreállítását, az erős kormány létrehozását, a törvényességet, a szilárd központi közigazgatást tekintette. A pénzügyi politikában takarékoskosságot hirdetett, új pénznemre való átállást, „állandó, megnyugtató, a pártpolitikától független, de nemzeti szempontú” földbirtokrendezést.

Társadalmi szempontból a keresztény és nemzeti érdekek intézményes megvédésére tett ígéretet a gazdaság és az üzleti élet területén. Itt elsősorban a visszaélések megszüntetésére, a szövetkezeti ügyek fejlesztésére, állandó ellenőrzésre gondolt. A közoktatásügy terén a budapesti iskolák államosítása, a vidéki iskolák fejlesztése, a közgazdaságtudományi kar felállítása és a numerus clausus bevezetése szerepelt a kormány programjában. „...nemzeti megerősödésünket mindenképpen minden erővel kívánjuk elsősorban megvédeni, másodsorban szolgálni és kivívni.”²³

A Teleki-féle célkitűzések lényege tehát egyszóval a rendteremtés volt. Ebbe belefért a szélsőjobb fékezése, de a numerus clausus is. Döntő az, hogy sikerüljön az „ország prosperálásának biztosítása kifelé és befelé.”²⁴

A program sarkalatos pontja tehát a szilárd jogrend, az erős kormány volt, mert az „állam tekintélye minden tekintély forrása kell, hogy legyen.”²⁵ „Mindenféle cselekményt, mely a jogrend megzavarására nézve történni fog... a legerélyesebben fogunk megtorolni.”²⁶

Teleki nézetei a zsidósággal kapcsolatban – bár különböztek a kurzus szélsőjobbos nézetrendszerétől – mégsem voltak túl hízelgők. Az ún. tudományos antiszemitizmus híve volt, ami nála azt jelentette, hogy a zsidókérdést minden tényező elemző feltárásával és megnyugtatóan kell rendezni. Részben dicséri a zsidók érdemeit: „Vannak magyar zsidók... akik hazafiasan gondolkoznak és sokan voltak, akik a forradalom és a kommunizmus alatt megállták a helyüket. Soha nem szabad általánosítani, mert el kell ismernünk, hogy a magyar zsidóságnak vannak igen értékes elemei... különösen gazdasági téren.”²⁷

Azonban az ún. megbízhatatlanságot a zsidók esetében különösen, de minden esetben szigorúan ellenőrizni kell. A Teleki-programban megbízhatatlan volt az, aki a „kommunizmushoz aktíve vagy bizonyos mértékig passzíve is hozzájárult.”

A zsidóság általában üdvözölte a kormány programját, mert a jogrend, a biztonság helyreállítását várta tőle.²⁸ Tény az, hogy az adott politikai légkörben nagyon nehéz bármilyen objektívnek tűnő és józan mérlegelést találni. A gömbamód szaporodó jobboldali diákszervezetek döntő befolyással bírtak a közvélemény formálására.²⁹ Az általános helyzet sok szempontból visszás volt, az antiszemita atrocitások révén főleg a movésok és az ébredők olyan hangulatot alakítottak ki, hogy a Teleki kormány az ún. törvényes keretek közé szorított antiszemitizmust mint a konszolidáció és a jogrend egyfajta eredményét tudta felmutatni. Ebben a helyzetben a liberális polgári ellenzékre nagyon nagy nyomás nehezedett és a liberális alapú politizálásnak alig volt tere.³⁰ Általában igaz az, hogy 1920-ban az ellenzék elsősorban politikai létfeltételeiért harcolt. Ebben a helyzetben történt a numerus clausus törvény elfogadása, mely az 1920-as év nagy politikai vitáit hozta.

Az 1920. XXV. tc.

A tudományegyetemekre, a műegyetemekre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról szóló törvényjavaslatot Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter 1920. július 22-én nyújtotta be a nemzetgyűlésnek. A nemzetgyűlés pénzügyi és közoktatásügyi bizottságainak jelentése (1920. augusztus 9.) után a törvénytervezetet 1920. szeptember 22-én döntő többséggel a nemzetgyűlés elfogadta és azt az Országos Törvénytár 1920. szeptember 26-i számában hirdették ki.³¹ Célszerű – a törvényjavaslat körül kirobbant viták, érvelések vizsgálata előtt – elemezni magát a törvényt, mert

számos pontján kimutathatók jogi hiányosságai. A törvénytervezet miniszteri indoklása pedig a kurzus hivatalos álláspontjának és évelésének egyfajta jellemzését is adja. A numerus clausus törvény az alábbi pontos szöveggel került a Magyar Törvénytárba.

„XXV. törvénycikk

— a tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról...

1. § A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra az 1920/21. tanév kezdetétől csak olyan egyének iratkozhatnak be, kik nemzethűségi és erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók és csak oly számban, amennyinek alapos kiképzése biztosítható.

Az egyes karokra (szakosztályokra) felvehető hallgatók számát az illetékes kar (a műegyetemen a tanács) javaslata alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter állapítja meg.

Rendkívüli hallgatók csak abban az esetben vehetők fel, ha a hallgatónak az előző bekezdésben foglaltak szerint megállapított létszáma rendes hallgatókkal nem telt volna be és csak a megállapított létszám keretén belül. Ez az intézkedés a jog- és államtudományi karokon (jogakadémiákon) az államszámviteltanra beiratkozókra nem vonatkozik, a vallás- és közoktatásügyi miniszter azonban az illetékes karok meghallgatása után a pénzügyminiszterrel egyetértőleg ezeknek a rendkívüli hallgatónak a létszámát is megállapíthatja.

2. § Az 1. § rendelkezései az előző tanévekben már beiratkozva volt rendes hallgatók, valamint a bölcsészettudományi (bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi és mennyiségtan- természettudományi), továbbá az orvostudományi karokra középiskolai érettségi bizonyítvány birtokában beiratkozva volt rendkívüli hallgatók további beiratkozási jogát nem érintik, amennyiben nemzethűségi és erkölcsi tekintetben feltétlenül megbízhatók.

3. § Az 1. § intézkedései szerint beiratkozónak az illetékes karhoz (műegyetemen a tanácshoz) benyújtott folyamodással kell a beiratkozásra engedélyt kérnie. A beiratkozási engedélynek az 1. § rendelkezései szerint megállapított létszámkereten belül való megadása, vagy megtagadása felett az illetékes kar tanárainak (műegyetemen a tanácsnak) teljes ülése végérvényesen határoz.

Az engedély megadásánál a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság követelményei mellett egyfelől a felvételt kérők szellemi képességeire, másfelől arra is figyelemmel kell lenni, hogy az ország területén lakó egyes népfajokhoz és nemzetiségekhez tartozó ifjak arányszáma a hallgatók közt lehetőleg elérje az illető népfaj vagy nemzetiség országos arányszámát, de legalább kitegye annak kilenctized részét.

Hasonlóképpen csak az illetékes kar (műegyetemen a tanács) teljes ülésén megadott engedéllyel iratkozhatnak be a 2. § alapján beiratkozni kívánók is.

Ezeknek beiratkozására vonatkozó szabályokat a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletileg állapítja meg.

4. § Ezt a törvényt, amely kihirdetése napján lép hatályba, a vallás- és közoktatásügyi miniszter hajtja végre.”³⁸

Haller István miniszter a nemzetgyűlés 1920. szeptember 2-i ülésén indokolta meg a törvénytervezetet. A miniszter és Usetty Ferenc – a törvényjavaslat előadója – érvelése alapján megismerhető a kormány hivatalos álláspontja a kérdéssel kapcsolatban. A kiindulópontjuk az óriási mértékben megnövekedett ún. szellemi proletariátus, amelyet az ország nem bír eltartani, tehát szükséges létszámuk csökkentése.

„A két forradalom, azután a kegyetlen békeszerződés következtében ideiglenesen megcsonkított hazánk nem bírja el az óriási szellemi proletariátust. ...a szellemi proletariátus minden társadalmi rendnek a legnagyobb ellensége.”³³ Itt már kapcsolódik egy újabb érv, nevezetesen az, hogy a szellemi proletariátus a forradalom és a felfordulás lehetőségét is jelentheti. A kérdésnek ez a fajta beállítása az adott politikai hangulatban nagyon hatásos volt. Haller ebben az összefüggésben még konkrétan fogalmazott:

„A Galilei-kör szerintem tulajdonképpen nem volt más, mint az éhes, jövőért reszkető szellemi proletárok gyűlhelye, ahonnan azután kiindult minden forradalmi láz, maga a forradalmasítás, mert ott az egész tömeg egyrészt olyanokból került össze, akik előtt amúgy sem volt semmi sem szent, akik nem ismertek semmi nemzeti tradíciót...”³⁴

Tehát a szellemi túlprodukció elé emelt gát (a törvénytervezet) egyben a forradamiság elé emelt akadály is. Természetesen mindketten tiltakoztak az ellen a beállítás ellen, hogy a törvényjavaslat valamely felekezet ellen irányulna, hangsúlyozták annak deffenzív és nem agresszív élet. Usetty a „magyar nemzeti intelligencia védelmét” helyezte előtérbe, de nem nehéz az érvelések mögött kitapintani az aktuálpolitika „jelenlétét”.

„...magyar egyetem képesítést csak olyan embereknek adhat... akiknek tradícionális magyarságához és keresztény világfelfogásához kétség nem fér.”³⁵

Haller az antiszemitizmus vádját azzal próbálta kivédeni, hogy a mennyiségi korlátozás nem jelent minőségi korlátozást, és így a tehetséges zsidó ifjak továbbra is bejuthatnak az egyetemekre és a főiskolákra. Ezt az elég gyenge érvet éppen az 1920-as év konkrét eseményei cáfolták legélesebben.³⁶ A miniszter szerint az egyetemi tantermek befogadóképessége és az országos szükséglet objektíve is szükségessé teszi a mennyiségi korlátozást. A nevelés szempontjából egy kis egyetem hatékonyabb lehet, decentralizálni kell, a vidéket kell előnyben részesíteni, mert „a vidéki légkör nem kozmopolita, hanem magyar légkör.”³⁷ Az ún. „nemzeti szempont” át- meg átszövi mindkét érvelést. Úgymond nevelési, tanulmányi és nemzeti szempontok teszik a törvényjavaslatot országos jelentőségű üggyé. Leszögezhetjük, hogy ez a fajta indoklás semmiképpen sem kedvezett egy tárgyyszerű, pontos jogi rendezésnek. A miniszter nem kerülte meg a zsidó-

kérdést, nézeteit a defenzívába szorult magyar keresztény társadalom nézeteiként interpretálta.

„...mi korlátozzuk az egyetemre beiratkozhatók számát... ez igen erősen fogja érinteni a túlprodukciónak legerősebb koefficiensét, a zsidóságot is. De nem azért fogja érinteni, mert mi éppen az zsidóságot akarjuk kizárni, hanem érinteni fogja azért, mert ő volt az, amely a legnagyobb túlprodukciónak szolgáltatta.”³⁸

Az érvek sorából nem hiányozhatott annak magyarázata sem, hogy a törvényjavaslat vajon megsérti-e a dualizmusban kialakított tanszabadság klasszikus elvét, tehát hogyan viszonyul a liberális alapú törvénykezéshez. A kérdést sajátos módon oldották meg: „a bűnös liberalizmust” immár el kell vetni,³⁹ mert az minden szempontból káros és végzetes volt a magyar fejlődésben, tehát el kell vetni benne a tanszabadság régi elveit is, mert a baj az volt, hogy „...nálunk a tanszabadság a tanulást tette lehetetlenné és a tanítást tette illuzórikussá.”⁴⁰

Egyenesen az „egészséges nemzeti életöszön” követeli a törvényt – érvelt Haller. Az általános helyzet, a szellemi proletariátus növekedésének megállítása, az oktatás színvonalának biztosítása és a keresztény társadalom érdekei azok, amik sürgetik a törvény megszületését.⁴¹

Minden törvény azonban csak annyit ér, amennyit céljából bevall. Az 1920. XXV. tc.-ben nem fordul elő a zsidó szó, mégis a viták kapcsán mindenki nagyon jól tudta, hogy a törvény elsősorban a zsidóság ellen irányul. Első megközelítésben is levonható ebből az, hogy a törvény nem őszinte. A numerus clausus elemzését – jogtörténeti érveléssel – Gábor Gyula a Pesti Izraelita Hitközség főtájkára végezte. el.⁴²

A törvény tarthatatlansága a magyar közjog szempontjából nyilvánvaló volt, amennyiben megdöntötte a törvény előtti egyenlőség elvét, a tanszabadság elvét és az 1868-as XLIV. tc. legfontosabb közjogi elvét az „egységes oszthatatlan magyar nemzet” eszméjét. E hármas állítást bizonyítandó következtek a törvény részletes elemzése.

A törvény első §-ában számos pontatlanság és homályos elem van. Elsősorban az, hogy nincsenek pontosan körülhatárolva a „nemzethűségi és erkölcsi megbízhatóság” kritériumai. Bár a gyakorlatban ezt a kérdést megoldották,⁴³ mégis nagy szükség lett volna arra, hogy a pontos ismérveket a törvényben rögzítsék. Az őszinteség és a pontosság hiányát jelezte az is, hogy a mennyiségi korlátozást a rendelet az oktatás minőségének szintentartásával indokolta (1.1.§ „csak olyan számban... amennyinek alapos kiképzése biztosítható”).

Bár a végrehajtási utasítások részletesen megadták az egyes karokra felvehető számát, az egyetemekre és a főiskolákra beiratkozott hallgatók száma folyamatosan nőtt, érezhető csökkenés pedig elsősorban a zsidóság körében volt.⁴⁴ Az általános korlátozás elve így főleg a zsidóság korlátozását jelentette. A 2.§ szerint a szerzett jogokat – tehát a felsőbbéves hallgatók esetében – a törvény nem érinti, de itt is kritérium a nemzethűség és az erkölcsi megbízhatóság. Ez az a pont, amely törést jelentett a tanszabadság és a jogegyenlőség elvén. Az 1883.XXV.tc. 26.§ szerint a középiskolai érettségi bizonyítvány (gimnáziumi vagy

reáliskolai) egyetemi és főiskolai felvételre *jogosít* (kiemelés tőlem: B.R.) A *jogosít* szó pedig nem csupán lehetőséget jelent, hanem általános érvényű jogosítványt az egyetemi felvételhez. A „nemzethűség és erkölcsi szempontok” alkalmazása tehát rést ütött azon az elven, hogy a középiskolai érettségi bizonyítvány a felvétel fő jogosítványa és/ill. a kiválasztás döntő kritériuma.⁴⁵ A tanszabadság ezzel korántsem korlátlan, következésképpen a jogegyenlőség elve sem érvényesíthető. A klasszikus jogegyenlőség elve különösen hiányzik a 3.§ 3. bekezdéséből.⁴⁶ A Bernolák-féle kiegészítés szemben áll a már érintett 1868-as XLIV.tc. elvével, a „politikai tekintetben egységes nemzet” fogalmával. Abszolút gyakorlati hibái is vannak ennek a szakasznak. Nincs pontosan meghatározva az, hogy hogyan lehet faji vagy nemzetiségi alapon osztályozni. Mik a faj, illetve a nemzetiség kritériumai? Melyik az a törvény vagy polgári törvénykönyv amely körülírja a faj fogalmát? Kézenfekvő szempont lehet az anyanyelv figyelembe vétele, de a zsidóság esetében ez sem használható, hiszen – Gábor Gyula megállapítása szerint – az 1910-es és 20-as népszámláláskor senki sem vallotta magát héber anyanyelvűnek.⁴⁷ A törvényeknek tételesen fel kellett volna sorolnia az ország ún. népfajait, meg kellett volna adnia a faj, illetve nemzetiség kiritériumait, e két kategória különbségeit, majd rendelkeznie kellett volna arról, hogy ilyen szempontok szerinti összeírást végezzenek.⁴⁸ A zsidóság esetében az 1867.XVII.tc. (az ún. emancipációs törvény) és az 1895.XLII.tc. (az ún. recepció törvény) szerint csak izraelita vallásfelekezet létezik, nem pedig zsidó faj vagy zsidó nemzetiség. A faj kategóriája tehát nemcsak merőben új a numerus clausus törvényben, hanem tisztázatlan és „gyökértelen” is. A törvénynek – a jogegyenlőség szempontjából – van még egy további hibája: a zsidó felekezeti autonómia megsértése. Ez utóbbi nem jelentett mást, mint hogy „... minden törvényesen bevett felekezetnek joga van Magyarországon főiskolát felállítani a saját erejéből.”⁴⁹ Az 1895. XLII.tc. bevett vallásfelekezetként ismerte el a zsidóságot, az 1920.XXV.tc. viszont a numerus clausust a felekezeti főiskolákra is kiterjesztette, tehát – a következtetés adódik – egy lehetséges zsidó egyetem esetén ott is csak 6 %-os lehetne a zsidók számaránya.

A fenti elemzés alapján látható, hogy az 1920.XXV. tc. gyökresen szakít a dualizmus liberális törvénykezésével és tételesen megsérti a 19. századi magyar jogalkotás alaptörvényeit.

Ezentúl a törvényben nem világos a bevallott cél, a megfogalmazás sokszor homályos és az alkalmazott kategóriák (faj, nemzetiség, stb.) nincsenek pontosan tisztázva. A politikai közvélemény liberális csoportjai a törvény legsúlyosabb hibájának mégis az őszinteség hiányát tartották. A zsidóság ellen irányult a zsidóság említése nélkül.

„Az igazi cél volt a zsidómentes Magyarország megteremtéséhez letenni az első alapkövet, vagyis megteremtteni a zsidómentes főiskolát, mert hiszen a zsidó nem életképes ott, ahol előle a tanulás lehetősége el van zárva.”⁵⁰

Összegzőképpen talán levonható az a következtetés, hogy a törvény nincs összhangban a magyar államjog alapjaival sem és a dualizmus egyfajta klasszikus liberális alapú törvénykezéséhez képest kétségtelenül diszkriminatív jellegű.

A fogadtatás, érvek, ellenérvek

Egy társadalmi csoport reakcióinak vizsgálatát többféle módon lehet elvégezni.⁵¹ A numerus clausus törvény kapcsán az érvek és az ellenérvek számos átfedést és hasonlóságot mutatnak. A többféle megközelítési mód közül célszerű a főbb csomópontokat meghatározni, s ezek részletes elemzése során rávilágítani a zsidóság védekezésére, érvelésére. Természetesen ezek az ún. csomópontok részben tartalmazzák azokat a támadási pontokat, vádakát is, amelyekre a baloldali közvélemény alakítói – esetünkben jórészt a zsidóság képviselői – reagáltak.

Az első ilyen csomópont lehet az érvrendszerek olyan típusa, amelyet átfogó jellegű történeti érveléseként definiálhatunk. Ez a következőket jelentheti: a dualizmuskori fejlődés megítélését a zsidóság szempontjából, a „bűnös liberalizmus” vádját és védelmét, az ún. zsidó kapitalizmust, a gazdasági liberalizmust és általában a liberalizmus és a szabadelvűség megítélését a zsidósággal kapcsolatban. Az alapot ezen fajta csoportosítás értelmének az adhatja, hogy mind az érvek, mind az ellenérvek dualizmuskori társadalomfejlődésünk ívét próbálják – több-kevesebb sikerrel – felhasználni igazuk bizonyítására és a fentebbi elveket mintegy történeti folyamatként próbálják adaptálni. Másodsorban jelenthet egyfajta „sűrűsödési pontot” az a jelző, hogy ha zsidó, akkor destruktív (a destruktív szót romboló, pusztító, züllesztő értelemben használva). Itt tehát nincs másról szó, mint a két forradalomban való részvétel vádjáról (pontosabban a forradalmak okozójaként szereplő zsidóságról), a világháborúban részt illetve részt nem vevő destruktív zsidókról, térfoglalásukról a sajtóban, a tudományos életben, viszonyukról Trianonhoz és a nemzeti gondolathoz. Ennek a csoportosításnak a cenzúráját éppen a háború, a két forradalom, azok tanulságai és hatásai adhatják. Másképpen: ezek tehát új, modern feszültségek, új vádakkal és új érvekkel. Végül – de szorosan kapcsolódva az előbbiekhöz – a harmadik csoportot a megoldási elemek és a helyzetelemzések jelentik. Ezek tehát a zsidókérdés megoldási javaslatok: az asszimiláció vagy a cionizmus, a zsidó egyetem terve, a zsidó szervezetek próbálkozásai, nemzeti szempontú rendezés módzatai, röviden tehát konkrét javaslatok a kérdés megoldására.

A numerus clausus vitája nemcsak egy törvényjavaslat vitája volt. Igaz az az állítás, miszerint a törvényjavaslat vitája valójában a liberalizmus és a zsidóság feletti vitává vált.⁵² Ez a szempont adhat tágabb értelmet ennek a csoportosításnak, az tehát, hogy a numerus clausus vitája és fogadtatása elsősorban zsidókérdést jelentett és mint ilyen, jelentette a zsidóság elleni támadások teljes skáláját illetve az erre adott válaszok rendszerét is. Az ún. átfogó történeti tárgyú érveléseknek kiindulópontja az a kérdés volt, hogy a zsidóság faj vagy felekezet.

Haller István külön vitairatban foglalkozott a problémával,⁵³ de az 1920-as nemzetgyűlési vitákban is alapvető összeütközési pont volt. A kurzus és a keresztény politikusok álláspontja az ügyben jól rekonstruálható: a zsidóság szerintük egyértelműen faj és mint ilyet kell kezelni.⁵⁴ Természetesen az állítás nincs híján a bizonyítékoknak sem. Az érvek legfőbb vonala az volt, hogy évezredekig csak egy nemzet, faj tudja fenntartani magát, a zsidóságnak van erős faji öntudata, hiszen annak modern kori feltámadása maga a cionizmus. A zsidó vallás története tehát nem más, mint a zsidóságnak mint népnek és fajnak a története, a Tóra pedig elsősorban nemzeti törvénykódex és nem vallási tárgyú szabályozás. Haller sarkalatos állítása volt az is, hogy a „zsidóság antropológiai homogenitását komoly ember nem vonhatja kétségbe.”⁵⁵ Mindezek alapján könnyű átlátni a zsidóság álláspontját, hiszen azok éppen azért mondják, hogy asszimilálódtak, meg hogy felekezeti ként kezelendők, hogy az élet minden területén hatalomra tegyenek szert. Arra pedig, hogy nemzeti öntudatuk milyen erős, elég a cionizmus gyors terjedését figyelembe venni.

Persze a nemzetgyűlés fajvédőinek is alapkérdés volt ez. Gömbös Gyula és Szűcs Dezső felszólalásukban kiemelték, hogy a zsidókérdés és a zsidók térnyerésének oka nagyrészt faji kvalitásaikban keresendő, mely ellen csak az „izzó keresztény, magyar faji öntudat” harcolhat.⁵⁶ A zsidóságnak történelme bizonyítja, hogy faj és nemzet, mert csak egy nemzet képes arra, hogy megőrizze öntudatát és összetartozását. Ebből a szempontból nem számít az, hogy a dualizmus törvénykezése felekezeti ként kezelte a zsidókat, hiszen azok a törvények a liberalizmus szellemében születtek. Gábor Gyula művéből már kiderült ennek az érvelésnek jogi tarthatatlansága, s ezeket a cáfolatokat a liberális nemzetgyűlési képviselők próbálták elfogadtatni. Ugron Gábor rendkívül érdekesen érvelt, miszerint, ha abból indulunk ki, hogy a zsidóság faj, s ha ellene védekezünk, az csak egy dolgot bizonyíthat: azt, hogy valamiben vagy valamilyen téren jobbak. Ha jobbak, akkor a megoldás az, hogy „kiválóbbnak kell lenni, mint ők”.⁵⁷ Sándor Pál is a dualizmus alapján bizonyította, hogy a zsidóság nem faj, hanem felekezet, az 1895.LII.tc. felidézése kapcsán így érvelt. „A magyar zsidóság a nemzet testébe beolvadt és az egyenjogúsításra kilenc évszázados ittléte alatt szerzett érdemeivel régen rászolgált. Ennek elismerése tehát a nemzet becsületbeli tartozása. ...Mi zsidó vallású magyarok, azt sohasem fogjuk elfogadni, hogy mi nemzetiség vagy zsidó nemzet legyünk... nekünk jogunk van a törvényhozás alapján egyenlő honpolgárnak lennünk.”⁵⁸

A zsidóság álláspontja a kérdésben korántsem volt egységes. Elég éles ellentét feszült az Egyenlőség és a Múlt és Jövő című zsidó lapok között, összeütköztek az asszimiláns és a cionista nézetek, de mások úgy foglaltak állást, hogy a zsidóság valóban nemzet és faj.⁵⁹ Objektív módon talán biológiai szempontból lehetne a kérdést eldönteni,⁶⁰ de itt fontosabb a problémakör mögött jelentkező politikai szándék. A zsidóknak nemzetté és fajjá minősítése egyértelműen a jogfosztás eszköze volt, hiszen így mintegy érvénytelené váltak a rájuk vonatkozó liberális alapú törvények. Ez pedig módot adhatott a probléma (és az egész zsi-

dókérdés) új – aktuálpolitikai szempontú és alapvetően antiszemita meghatározottságú – kezelésére. A vita, az összeütközések másik fontos súlypontja a liberalizmus, a szabadelvűség, a jogegyenlőség értelmezése, megítélése volt a zsidókérdés szempontjából.

„Különösen a liberalizmus eszmeköre, amely narkózisba hozta ezt a nemzetet, átjártotta a hatalmat a zsidók kezébe. A szabadkőművesség, a szociáldemokrácia, az összes internacionalista szervezetek révén a zsidóság nemcsak bent az országban, hanem kifelé is uralta a helyzetet és még ma is uralja.”⁶¹

A Gömbös-féle rövid summázatot Milotay István egyértelműen a liberalizmus általános problémakörévé szélesítette. Véleménye szerint nincs másról szó, mint arról, hogy a tc. javaslat egyben leszámolás a kóros liberalizmussal, mely liberalizmus „száz esztendő alatt eljutott oda, hogy plutokratikus, kapitalista gazdasági rend lett.”⁶²

Ezt általános európai jelenségként értelmezte, majd tényként jelezte azt, hogy az ingó tőke '67 előtt és után is Magyarországon nagyrészt zsidók kezében volt.⁶³

A kapitalizmus szükségszerűen a zsidóság felemelkedésével és uralomrajutásával forrt össze, a földvagyon kicsúsítása a vezető osztályok kezéből pedig egyben a politikai hatalom kicsúszását is jelentette a zsidók javára. A zsidóság így állam lett az államban – szerinte feladva az asszimilációt – és már ő szabta meg a politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális érvényesülés feltételeit. Többé már nem alkalmazkodtak, hanem hozzájuk kellett alkalmazkodni. Most tehát a törvényhozás dolga nem egyéb, mint az, hogy „ne legyen zsidóság szándékos és tudatos segítője... a társadalmi, gazdasági és politikai érvényesülésben.”⁶⁴

Az ilyenfajta – viszonylag tárgyilagos hangú – érvelést azonban legtöbbször a dühödte és pragmatikus, kinyilatkozásszerű támadások váltották fel.⁶⁵

A dualizmus korszaka tehát egészében volt hibás azért, mert a zsidóság tért nyerhetett. A liberalizmus körüli vitáknak másik vetülete a gazdasági liberalizmus kapcsolata a zsidókérdéssel. A dualizmus gazdasági liberalizmusa nem volt más, mint szabad út a zsidók korlátlan érvényesülése felé, amit azok tökéletesen ki is használtak – a beállítás ilyen formája természetesen antiszemita álláspontokba ágyazódott. Az ún. zsidó kapitalizmus megítélése volt a tárgykör neuralgikus pontja. Haller egyenesen tagadta a zsidók szerepét a dualizmuskori magyar ipari fejlődésben.

„Nem azért volt 1867-től máig ipari fellendülés, mert azt a zsidók csinálták, hanem azért, mert a magyar nemzet ennyi esztendő után végre egy rövid, békés időszakhoz jutott és módjában volt egyszer nem kardot forgatni, hanem a munka eszközéhez nyúlni.”⁶⁶

A liberális politikusok, a zsidóság képviselői – többségükben – reális történeti érvekkel cáfolták ezt, véleményüket a klasszikus polgári liberalizmus védelmében fogalmazták. Kifejtették, hogy a dualizmuskori liberalizmus az alkotóerők teljes felszabadulását hozta, és a zsidóság az 1867. XLVI.tc.-ért hálából a nemzet szolgálatába állította tehetségét.⁶⁷ A kapitalizmus nem vétke, hanem műve

volt a liberalizmusnak, „így a kapitalizmust, a magyar gazdaságot újra nagygyá tenni semmiképpen sem lehet a liberalizmus letörésével.” „A gazdasági liberalizmus fenntartása, elismerése több, mint öncél, hiszen egy nemzetgazdaságot kell reorganizálni.” Ebben a nagy nemzeti feladatban a zsidóság szerepe döntő lehet. A zsidóság gazdasági erejét megsemmisíteni annyi, mint magát a magyar gazdaságot megsemmisíteni.⁶⁸

A liberalizmust elsősorban józan gazdasági megfontolásból védték. Pethő Sándor a nemzetgyűlésben egyértelműen fogalmazta meg ezt: „...1867 óta, amikor a jogegyenlőséget megteremtették ebben az országban, az ipari és kereskedelmi fellendülésnek, a kultúrának, a tudományok és a nyelv terjedésének igenis, erős zsidó tényezői is voltak.”⁶⁹

A nemzetgyűlés zsidó tagjai a klasszikus liberális polgári jogegyenlőség nagyjait (Kossuthot, Eötvöst, Deákot) idézték, de a politikai közélet – nem zsidó, de liberális alapokon álló – más képviselői is a szabadelvűség és a jogegyenlőség súlyos megsértését látták a törvényjavaslatban.⁷⁰

A liberalizmus elvetése szorosan kapcsolódott – a jobboldal érvelésében – azzal, hogy a zsidóság nem asszimilálódott, ha pedig megtette, akkor csupán azért, hogy pozíciót és teret nyerjen az egyes pályákon. A térfoglalást és az asszimiláció csődjét mintegy a zsidóság bűneként kezelték, azonban ebben az esetben mélyebb okokról volt szó. Egy ellentmondásokkal teli és csak részlegesen polgárosult társadalomban mindig megvan a veszélye annak, hogy az emancipációt ne egyenjogúsításként, hanem a zsidóság valamiféle hatalomátvételeként értelmezzék. Alapvetően azon az alapon lehet ezt megtenni, hogy a zsidó emancipáció nemigen ágyazódik egy megelőző polgári forradalomba vagy egy össztársadalmi reformba.⁷¹ Véleményük szerint ez esetben is e mélyebb összefüggés konkrét kivetítéséről van szó.

A zsidóság jogosan a közjogi alapra helyezkedett, amikor is bizonyította, hogy „az 1867. XVII.tc. értelmében a magyar zsidók népelemi mivolta közjogilag teljesen beolvadt a magyar honpolgárság fogalmába”.⁷² Aki tehát ezt a tényt cáfolja, magát a törvényt és így Deák koncepcióját is cáfolja. Természetesen a térfoglalás vádja is reagálást kívánt, annál is inkább, mert ennek valós alapjai voltak. A zsidóság alaptétele az volt, hogy története során a zsidóság odanyomult, ahová lehetett. A beáramlást tehát maga a keresztény társadalom tette szelektívvé azzal, hogy az egyes pályákat adminisztratív eszközökkel elzárta a zsidók elől, más területeket pedig teljesen nyitva hagyott. „A zsidók mindig oda özönlöttek, ahová lehetett. A mezőgazdasági pályákra nem özönlöttek, mert a mezőgazdasági iskolákból egy szavakban meg nem szövegezett numerus clausus már régóta kizárta a zsidókat. A zsidó nem lehetett magyar paraszt. Huszár se nagyon lehetett. Miniszteri tisztviselő is csak elvétve. Lett hát ami lehetett: ügyvéd, orvos. Most már ez sem lehet: előzőnlí tehát a kereskedelmi és ipari pályákat... A zsidó azzá alakult, amivé engedték!”⁷³

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban a zsidóság körében megfogalmazódik – véleményük szerint – a zsidó önreflexió egyik eleme is: a másság. A zsidó más,

mint a környezete, más mint a társadalom többi része és ez magyarázatként szerepelt. „Amíg a zsidóság bármiben is különbözik a keresztény környezetétől, addig fennáll vele szemben az averzió, addig megvan vele szemben a gazdasági tartózkodás, addig megmarad tehát a zsidóknak a termelésben való egyoldalú elhelyezkedése, bizonyos pályákról való kiszorulása és más pályákon való túlságos tolongása, megmarad ennek következtében különálló társadalmi helyzete és mindennek következtében kialakult, saját színeivel aláfestett morális és világszemléletű felfogása. Vagyis megmarad a zsidókérdés minden bajával egyetemben.”⁷⁴

A zsidóság döntő többsége a teljes asszimiláció mellett foglalt állást, bár az erősödő cionizmus és a – az egyes csoportok társadalmi helyzetéből adódó – véleménykülönbségek kétségkívül polarizálták ezt az álláspontot.

A veszített háború, a két forradalom, a trianoni békemű új típusú kihívásokat és vádakot jelentett a zsidóság számára. A numerus clausus vitája kapcsán állandó és visszatérő problémává vált a háború kérdése. A zsidókat ért támadások alapja az volt, hogy a háborúban messze nem számarányuknak megfelelően vettek részt, a frontokon kerülték az első vonalat, a behívások elől minden eszközzel megpróbálták kibújni és a hadseregben – főleg a keleti fronton – a bolsevizmus fő terjesztői a zsidó tisztek és közkatonák voltak. A nemzetgyűlésben Prohászka Ottokár statisztikai adatokkal támasztotta alá ezt az érvelést, Kovács Alajos statisztikai munkájában pedig megállapította, hogy a zsidók csak félfannyi véráldozatot hoztak, mint amennyire őket népességi arányuk szerint kötelezte volna.⁷⁵ Természetesen megbízható adatokkal egyikük sem rendelkezhetett, hiszen 1920-ban még lehetetlen volt felmérni a háború magyar veszteségeit, különösen pedig azt, hogy az elesettek és sebesültek közül ki milyen vallású és nemzetiségű. „A vád – miszerint a zsidóság kollektíve a háborúban destruktív magatartást tanúsított – azt kívánta alátámasztani, hogy a zsidók valójában nem azonosultak a magyarsággal, a nemzet súlyos helyzetében vonakodtak a véráldozatoktól, a frontokon gyáván viselkedtek, a háborús évek alatt csak saját hasznukat keresték. A zsidóság képviselői 1920-ban védelmi röpiratokban próbálták cáfolni ezeket az adatokat, az Egyenlőség, a Múlt és Jövő folyamatosan közölte a sebesült és elesett zsidó katonák neveit, adatait.”⁷⁶

A nemzetgyűlésben Sándor Pál volt az, aki különösen az elesett zsidó katonák nevében, megpróbálta visszaszorítani a vádakot, jogosan hivatkozva arra, hogy megbízható statisztikai adatokkal egyik fél sem rendelkezik.

A destruktivizmus vádjának további pillére a forradalmakban való részvétel volt, ami azt jelentette, hogy a két forradalom nem volt más, mint a zsidóság műve. A zsidó nemzetközi szociáldemokrácia kapcsolódva a zsidó sajtóhoz és a szabadkőművességhez, tervszerűen kirobbantotta a proletárforradalmakat, amit sajátjaként kezelt.⁷⁷ Hoór Károly művében adatokat is tudni vélt, miszerint a Gallilei-kör tagjainak 96 %-a zsidó volt, és a volt közoktatásügyi bizottság 54 tisztviselője közül 51 volt zsidó.⁷⁸

A bolsevizmus vádjánál fő jellegzetesség az általánosítás volt. A zsidóság egésze okozta a forradalmakat, így a zsidóság egésze a bűnös. Ebből a szempontból teljesen mindegy az, hogy a forradalmat elfogadta-e vagy sem, a lényeg az, hogy zsidó és mint ilyen züllesztő elem. Logikus módon a zsidóság képviselői és a liberális politikai közvélemény elsősorban az ilyen általánosítás ellen harcoltak. Vázsonyi Vilmos már 1919-ben kifejtette, hogy a zsidóság egészére fogják majd a destruktivizmust érteni, függetlenül mindentől.

„...és minden zsidó destruktív, még akkor is, ha a zsidó forradalmárok által a száműzetésbe üldöztetik és a zsidó bolsevisták halálra ítélték.”⁷⁹

A zsidó sajtótermékek a proletárforradalom alatt többnyire egyfajta semleges álláspontot foglaltak el, feltűnően tartózkodtak a nyílt állásfoglalástól. 1920-ban – amikor a zsidóságra nyomasztóan nehezedett a forradalmi felbujtás vádja – mindenki Vázsonyi jóslatához tért vissza védekezésében.

„Magyarország nyitott határai, ha itt a bolsevizmus példáját követik, ha itt a katonáink harci kedve megszűnik és a bolsevik tanokat követik, azt jelentik, hogy bejönnek ellenségeik és feldarabolják ezt az országot.”⁸⁰ Íme tehát a bizonyíték: a zsidóság legtekintélyesebbje már 1918-ban felhívta a figyelmet a bolsevizmus veszélyére, amikor még más (keresztény) politikusok hallgattak.

Ezt az érvelést vitte tovább Sándor Pál a nemzetgyűlésben, amikor azt állította, hogy az október 31-i fordulatot „majdnem az összes itt levő férfiak teljes erejükkel támogatták.”⁸¹

A célzást elsősorban Hallernak szánta, de ezen túl jogosan érvelt úgy, hogy egy csoport bűnei nem az egész zsidóság bűnei. A zsidóság ténylegesen nagy számban szerepelt a forradalmi megmozdulásokban, de ennek más okai voltak. A magyar munkásság nagy része idegen nemzetiségű vagy zsidó volt és így helyzeténél fogva is bázisként szerepelhetett egy forradalmi mozgalomban.

A 19. századi magyar kapitalizmus fejlődését elsősorban társadalmi szempontból meghatározó csoportjaiban – így különösen a munkásarisztokrácia és az uralkodó gazdasági elit körében – a zsidóság súlya döntő volt.

Ez okozhatta azt a fonák helyzetet, amit Szende Pál röviden úgy jellemezett, hogy „a magyar kommunisták jórészt zsidók voltak, mégis halálos csapást akartak mérni a zsidó kapitalizmusra.”⁸² A zsidóság marxista és kommunista nézetekeket valló képviselői valójában nagyon távol kerültek magától a zsidóságtól, mint felekezettől és vallástól, ezt a távolodást egyrészt a marxista eszmerendszer is erősítette, másrészt a zsidóság nagy tömegei – különösen a forradalmak után – élesen elhatárolták magukat tőlük. Az elhatárolódás elsősorban valláserkölcsi és etikai alapon történt, ez a folyamat tekinthető úgy is, hogy egy súlyos helyzetben lévő társadalmi csoport megpróbálta kivetni magából azt a részt, amely szerinte magát a helyzetet okozta. „A bolsevizmus nem írható semmilyen vallásfelekezethez rovására, mert hiszen a bolsevista vezetők valláskülönbség nélkül minden vallást egyformán próbálnak megsemmisíteni, hogy... az emberi méltóság és az emberi szabadság... elvei helyébe... az ő elnyomó zsarnokságukat juttassák uralomra. ...A hazai zsidóság azokkal, akik megtagadják Istent és a hazát, semmilyen közösség-

get nem vállal, őket zsidóknak éppen oly kevéssé tekinti, mint magyarok. Kiveti a maga kebeléből őket és tiltakozik az ellen, hogy őket bárki is velük azonosítsa.”⁸³

A zsidóság reagálása a forradalmi destruktivizmus vádjára tehát alapvetően két irányú volt: egyrészt az általánosítás ellen támadtak, másrészt mintegy kitagadásként a kollektív felelősség vádját egy szűkebb csoportra hárították át. Ebben a viszonylatban szinte kötelező volt az, hogy a lojalitást, a nemzeti gondolat támogatását a baloldal (így a zsidóság) képviselői is vállalják, hogy egyáltalán politikai mozgásteret nyerhessenek. Ez annál is inkább kötelező volt, mert a zsidósággal szemben megfogalmazódott az a vád is, hogy az integritás kérdésében destruktív álláspontot képviselnek. Ez jelentette a trianoni béke ügyét és az elcsatolt területeken élő zsidóság problematikáját. A vádat itt is Haller István fogalmazta meg, azt állítva beszédeiben, hogy a megszállt területeken mindenki magyar maradt, csak a zsidók nem. Szorosan kapcsolódott ehhez az is, hogy a trianoni rendezés nem jelentett a zsidóknak különösebb megrázkódtatást, hiszen ők eleve nemzetietlenek voltak és sohasem azonosultak igazán a magyar nemzeti gondolattal.⁸⁴ Valójában a magyar zsidóság a trianoni békeszerződés következtében érzékeny számbeli veszteségeket szenvedett, ugyanis a megszállt területek zsidósága volt a budapesti zsidóság tömegbázisa (főleg Nagyvárad, Arad, Kassa, Temesvár esetében). A zsidóság vezetőinek álláspontja ebben a kérdésben volt a legegységesebb, egyértelműen a trianoni határok ellen foglaltak állást és felszólították az elcsatolt területek zsidóságát, hogy őrizzék és erősítsék különállásukat és ezzel magyarságukat.

„A mi nemzeti érzésünk azé a nemzeté volt a maga végtelenségében és marad az övé – akié volt! Zsidó vallás, nem zsidó nemzet. Új uralomra kerülhetünk át, mely nemzetté parancsolhatja a maga zsidóságát, de mi nem vagyunk nemzet. Úgy kerülhetünk át, mint a magyarságnak egy része. Az igazság az, hogy magyar zsidók voltunk, vagyunk. Hiába! Nem tudunk hűtlenkedni, nem tudunk követ dobni a kútba, amelynek a vizét ittuk.”⁸⁵

A kérdés súlyát jelezte az is, hogy a Pesti Izraelita Hitközség védelmi röpirat-sorozatában külön rész foglalkozott az integritás és a zsidóság viszonyával, számos konkrét példán keresztül elemezve a zsidók hazafias tevékenységét és magatartását a megszállt területeken.⁸⁶ A törvényjavaslat kapcsán a viták, az érvelések összecsapásának színtere, az ún. zsidó és keresztény sajtó volt. A több mint egy tucat zsidónak titulált sajtótermék ellen az volt a legfőbb vád, hogy mindent elzsidósítanak, amivel csak foglalkoznak és hogy a zsidók terjeszkedésének legfőbb szócsövei.

Tény az, hogy a nagyobb lapok szerkesztőbizottságaiban nagyon sok volt a zsidó származású, de az is kétségtelen, hogy a hírlapírás színvonalát jórészt éppen ez a csoport jelentette. Ez utóbbi a zsidóság érveként is szerepelt, azzal együtt, hogy a hírlap nem más, mint üzleti vállalkozás, ahol is a zsidó elem hagyományosan erős.⁸⁷ A sajtótermékek mellett a vitáknak, az érvek összeütközésének másik színtere a nemzetgyűlés volt, ahol minden hozzászóló megtette javaslatát

is a kérdés – szerinte – elfogadható rendezésére. A jobboldal legbefolyásosabb képviselői – elsősorban Prohászka és Haller – amellet foglaltak állást, hogy a zsidóságnak mint nemzetnek a cionizmus felé kell fejlődnie, hiszen az nem más, mint a zsidó nacionalizmus, mely majd létrehozza az új hazát, ahova a zsidóság kivándorol.⁸⁸ Természetesen teljesen vad és irreális megoldások is felbukkantak a nemzetgyűlési vitákban. Dinich Vidor például azt javasolta, hogy zsidókat legálább 10 évig ne vegyenek fel az egyetemre, de ugyanilyen szélsőséges véleményt fogalmazott meg Ereky Károly is, aki különösen közbeszólásaival szinte lehetetlenné tette a liberális és zsidó képviselők védekezését.⁸⁹ Ebben a helyzetben a liberális és zsidó képviselők felszólalásaikban megpróbálták a zsidó kérdés megoldását is felvázolni. Különösen Sándor Pál és Bródy Ernő voltak azok, akik a zsidóság nevében élesen elhatárolták magukat a cionizmustól, mint megoldástól. A cionizmus ekkorra érezhetően erősödő áramlattá vált a magyar zsidóság körében és a fentebbi álláspont mélyülő ellentéteket jelentett az egyes csoportok között. A Zsidó Szemle egyértelműen elhatárolta magát Sándor Pál álláspontjától, kifejtve, hogy az egyetlen megoldás a cionizmus.⁹⁰

Nem nehéz felfedezni a nemzetgyűlési képviselők érvelésében az asszimilációs irányzat hatását: legtöbbjük az asszimilációt a békés építő munkát, az összefogást és a zsidóság teljes azonosulását tartotta járható útnak. Logikus módon az ország gazdasági újjáépítésének szükségességét vetették fel. „...ez az ország nem tud másképp magához térni, csak úgy, ha *összes lakosai összefognak* és istápolni fogják *gazdasági* rekonstrukcióját.”⁹¹ (Kiemelés tőlem: B.R.)

A zsidóság hajlandó áldozatokat hozni a haza érdekében és legfőbb törekvése az, hogy asszimilálódjék, de csak jogai teljes tiszteletbentartásával. Sándor Pál érveléséhez – jórészt józan megfontolásból – több liberális politikus is csatlakozott, kifejtve, hogy a keresztény társadalom inkább versenyre keljen a zsidókkal, de semmiképp sem adminisztratív eszközökkel. Magának a magyarságnak is numerus clausus-a van és egy ilyen helyzetben nem engedhető meg semmiféle széthúzás.⁹² Tanulságos az, hogy az asszimilációt hirdető zsidóság körében a galíciai bevándoroltak kitiltása mintegy megoldásként jelentkezett – elsősorban Sándor Pál és az Egyenlőség képviselete ezt a nézetet – ami jelezte azt, hogy a zsidóságon belül nemcsak társadalmi érdekbeli, hanem történeti-időbeli, származásbeli megosztottság is volt.⁹³ A törvényjavaslat vitája során a zsidóság körében előtérbe került gyakorlati megoldásként az önálló zsidó egyetem alapításának terve.

Gábor Gyula elképzelése szerint erre jogi alapot az 1868.XLIV.tc.-ben felekezeti autonómiát biztosító 26. § adna, amely engedélyezte a bevett felekezetek szabad főiskolaállítását. E törvény alapján a felállítandó zsidó egyetem a numerus clausus által kiszorultak oktatását végezné. Semmiképpen sem állna szembe az 1920.XXV.tc. szellemével, hiszen a törvény bevallott célja csak annyi, hogy „csupán annyi ifjút fogad be a főiskolákra, amennyi alapos kiképzése biztosítható.” Az anyagi terheket a zsidóság különösebb gond nélkül vállalná és így a színvonalas oktatás is megoldható. A tervezet lelkes propagálójának bizonyult az

Egyenlőség is, de a Zsidó Szemle álláspontra az volt, hogy az ötlet nagyon na-
ív.⁹⁴

Valójában az ügy a kurzus keresztény politikusain állt vagy bukott. Haller mi-
niszter határozottan elzárkózott a zsidó egyetem létesítésének gondolatától, az
általános antiszemita légkör pedig kétségkívül nehezítette az elképzelés megvaló-
sítását. A legjobban érintett csoport – a zsidó egyetemi és főiskolai hallgatóság
– szintén megpróbált állásponyjának konkrét szervezeti keretet adni. 1919 őszén
alakult a Zsidó Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szövetsége, mely első közgyűlé-
sét november 12-én tartotta. Az Egyenlőség szerint 1920 tavaszán mintegy négy-
ezer tagja volt, de 1920 őzétől érezhetően csökkent a létszáma. Az Egyenlőség
lapjain többször is kifejtették véleményüket és kéréseiket, a numerus clausus
ügyében memorandumot intéztek a nemzetgyűléshez. Részletes adatokat közöl-
tek hősi halottaikról és a sebesült zsidó katonákról és élesen elhatárolták magu-
kat a „kommunista tébollyal fertőzöttektől.”

A tudományos tevékenység érdekében a jogfolytonosság biztosítását, méltá-
nyosságot és igazságot kértek, mindezeket szerzett jogaik alapján.⁹⁵ Az ekkor
rendkívül erős tömegbefolyással rendelkező jobboldali diákszervezetekkel szem-
ben a zsidó ifjúság szervezkedése azonban aligha képezhetett ellensúlyt. További
lépésként a zsidóság képviselői megpróbálták az egész liberális közéletet meg-
nyerni a numerus clausus ellen.⁹⁶ A már korábban elemzett érvelések mellett a
törvény negatív következményeire kitérve hangsúlyozták, hogy az a magyarság
szempontjából sem hasznos. Beck Lajos szerint a numerus clausus kérdése an-
nak a kérdése, hogy az ország lépést tud-e tartani a civilizált népek fejlődésével.
Drozdy Győző a törvény antiszociális oldalát emelte ki, mert „elsősorban a viéki
szegény magyar zsidó ifjak maradnak ki”, emellett pedig az Amerikában élő ma-
gyar zsidók támogatása is megnőne, ha nem lenne numerus clausus.

Még több hozzászóló is kiemelte a törvény sok-sok gyakorlati negatívumát,
hozzátéve azt, hogy a numerus clausus miatt nagyarányú szellemi exportra kény-
szerül az ország, a nemzet egésze marad szegényben a világ előtt.⁹⁷ Kétségtelen
tehát, hogy már megszületése pillanatában is a numerus clausus törvény értelme
és hasznossága megkérdőjelezhető volt, a végrehajtása és a hatása pedig egyér-
telművé tette hibáit.

Összegzés

Az 1920. XXV. tc. bevallott célját nem érte el, nem csökkent az egyetemi hallgatók
száma, hanem 1923-ig folyamatosan nőtt és ekkor is csak azért állt meg a növeke-
dés, mert a háborús évfolyamok ekkorra már „kifutottak”.⁹⁸

A törvény valódi célja sem valósult meg, bár a budapesti egyetemeken a zsi-
dók aránya erősen csökkent, országos átlaguk mégis 10,56 % volt a törvény ha-
tályba lépése után is. Ennek oka főként abban keresendő, hogy az ún. menekült
egyetemek (főleg Szegeden és Pécsen) a Budapestről kiszoruló és a megszállt

területekről érkező zsidó hallgatók nagy részét felvették.⁹⁹ Még 1920-ban a törvényt Haller miniszter a Turul Szövetség állandó követelésére módosította, így azt a felsőbb évfolyamokra is érvényesítették, feladva a szerzett jogok elvét.¹⁰⁰ Az egyetemi beiratkozások körül és a törvény végrehajtása kapcsán állandóvá váltak a kisebb-nagyobb atrocitások, jelezve, hogy a numerus clausus ebben a formájában nem sokat ér.

A törvény utóéletéhez tartozik annak népszövetségi tárgyalása, melyet nemzetközi zsidó szervezetek kezdeményeztek, azon az alapon, hogy az megsérti a törvény előtti egyenlőség elvét, így a trianoni szerződés 56. 57. 58. szakaszába ütközik és hogy a magyar zsidóságot faji, nemzeti kisebbségként kezeli.¹⁰¹

A vizsgálat gyakorlatilag eredmény nélkül zárult, a törvény pedig Bethlen konszolidációs érájában lassan elvesztette értelmét. Bethlen István 1921. április 19-i nemzetgyűlési beszédében a zsidókérdés kezelésének új irányvonalát vázolta fel:

„Elismerem, hogy jelenleg van zsidókérdés az országban, de ennek megoldása az, hogy gazdasági téren azok lehessünk nélkülük is, amik velük együtt vagyunk. Ez ő nekik is érdekük, mert abban a percben, amint nem lesznek nélkülözhetetlenek, abban a percben az összhang itt helyre fog állni... a kormány el van szánva arra, hogy egy konstruktív politika alapelveit rakja le.”¹⁰²

E konstruktív politika jegyében Bethlen tudatosan bevonta – elsősorban – a zsidó nagytőke képviselőit konszolidációs programjába és konfrontáció helyett az együttműködést kereste. 1928-ra ennek az lett az eredménye, hogy valójában a numerus clausus hivatalosan elveszítette zsidóellenes jellegét és az izraelita közösség vezetői, csakúgy mint az egész izraelita intézményrendszer, beleértve a parlamenti ellenzék zsidó képviselőit, belpolitikai és külpolitikai téren egyaránt magukévá tették a nacionalizmus ügyét.¹⁰³ Az 1920.XXV.tc. hatásainak vizsgálatánál kétségkívül az egyik legfontosabb terület a törvény miatt külföldre kényszerült egyetemi hallgatók ügye. Bár a zsidóság közölt adatokat az egyes külföldi egyetemeken tanuló magyar zsidó hallgatókról, ezek a számok erős kritikával kezelendők.

A numerus clausus tc. hatásainak átfogó, mindenre kiterjedő vizsgálatát a külföldön végzett kutatások tehetik teljessé, tehát annak megállapítása, hogy a törvény által kialakult szellemi tőkeexport valójában mit is jelentett.¹⁰⁴

Az 1920.XXV.tc. erős antiszemita hangulatban született, a jobboldali egyetemi diákszervezetek közvetlen nyomására. A törvény létrejöttét elősegítette a középosztály súlyos egzisztenciális helyzete, az elcsatolt területekről beáramló tisztviselők és egyetemi hallgatók tömegei, a háború és a két forradalom traumája. A szellemi túlprodukciónak csökkentése ürügyén a kurzus a zsidóságot vette célba a törvényjavaslattal, bár maga a törvény nem is tartalmazza a zsidó szót. Jogilag számos pontatlansága volt, törést jelentett a dualizmus jogalkotásához képest, amennyiben a zsidóságot fajként és nemzetként kezelte.

Emberi és állampolgári jogokat sértett azzal, hogy a tanszabadság elvét homályos és szabadon értelmezhető kritériumhoz (megbízhatóság) kötötte. A törvény gyakorlati végrehajtása során a zsidóságot ért súlyos atrocitások nem a jogrend

erősítése felé mutattak. A baloldali liberális közvélemény és a zsidóság képviselői a klasszikus polgári jogegyenlőség alapján utasították el a numerus clausus-t, érveléseikben a dualizmus állapotából indultak ki. A destruktivitás vádjára konkrét érveket próbáltak gyűjteni, kiemelve azt, hogy az általánosítás itt súlyos zavarokat okoz. Az ország gazdasági újjáépítése és az összefogás érdekében társadalmi békét és konszolidációt hirdettek, s magukévá tették a revízió ügyét is. A védekezést, az érveléseket megosztotta a zsidóságon belül feszülő ellentét, melyet az asszimiláns és a cionista csoportok is mélyítettek. Érezhető volt, hogy a zsidóság – ebben a számára súlyos helyzetben – sokszor kétségbeesetten kereste érveit, saját belső ellentmondásai felerősödtek. Ez az egész baloldali politikálásra érvényes volt, hiszen 1920-ban egy liberális, demokratikus alapú politikának rendkívül kedvezőtlenek voltak a lehetőségei.

A numerus clausus beépülve a konszolidáció folyamatába, elveszítette jelentőségét, az újabb törést csak a 30-as évek zsidótörvényei hozták. Jogegyenlőség, jogfolytonosság és összefogás: ez látszik megoldásnak, melyet a zsidóság nevében Sándor Pál markánsan fogalmazott meg:

„Legyenek meggyőződve arról, hogy a zsidóság hajlandó áldozatokat hozni, mert azok az áldozatok voltaképpen nem áldozatok, mert a haza érdekében történnek, hanem semmi körülmények között megaláztatásba, a becsületünk vagy magyar nemzetiségünk aláadásába bele nem nyugodhatunk. Mi t. Nemzetgyűlés, megmutattuk a múltban, hogy tudunk meghalni hitünkért, azonban szellemi gettóba nem vágyakozunk, oda nem megyünk. Az igazságért hajlandók vagyunk szenvedni, de a botot, amely minket üt, megcsókolni sohasem fogjuk.”¹⁰⁵

Jegyzetek

1. A dolgozat egy készülő nagyobb munka része, amely a zsidóság reagálását vizsgálja a huszas évek antiszemitizmusára.
2. A numerus clausus történeti feldolgozásaira: *Ladányi Andor: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919-1921). Értekezések a történeti tudományok köréből* Ús. 88. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 117.
3. Az átlagos szavazópolgár vélekedése nehezen megfogható, de ennek vizsgálata számos tanulással járna, és fontos lenne az ún. hétköznapi (elsősorban falusi, paraszti) társadalmi reakciók elemzése a zsidókérdés szempontjából.
4. A dolgozat elsősorban a legális közvélemény-reagálásokkal foglalkozik, nem érinti tehát a kommunista párt tevékenységét, amely 1919 augusztusától illegálitásban kényszerült, a szociáldemokrata párt pedig 1920-ban döntően saját létfeltételeiért harcolt. A szociáldemokrata párt ekkori tevékenységére: *Fehér András: A magyarországi szociáldemokrata párt és az ellenforradalmi rendszer 1919. augusztus – 1921. Értekezések a történeti tudományok köréből.* ÚS.50.Akadémiai Kiadó, Bp.1969. 93-163.
5. A nemzetgyűlésben elsősorban *Bródy Ernő, Sándor Pál, Pető Sándor, Bárczy István, Ugron Gábor, Vázsonyi Vilmos, Giesswein Sándor és Rupert Rezső. Az Egyenlőség, a Zsidó Szemle, a Múlt és Jövő szerkesztői és cikkírói, más – liberális beállítottságú – sajtótermékek képviselői (Újság, Pesti Napló, stb.)* A liberális politikálás további képví-

- selőire: *A magyar zsidóság almanachja* (a továbbiakban – *Almanach*) című kötetben nyilatkozó közéleti személyiségek.
6. Az 1920. évi február hó 16-ra hirdetett Nemzetgyűlés nyomtatványai (Bp. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. könyvnyomdája 1920.). *Nemzetgyűlési Napló IV-V. kötet. 1920-1922.* (A továbbiakban: *Napló*.)
A már említett publicisztikai kiadványok témával foglalkozó cikkei. A vitairatok, védőiratok, a kortárs politikai irodalom fontosabb darabjai: *Almanach, Gábor Gyula: A numerus clausus és a zsidó egyetem* (Bp. 1924. Fráter Nyomda), *A magyar zsidóság útja vezércikkek és beszédek tükrében (1840-1940.)*, *Székelly Nándor: A numerus clausus Magyarországon, Haller István: Harc a numerus clausus körül, Hoór Károly: A numerus clausus (kiadja a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete, Bp. 1925.), Üb: A numerus clausus a szégedi és pécsi egyetemen (Centrum Kiadó vállalat Rt., Bp. 1923.), Kozma János: A budapesti zsidó-liberális sajtó és szabaddkőművesség („Patria” Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt. Bp. 1922), Méhely Lajos: A numerus clausus mérlege (Held János könyvnyomdája, Bp. 1932), Stern Samu: A zsidókérdés Magyarországon (kiadja a Pesti Izrealita Hitközség, Bp., 1938.), Pap Károly: Zsidó sebek és bűnök (vitairat, Kosmos, Bp., 1935.), *Mit felelünk az antiszemitáknak?* (Védelmi röpiratsorozat – a Pesti Izraelita Hitközség Kultúrszociális Ügyosztályának kiadása). Ebben: Magyar zsidó katonák aranykönyve 2., 3. füzet, *A magyar zsidóság és az integritás., A magyar zsidóság szerepe az 1919-es ellenforradalomban.**
 7. Trianon társadalmi-tudati hatásaira: *L. Nagy Zsuzsa: Trianon a magyar társadalom tudatában (kézirat).*
 8. *Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után (Válasz 1948.10-11.sz. 135-295. In.: Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. (Tanulmányok a zsidókérdésről a huszadik századi Magyarországon. Sajtó alá rendezte: Hanák Péter. Gondolat, Bp. 1984. 232.)*
 9. *Kóbor Tamás: A zsidó kérdésről (Múlt és Jövő 1920. apr.23. 7-8.)*
 10. *Milotay István: Remények és csalódások (Új Nemzedék, 1920. ápr. 11. In.: L. Nagy Zsuzsa: Bethlen liberális ellenzéke (A liberális polgári pártok 1919-1931) Akadémiai Kiadó Bp. 1980.31.)*
 11. *Napló: 1920. szeptember 16-i ülés. 344.*
 12. *Jehuda Don-George Magos: A magyarországi zsidóság demográfiai fejlődése (TSZ. 1985/3. 439.)*
 13. *William O. McCagg: A főbb vitapontok. Fontos-e a zsidó nemesség? (In.: Fejlődéstannulmányok – Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. ELTE Áll. és Jogtud. Kar. Tud. Szoc. Tanszék, Bp. 1985. 375.)*
 14. *Magyar Statisztikai Évkönyv* (a továbbiakban: *MSÉ*) *Új folyam XVII-XXX. Bp. 1925. 7-11.)*
 15. Budapesten az önálló iparosok 31,6 %-a, az ipari tisztviselők 52,6 %-a, az önálló kereskedők 66,2 %-a, a hitelügyletek önálló keresőinek 90,3 %-a, a kereskedelmi tisztviselők 70,9 %-a, a hitelügyi tisztviselők 55,6 %-a volt zsidó. In.: *Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon (Bp., 1922. A szerző kiadása, 42.)*
 16. *Ladányi: im. 60.*
 17. *MSÉ 1920. 13. tábla 196. Ladányi: im. 39.*
 18. *MSÉ* *uo., MSÉ 1920. 16. tábla 17., Ladányi: im. 48.*
 19. *Kovács Alajos: im. 36-38.*
 20. *Pándi Ilona: A magyar „középosztály” kérdéséhez (Századok. 1965. 1-2. sz. 133.) Szegvári Katalin: Az első numerus clausus törvényről (ELTE Jogi Kar Actái 18. kötet. Bp., 1976/2.).*

21. A jobboldali egyetemi ifjúsági szervezetek tevékenységére: *Ladányi*: im. 108-149.
22. Horthy 1920. július 15-én bízta meg Teleki Pál grófort kormányalakítással.
23. *Napló* 1920. július 22-i ülés 18.
24. *Napló* 1920. július 31-i ülés 137.
25. Uo. 140-141.
26. Uo. 139.
27. *Pesti Napló* 1920. október 12. 3. – Gr. Teleki Pál szegedi beszéde a kül- és belpolitikai helyzetről.
28. 1920. július 31. 2. „A zsidóság készséggel támogatja a kormányt a rendcsinálás, a nemzeti újjáteremtés nagy munkájában.”
29. *Ladányi*: im. 58-72.
30. *L. Nagy*: Bethlen liberális ellenzéke... 31-33.
31. A törvényjavaslatot a Nemzetgyűlés 14 ülésén át tárgyalta, majd 1920. szeptember 22-én – harmadszori olvasásban – azt 57 szavazattal és 7 ellenszavazattal elfogadta. A törvényjavaslat előtörténetére és az egyes egyetemi karok határozataira: *Szegvári Katalin*: im. 8-14. és *Ladányi*: im. 125-129.
32. *Magyar Törvénytár* 1920. évi törvénycikkek (Franklin Bp. 1921.) 145-146.
A törvénycikk végrehajtásáról az 1920. szeptember 27. 123033/V.K.M.sz. rendelet intézkedett. In.: Bp-i Közl. szept. 28. 222.sz.
33. *Napló* 1920. szeptember 2-i ülés 148.
34. Uo. 154-155.
35. Uo. 149.
36. A zsidó egyetemi hallgatókat ért sorozatos atrocitásokról: *Ladányi*: im. 30-33., *L. Nagy*: im. 33.
37. *Napló* 1920. szeptember 2-i ülés 154.
38. Uo. 155.
39. Uo. 159.
40. Uo. 153.
41. A kurzus politikusainak érvelését részletesebben a zsidóság reagálása kapcsán ismer-tjük.
42. *Gábor Gyula*: A numerus clausus és a zsidó egyetem (Fráter Nyomda, Bp. 1924.) A – szerző helyzetéből adódóan – a mű természetszerűleg pártos, de ezen túl viszonylag objektív, racionális jogi érvelésű vitákat.
43. Ez a „megoldás” annyit jelentett, hogy a beiratkozni kívánók az egyetemi karhatalmis-ták aláírásai nélkül teljesen esélytelenek voltak, az egyetemi jobboldali diákszervezetek tagjai az igazoló-bizottságokban is képviseltették magukat. Ebből elsősorban az követ-kezett, hogy – már a törvény megszületése előtt is – a zsidó pályázók felvételi esélye jelentős mértékben csökkent.
44. Míg az 1919/20. iskolai évben az egyetemi és főiskolai hallgatók összlétszáma 10 005 volt, ez a szám 1920/21-ben 14.258-ra, 1921/22-ben pedig 17.306-ra emelkedett. (MSÉ 1920. 196. 13. tábla). Ugyanakkor a – Bp-i M.Kir.TE-en – az 1921/22. tanév első fél-évében a 7140 hallgató közül 558 volt zsidó, míg ez az arány az 1913/14. tanév máso-dik félévében 7513-ból 2598 volt. (*Gábor*: im. 16-18. A szerző a műegyetemről és a szegedi (volt kolozsvári) egyetemről is közölt adatokat).
45. Az 1924-ben hozott új népiskolai törvény mintegy „feloldotta” ezt az ellentmondást azzal, hogy a középiskolai érettségi bizonyítványt az egyetemekre és a főiskolákra való belépés feltételeként és nem fő jogosítványaként ismerte el. (*Gábor*: im. 19.)
46. A törvény ezen szakasza – mely a legnagyobb vihart kavarta – az eredeti törvényjavas-latban nem szerepelt, azt Bernolák Sándor képviselő javaslataként iktatták a tervezet-

- be. (Napló 1920. szeptember 3-i ülés 184.) Az 1928. XIV.tc. rendelkezése gyakorlatilag megszüntette ennek a szakasznak a zsidóellenes élet (Magyar Törvénytar. 1928. 330-332.)
47. Gábor: im. 22.
48. Haller állítólag titkos utasításban rendelkezett arról, hogy – az izraelitákat külön nemzetiségnek véve – összeírást végezzenek. (Gábor: im.: 22.)
49. Gábor: im. 24
50. Gábor: im. 13.
51. A zsidóság önreflexióinak vizsgálati módszeréhez: *Karády Viktor: A zsidó csoportazonosság válsága...* (Debreceni KLTE 1988. márc. 2. előadás) és *Várdy Péter: Befejezetlen múlt – mai magyar zsidó valóság.* Doktori dissz. Bp. 1986.
52. L. Nagy: im. 33.
53. *Haller István: Faj-e a zsidóság vagy felekezet?* (Az Apostol Nyomda kiadása, Bp., 1926.)
54. *Haller: im. 32*
55. *Haller: im. 8*
56. *Napló 1920. szeptember 17-i ülés 372-376.*
57. *Napló uo. 367-368.*
58. *Napló 1920. szeptember 20-i ülés 435.*
59. *Múlt és Jövő 1920. április 23. Kóbor Tamás:*
 „Ahogy körömszakadtáig elutasítom, hogy a zsidó nem magyar, annyira feltétlenül elismerem a zsidóságnak fajilag külön voltát. Lehetetlen is tagadni, főlegesen is. A zsidóság a századok folyamán a vallásával együtt a fajiságát is fenntartotta.”
 Kóbor azt is kifejtette, hogy ez a fajiság természetesen támogatja és kiegészíti a magyarságot. A zsidóság nagyobb részének véleményét *Stern Samu A Mo-i Izraeliták Országos Irodájának és a Pesti Izr. Hitk. elnöke fogalmazta meg: „A zsidóság már kétezer év óta csak vallás és nem felekezet, vagy nemzetiség. Ezen az ősi vallási állásponton volt az Országos Rabbiképző Intézet és ezen az állásponton van ma is. Azt vallottuk, és azt valljuk, hogy a magyar zsidóság a magyar nemzet szerves része, az volt és az marad. A magyar zsidók vallásuk érintetlensége mellett a magyar nemzet fiai. Ebben a szellemben fogjuk munkánkat a felekezet és az ország javára folytatni.” (Az Országos Rabbiképző Intézet tanári karának nyilatkozata 1919. január 13-án. In.: *Stern Samu: A zsidókérdés Magyarországon.* (kiadja a Pesti Izraelita Hitközség Bp., 1938.)*
60. A modern biológia álláspontja szerint a zsidók nem képeznek külön emberi rasszt és az antiszemitizmus aligha lehet témája egy tárgyilagos jellegű biológiai vitának, hiszen az alapvetően irracionális. (*Anthony Smith: Testünk titkai, Kossuth. Bp. 1980. 22.*)
61. *Napló 1920. szeptember 17-i ülés 372.*
62. *Napló 1920. szeptember 18-i ülés 391-392.*
63. *Uo. 393.*
64. *Uo. 395.*
65. *Napló 1920. augusztus 7-i ülés. Budaváry László:*
 „...Megállapítom, hogy ezeréves magyar hazánk romlását legnagyobb mértékben a liberális jogrendszer keblünkre ölelt zsidóság okozta. Leszögezem azt is, hogy nemzeti konszolidálódásunk legkimagaslóbb akadálya a zsidóság tervszerű ellenállása.”
66. *Napló 1920. szeptember 21-i ülés 468.*
Hermann Miksa tagadta, hogy az ipart csak zsidók hozták létre, Ganz, Láng személyével érvelt, akik nem voltak zsidók, de döntő szerepük volt iparfejlődésünkben.
67. *Egyenlőség, 1920. szeptember 4. Apró füvek 4-5., Székely Nándor: A numerus clausus*
 52.

68. *Egyenlőség* 1920. április 24. *Rákosi Jenő*: Sándor Pál 8.
69. *Napló* 1920. szeptember 3-i ülés 191.
70. *Napló* 1920. szeptember 17-i ülés 364. *Ugron Gábor*: A liberalizmust demokratizálni kell és meg kell újítani. 1920. szeptember 21-i ülés 477-478. *Bródy Ernő*: Almanach 15., 1920. szeptember 20-i ülés 412. Rupert Rezső
71. *Reinhard R.*: Emancipáció és antiszemitizmus (in.: Fejlődéstanulmányok 42.)
72. *Gábor Gyula*: Mi az emancipáció? (Előszó 1939. nov., in.: A magyar zsidóság útja...)
73. *Egyenlőség* 1920. szeptember 11. 5.
74. *Múlt és Jövő* 1920. július 8. 12.
75. *Napló* 1920. szeptember 16-i ülés 350. Prohászka: „100 egyetemi hallgatóból csak 7 zsidó esett el, míg 47 keresztény.” A hősi halottak közül (168.868-ból) csak 4.344. volt zsidó (2,57 %) holott a népesség aránya szerint 8.856-nak kellett volna lenni. A szerző szerint ez nyilvánvalóan mutatja a zsidók destruktivitását, hiszen 4.512-vel volt a zsidóknak kevesebb hősi halottjuk, mint amennyi számarányuk szerint adódott volna. (*Kovács Alajos*: im. 77.)
76. *Magyar Zsidó Katonák Aranykönyve* (benne tételesen felsorolva a kitüntetések, a vitézségi érmek) *Múlt és Jövő* 1920. június 25., július 3., július 10., július 17. *Egyenlőség* 1920. szeptember 25. *Sándor Pál* cikke a zsidó katonákról (a szerző felsorolja a kitüntetetteket) ld. még október 9., október 16., október 23., A vh-ban hősi halált halt zsidó magyar főiskolai hallgatók nevei.
„...arányszámukon felül szerepeltek a háború rokkantjai közül is az izraeli vallású hadviseltek ...a Budapesten nyilvántartott 3.608 rokkant közül az 1929.-i hivatalos kimutató szerint 915 az izraelita, tehát 25,3 %, a 100 %-os rokkantak közül pedig 23 % a zsidó. ...a zsidók arányszáma Budapesten ... csak 20,3 % volt.” (*Stern*: im. 32.)
77. *Napló* 1920. szeptember 17-i ülés 358. *Dinich Vidor*, szeptember 18-i ülés *Milotay István*, augusztus 7-9 ülés *Budaváry László* 282.
78. *Hoór Károly*: A numerus clausus (A MONE kiadása Bp. 1925.) 25. *Napló* 1920. szeptember 2-i ülés, *Haller* a Galilei körről 154-155.
79. *Vázsonyi Vilmos*: „A zsidó” kérdés (Neues Pester Journal, 1919. november 2. In: Vázsonyi Vilmos beszédei és frásai II. kötet. Az Országos Vázsonyi Emlékbizottság kiadása 1927.)
80. *Vázsonyi* 1918. február 6-i parlamenti beszéde (in: Stern im. 16.)
81. *Napló* 1920. szeptember 20-i ülés 437. Sándor Pál
82. *Szende Pál*: Christian Hungary and Jewish Capitalism, The New Europe 1920.oct. (in: Fejlődéstanulmányok 367-373.)
83. *Stern*: im. 17-19.
84. Valójában *Haller* beszédeit és a kurzus elveit az elcsatolt területek román és cseh hatóságai érvként használták fel arra, hogy a zsidóságot rábrják, orientálódjanak feléjük. Ennek alapja az volt, hogy a magyarországi antiszemita atrocitások miatt a zsidóság ne tekintse magát többé magyarnak. (Lásd *Egyenlőség* 1920. március 6. Kivéve a zsidókat c. vezércikk.)
85. *Kecskeméti Lipót*: Nem tudunk hűtlenkedni, Válasz Nagyváradon, papi jubileumán elhangzott üdvözlésekre, 1920. május 31-én. In.: Almanach, 39. *Egyenlőség* 1920. április 24. *Sándor Pál* beszéde című cikk: „a megszállt területeken a magyar eszme ápolói lesznek!” Trianon ellen: *Múlt és Jövő* 1920. május 14. Sorsdöntő órák c. vezércikk. „A zsidóságnak éppúgy érdeke a meg nem csonkított Magyarország, mint minden más vallású magyar embernek.”
86. Mít felelünk az antiszemitáknak? (Védelmi röpirat-sorozat) A magyar zsidóság és az integritás IV. Bp. 1922. 28.

87. *Múlt és Jövő* 1920. március 26. *Pakots József*: Zsidó-e a sajtó? vezércikk, ■ továbbiakban április 2., április 16., április 23., április 30. *Cholnoky László*: A magyar irodalom és a zsidóság I-IV.
ifj. Weszprémy Kálmán: A magyarországi zsidóságról (A magyarországi zsidók statisztikája Debrecen sz. kir. város Könyvnyomda-Váll. 1907.)
 Budapesti Hírlap, Magyarország, Alkotmány, Magyar Nemzet, Az Ország, Pesti Hírlap, A Nap, Az Újság, Pesti Napló, Egyetértés, Független Magyarország, Magyar Hírlap, Friss Újság, Budapesti Napló, Népszava, Magyar Szó. A szerző szerint „e 16 újságnál alkalmazva lévő újságíróknak 70 %-a zsidó” (166).
88. *Napló* 1920. szeptember 21-i ülés 470. *Haller*, szeptember 20-i ülés 433. *Dánér*, szeptember 16-i ülés 349. Itt *Prohászka* kifejtette, hogy a galíciai bevándorlás volt a liberálistus és a zsidók legfőbb bűne.
89. *Napló* 1920. szeptember 17-i ülés 357. *Dinich*, szeptember 21-i ülés 457. *Ereky*: „...nemcsak hogy megpofozzák, hanem le is fogják gyilkolni a zsidókat Magyarországon”.
90. *Zsidó-Szemle* 1920. április 23. Sándor Pál beszéde (Schönfeld József) szeptember 24. Prohászka a cionizmus mellett? (Dr. Simon Lajos) október 8. Kiút a cionizmus.
91. *Napló* 1920. szeptember 20-i ülés 434. Sándor Pál.
92. Uo. 447. szeptember 20-i ülés, *Rupert Rezső* 417. Almanach: 18-23. (*Beck Lajos, Dési Géza, Duszik Lajos*)
93. *Napló* 1920. szeptember 20-i ülés 435. Sándor Pál, A galíciai bevándorlásokra: *Walter Pietsch*: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. (Valóság 1988/11. 46-60.)
94. Zsidó egyetem: *Gábor*: im.: 32-36., *Egyenlőség* szeptember 4. Zsidó egyetemet!, *Zsidó Szemle* szeptember 24. Zsidó Egyetem? (Dr. Klausz).
95. A zsidó diákszövetségekre: *Ladányi*: im. 104-105., *Múlt és Jövő* szeptember 3. A zsidó diákszövetség memorandumának konkrét kérdései:
- a.) az egyetemi beiratkozást segítse a törvény
 - b.) a tanári kar és a hatóság befolyása érvényesüljön a törvény megalkotásánál és ne a hallgatóké (ez a jobboldali diákegyesületek befolyásának megszüntetését célozta)
 - c.) a diákjóléti intézményeket a zsidók is igénybe vehessék
 - d.) a törvény a beiratkozások előtt lépjen életbe és a fegyveres csoportok ne gátolják a beiratkozást.
96. *Almanach* (Az egész magyar közélet a numerus clausus ellen.)
97. *Almanach*: 18-68. (Dr. Beck Lajos, Dr. Drozdy Győző, Dr. Dési Géza, Duszik Lajos, Fenyő Miksa, Peyer Károly, Szerényi József, Ugron Gábor, Rubinek István hozzászólásai.)
98. A főiskolák az 1918/19 – 1921/22 iskolai években (*MSE* 1920. 196. 13. tábla)
 1918/19-ben a hallgatók összlétszáma 18.499 volt (a volt kolozsvári és pozsonyi egyetemek adatai nélkül).
 1919/20-ban 10.005, 1920/21-ben 14.258 (a volt eperjesi ág. ev. hittud. akad. 202 tanulójának adatai nélkül). 1921/22-ben 17.306 fő volt.
99. *Ladányi*: im. 168–178.
100. Az igazolóbizottságokban a bajtársi egyesületek 2-2 tagja is részt vehetett *Haller* 1920. október 19. 13.6515/192. számú módosító rendelete alapján.
101. A tárgyalást a *Joint Foreign Comitee of the Jewish Board of Deputies*, az *Anglo Jewish Association* és az *Alliance Isrealite Universelle* nevű szervezetek kezdeményezték. A Népszövetség hármass vizsgálóbizottsága adatokat kért a magyar kormánytól, amelye-

- ket Bánffy Miklós külügyminiszter be nyújtott, bizonyítva, hogy bár a zsidók Magyarországon a lakosság 6 %-át teszik ki, arányuk a szegedi egyetemen mégis 33,3 %, a pécsin pedig 45,2 %. A bizottság nem kívánta tovább vizsgálni az ügyet, így az leke-
 rült a napirendről, majd a zsidó szervezetek is elvetették azt. (*Almanach* 149-152.)
102. *Bethlen István* gr. beszédei és írásai (Genius Könyvkiadó, Bp. 1933.161.)
103. *Karáczy Viktor*: A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején (Medve-
 tánc 1985. 2/3. 161.)
104. *Almanach* 137-147. (Bécs, Prága, Brünn, Berlin)
105. *Napló* 1920. szeptember 20-i ülés 447. *Sándor Pál*.

Summary

The thesis makes an attempt to give a comprehensive picture of the history of the numerus clausus act. It analyses how some of the Jews reacted to a definitely discriminative act. It is based on the views of the bourgeois liberal Jewish representatives of the 1920 national assembly, on the Jewish press of the time and on the ideas of those representatives of the political life whose common feature was their liberal platform. The main sources of the work are the journals of the national assembly, the Jewish and liberal press and the pamphlets issued by various politicians and organisations. The thesis draws our attention to the fact that the anti-Semitic movement in 1919 and 1920 was mainly due to the existential problems of the middle classes and the university students, to the effects of the two revolutions and Trianon and to the fact that the Jews gained more and more power both in the field of economical and political life. Analysing the 25th article of the 1920 act it turns out, that the act lacks accuracy and it rejects the freedom of education, the equality before the law and the liberal legislation of the dualism. The debate of the numerus clausus became a debate about the Jews and liberalism, i.e. it represented the wide range of the persecution the Jews had to suffer from and their defence against it. The thesis analyses the basis upon which the arguments pro and contra were classified, the defence of the representatives of the Jews, and gives the analysis of the different situations and of their solutions.

It emphasizes that Jews did not have a common attitude towards the act as they were divided into small groups due to the assimilative and Zionist views and to their different social positions. After the 1928 amendment the numerus clausus act assimilating in the process of consolidation lost its significance and anti-Jewish character.

Egy befejez(het)etlen történet (Képek az izraelita felekezet életéből) 1987

A magyar állam és a magyar izraelita hitfelekezet kapcsolatát az 1948. évi Egyezmény¹ és „A vallás és közoktatásügyi miniszter által 1162-11-7/1950 szám alatt jóváhagyott a Magyar Izraelita Vallásfelekezet Egységes Szervezetéről szóló Szabályzat”² rögzíti. Ez az Egyezmény és a Szabályzat leszögezi a zsidóság kizárólagos vallási jellegét. Ettől a két dokumentumtól mindkét részről eltéréseket tapasztalhatunk: részben az állami irányítás érdekeinek megfelelően, részben a zsidóságot érő továbbható asszimiláció, kihalás és a pénzügyi eszközök elégtelensége folytán. Az állam és a zsidó vezetés által deklarált elvet, miszerint a zsidóság Magyarországon csak vallás, a hazai zsidóság egésze nem fogadta el, hiszen ha csak vallásról lenne szó, nem lehetne például asszimilációról beszélni. Tény, hogy 1945-öt követően a megmaradt zsidóság többsége nem fordult az asszimilációtól a disszimiláció felé, de ezzel együtt az évszázados tradíció és az etnikai eredet tudata is tovább élt. Mint Lukács József írta: „...a zsidóság egy része – ... – nemcsak vallásilag tekinti magát zsidónak. Ez a jelenség identitásproblémákat is felvet: a zsidó származásúak, de magukat magyarnak vallók nagy táborán kívül ugyanis olyan, magukat zsidónak valló egyénekkel is találkozhatunk, akik nem vallásosak, tehát zsidó mivoltukat a mai közfelfogás és felekezeti mozgástér által adott kereteken kívül, valamilyen más identitásforma keretében élik meg.”³ S ma a felekezeten belül főképp a fiatalabb generáció vitatja el a zsidóság kizárólagos vallási jellegét, közösségformáló alternatívaként számontartva a valláson kívül a kulturális hagyományokat, a történelmi sorsközösségtudatot, akár a rituálékat. A probléma akkor jelenik meg, ha a többféle és többféleképp értelmezett közösségekhez való tartozás állampolgári jogát vitatja el valaki.⁴ Ma még az állami vezetés nem készült fel teljesen arra – mivel egy totalitárius hagyományt örökölt –, hogy a társadalomszervező szerepét át-, és ezáltal a belső ellenőrzést kiadja – bár csak látszólag – a kezéből. „... csökkent az egyházak közvetlen politikai szerepe, viszont megnőtt azoknak az ideológiáknak, erkölcsi eszményeknek a fontossága, melynek révén az egyházi közösségek a személyes kapcsolatokat, a család világát és az intimszférát befolyásolják.”⁵ Ez a ténymegállapítás az új helyzetnek megfelelő új kontaktus kialakítását kívánná meg. Várdy Péter szerint⁶ ez a külpolitika függvénye, a magyar zsidóságot illetően. De ennek ellenére a helyzet megoldatlanságát mutatja a rendőrség közbelépése egy-egy magán, baráti társaskör életébe, az állandó megfigyelés és a cenzúra (és öncenzúra), amely interjúalanyaim és egyes hitközönségi személyiségek defenzivitását erősen motiválta. Summázatként immár harmadszor idézem Lukács József könyvét⁷: „Az egyházakhoz való viszony megköveteli annak a kérdésnek a szem

előtt tartását és tisztázását, hogy mikor képes a szocializmus elérni azt a szintet, amelyen a problémák megoldásának elsődlegesen állami-politikai eszköztárát kiegészíthetik (később fokozatosan felválthatják) a társadalmi öngazgatás módszerei.”

Zsidóság és izraelita felekezet

I.

A cím kettőssége nem tévedésen alapszik. Mindkét fogalom definiálása problematikus. Ebben a vonatkozásban csak szubjektív meghatározások születhetnek körünkben Magyarországon, a fogalmazónak a zsidósághoz való viszonyából eredően – s minden, az objektivitás komoly álarcát magára húzó tétel, axióma, a hétköznapi valóság parazsához közel kerülve luftballonként pukkan szét. Adott a feladat annak a néhány embernek, akinek e tárgy még fontos: meghatározni önnön zsidóságát. Az emberek gondolatai nem kényszeríthetők zárt sémába, egyezmények keretei közé, s így talán nem is a vallás kerül központi helyre, százféle út választható. Valószínű, hogy a személyes választásokban mind az egyedi, mind az általános kritérium a helyére kerül majd, egyedi alatt értem azt a választott hagyományt (mert a zsidóság életében a történeti, társadalmi folytonosságot a hagyományok biztosították, sokféle alakváltozáson át), amely valamilyen oknál fogva az egyén számára fontos; általános alatt azt a közösségi tudatfórmát, amelybe a sorsközösség, a származási közösség, a társadalmi réteg, státusz és ennek – kisebbségi – tudata értendő. Ha más alapokról is kiindulva, egyik beszélgetőtársam állította azt, hogy nem elég egy tradíciót kiragadni, legalább kettő kell ehhez, s az, hogy az ember próbáljon úgy gondolkodni, hogyha mindenki úgy cselekedne, mint ő, fennmaradna-e a zsidóság: Ebből kiindulva különböztetett meg pozitív és negatív zsidót. Az utóbbi jelenti azt, akit csak környezete, mások tekintenek zsidónak. Ő az, aki zsidóságának hátrányában részesül csak. A pozitív zsidó a kisebbséghez tartozás tudatán túl megpróbálja elsajátítani, az életébe beépíteni ennek előnyét, a közösséghez való tartozás tudatával kikerülve az identitásválság problémáját, megtalálva önmaga helyét mind a kisebb, mind a nagyobb társadalmi szférában. S nem törvényszerű, hogy ez bezárkózáshoz, szerepkonfliktushoz vezessen. Ennek a kérdésnek a felvetésével az egyén önmaga keresésekor és mindennapi környezetének megismerésekor találkozik. „Identitásprobléma – vagyis az egyén önmeghatározási feszültsége és nehézsége ott és akkor jön létre, ahol és amikor a társadalom növekvő tagoltasága és a társadalmi egyén individualizációjának kibontakozása következtében az identitáskategóriák fokozatosan elválnak természetes, készen kapott és rögzített alapjuktól.”⁸ – írja Pataki Ferenc, részben egy fejlődéssel együtt-ható problémát, részben korunk társadalmi görcsét látva. „Még inkább kiéleződnek az identitásproblémák akkor, ha a társadalmi újratermelés úgy felgyorsul, a

társadalmi változások üteme oly sebes lesz, hogy már az egymást követő nemzedékek sem tudják változatlan alakban átszarmaztatni öröklött identitásmintáikat.”⁹ A zsidóság körében ez az átszarmaztatás fizikai lehetetlenségbe, a halottak hallgatásába és a túlélők lelki fájdalomába üköszt. Tehát ez a probléma erősíti, okozza a zsidóság válságát, kiegészítve a társadalom egészét érintő értékhiányt. Ezt a feladatot, az ügyet felvállalt néhány rabbi vagy külső erő megoldani nem képes, érezvén a mélyebb összefogás hiányát. (A zsidóság válságában nagy szerepet kapott pszichés megterhelés kutatását végzi Erős Ferenc¹⁰ és Szőke György¹¹ és kutatócsoportjaik.) A magyar zsidóság széthullása már előrehaladt, de még be nem teljesedett folyamat. Ez a szétesés megnyilvánul a mindennapi társasélet és az ezt kielégíteni hivatott helyiségek hiányában, rosszindulatban, kicsinyes áskálódásokban, az ún. „zsidó összetartás” teljes hiányában. A közösségalkotásnak az elemi feltételei egyelőre nincsenek meg, az évente megismétlődő főbb ünnepek és kulturális rendezvények ezt a feladatot nem képesek betölteni, ezt tetézi a generációk közötti kiéleződött viszony. Mindehhez hozzájárul a Hitközség vezetőségének tartózkodása attól, hogy szélesebbre tárja a kapukat. „Amíg veszekedés van a zsidók között, addig a zsidóság is létezik” – tartotta Scheiber Sándor. De ez a „veszekedés” korunkban már csak meggyorsítja a felbomlást, a stagnálás évei miatt pedig évről évre többet kell áldozni a megmaradt keveseknek azért, hogy a magyar zsidóság és az élő zsidó kultúra fennmaradjon.

A felekezet anyagi létét három fő tényező garantálja. Első helyen kell említeni a külföldi – főképp USA-beli – zsidóság támogatását. Ez konkrét összegek küldésétől a könyvkiadás finanszírozásáig tág módon érvényesül. Ezek a szervezett segélyek a WJC, Joint, Memorial Foundation nevű szervezetekn keresztül érkeznek.¹² Ezen anyagi források egy részét meghatározott feladatokra fordítják és fordítják, s ezt a pénzt adó szervezetek időnként ellenőrzik. Külföldről érkeznek még egyedi küldemények, melyek önmagukban nem, de éves szinten jelentős összeget képviselnek.

Második helyen említendő a kormány rendszeres és minden felekezetet érintő támogatása, amely készpénz mellett az intézmények, épületek fenntartására irányul oly módon, hogy a tanácsi, vagy IKV tulajdonban lévő épületek bérleti díját az állam visszatéríti. Anyagi támogatása főként a kiadások (rezsi) fedezésére szolgál.

A bevételek harmadik köre a hívek által fizetett kultuszadón túl a kereskedelmi tevékenységből származik. Ez magában foglalja a Hanna étterem üzemeltetéséből, az ortodox tagozat által rituálisan készített macesz, kóser szalámi, hús, bór, pálinka eladásából származó bevételeket.

A fentiekben leírtak csak szűk horizontú, általános képet tudtak adni, melyet néhány intézmény leírásával próbálok meg teljesebbé tenni. Működésük a folyamatosság fenntartásához elengedhetetlen, de kizárólagosságuk, generációs összetételük nem biztosítja az értékek és hagyományok továbbélését. A leírás központjába a pszichohigiénés tevékenységi formákat állítottam – meglétét illetve hiányát –, mint a téma összekötő elemét, mely a jövő kialakításának és a zsidóság megtartásának egyik alapja lehet.

II.

A Holocaustot túlélő magyar zsidóság tragikus egészségi állapotban kezdte meg új életét. A gettóból, koncentrációs táborból kikerült emberek sorra haltak meg végelgyengülésben, szívbajban vagy örvültek meg.¹³ A megrázkódtatások emlékei sorra, sokféle formában törtek elő idegrendszerükből. „El nem intézett emlékek, nem realizált veszteség, meddő ressentiment, kollektív járadékneurózis, ím ez a maradék-zsidóság lelki keresztmetszete 1946 őszén.”¹⁴ „A mai felnőttek egy része gyerekek volt az üldözés idején. A bujkálva megmenekülő későbbi árvákról végzett holland vizsgálat kimutatta, hogy az életkor függvényében általánosak a lelki sérülések, jellemfejlődési rendellenességek, depresszív és félelmi szindrómák, pszichoszociális elégtelenségek; érzelmi rendellenességek, közösségi zavarok, identitásproblémák, stb. Egy másik, 1960-ban végzett vizsgálat 50 volt deportáltnál, kik az üldöztetés idején 5-25 évesek voltak, utóhatásként többek közt a következő rendellenességeket találta:

- 100 % erős ingerlékenység, sértődékenység, agresszív rohamok, depresszió, visszahúzódás
- 98 % fejfájás
- 92 % apátia, szédülés
- 88 % memóriazavarok, koncentrációs gyengeség
- 84 % álmatlanság
- 82 % rémálmok
- 66 % közösségi viszonyzavarok
- 64 % fáradékonyosság

De nemcsak az akkori gyerekek (a ma felnőttjei) sérültek, az üldözés utóhatásai az utánuk következő generációban, a ma fiataljaiban is jelentkeznek.”¹⁵

A trauma feloldását magyar zsidó, nemzetközi (WJC) és amerikai (Joint) szervezetek próbálták elősegíteni. A személyes egzisztenciák kialakításának anyagi támogatásával, az aliazás (Izraelba történő kivándorlás) elősegítésével (cionisták), az árvaházak, népkonyhák, szálláshelyek megteremtésével, a Hitközség és a hitélet újjászervezésével. De emellett felgyorsult az asszimilációs lendület is, így a zsidó közösség csak a támogatásért hozzájuk fordulókat segíthette. A gyors fejlődés a fordulat éve után megtört, és a Hitközség elnöke, Stöckler Lajos elítélése után meg is állt. A megmaradt intézmények szűk keretek között folytathatták tovább a munkájukat. A lényegi változás a hatvanas évek elejétől indulhatott meg a könyvkiadás rendszeressé válásával, majd a külföldi kapcsolatok normalizálásával. De az ötvenes évek és 1956 új traumáját a zsidóság ugyanúgy megsínylette, mint 1944-ét. Így, míg a mai helyzet kialakult, a hitélet, a karbantartás, az oktatás folytonossági hiányainak fehér foltjai tarkítják a magyar zsidóság 1946 utáni történetét. A pszichés zavarok feloldatlansága, a „gyázmunka elvégzésének hiánya”¹⁶ továbbra is fennmaradt a Hitközségben, intézményeiben, a magyar zsidóságban és a magyar társadalomban is. E fentiekből következik az, hogy korunkban, s 1948 óta is, csak szűk korlátok között beszélhetünk pszicho-

higiénés tevékenységről. (A '48 előtt fennálló szanatóriumok, üdültetési akciók a fordulattal és az államosítással megszűntek.¹⁷)

A pszichohigiénés tevékenység vizsgálatakor fontos annak a meghatározása, hogy mit értünk ezen a fogalmon.

A lelki egészségvédelem fogalma összekapcsolódik olyan cselekvésekkel, tevékenységi formákkal, életmódbeli formaváltásokkal, amelyek egy törés vagy akár a megszokott ritmusból való kikökkenés nyomán pszichés zavarokhoz vezetnek; s ezek megelőzésével, kiküszöbölésével. Tehát a tárgykör felöleli magát a pszichés segítséget (pszichológusi, pszichiáteri kezelés), a megszokott életforma biztosítását (pl. a rituális étkezést igénylőknek a kóser áruellátást), a nyugodt pihenés biztosítását a magányosok és öregek számára, a zsidósághoz való kötődés különböző formáinak ápolását. S mivel a felekezeti tevékenységet vizsgálom, csak azokról beszélhetek, akik valamilyen szálon kapcsolódnak a felekezet mindennapi életéhez.

A kultuszadót fizetők száma 1945-46-ban 15.000, 1956-ban ez 16.000.¹⁸ Ma maximálisan, az orthodoxiát is beleszámítva, 20.000 fő. Ezen kívül ide számíthatjuk azokat is, akik kulturális rendezvényekre (kiddus, Gál György Sándor Kulturális Központ, Chanukka, Purim, koncertek, irodalmi előadások) eljárnak – tehát az évente egyszeri templomlátogatókat is ide számítva – kb. maximálisan 10.000 fő. Akik a kaszusz intézményeket látogatják, a Szeretetotthon, a Szeretetkórház szolgáltatásait igénybe veszik: orthodox és Páva utca – 1000 fő; Szeretetkórház: 100-300 fő; Szeretet-otthonok: Alma utca és Újpest – 100 fő.

20.000

10.000

1.000

300

+ 100

31.400 fő maximálisan.

Tehát becslésem alapján a magyar zsidóság egyharmadának van közvetlen vagy közvetett kapcsolata a felekezet életével.¹⁹ A kapcsolódási pontok legjobban a Hitközség intézményeinél figyelhetők meg, s ezért a BIH intézményeinek vizsgálata és használóik véleménye volt számomra az irányadó. Ezek az intézmények sajnos nem versenyezhetnek más vallások, vallásfelekezetek modern intézményeivel és főként (de nem kizárólagosan) zsidók számára nyitottak, így e felekezet tagjainak, illetve egyéb látogatóinak az igényeit vannak hivatva elsősorban kielégíteni, s mivel a vallását gyakorló zsidóság nagyobb része idős korú, ezért központi feladat az ő ellátásuk. Ebből adódnak is feszültségek az idősebb és fiatalabb generációk és elképzeléseik között. A vizsgálatot némiképp nehezítette a zsidóság vallási szempontból kettős tagozódása is, a hivatalosan hirdetett egység ellenére a neológ és az orthodox hitélet és intézményrendszerek élete egymástól teljesen függetlenül folyik.

Intézménytípusok szerint a tevékenységi formákat három fő csoportba oszthatjuk: kasrusz, szociális, kulturális. A kulturális intézmények és tevékenységi formák közé számítom a vallásaikat is. Ezt a bevezetőben tárgyalt felekezeti szemlélet, és a zsidó kultúra egységessége miatt teszem.

Kasrusz intézmények

A zsidóság vallási törvényei meghatározzák a fogyasztható és a tiltott élelmiszereket.²⁰ Az intézmények köréből „kasrusz” kifejezéssel illetik a népkonyhákat, árusítóhelyeket, vágóhidakat. A „kasrusz” szó a vallási felügyeletet igénylő élelmiszereknek a vallásközösség, illetve a rabbiság által való felügyeletét és ellenőrzését jelenti. Ez az ellenőrzés magában foglalja az állatok rituális levágását, a higiéniának megfelelő szállítását, feldolgozását és főzését. Ezek az eljárások az ősi hagyományokhoz kötődnek. Az ilyen, vallásilag minden szempontból megfelelő ételt, élelmiszert nevezik kósernek. A nem megfelelőt tréfli szóval jelölik.

A kóser hús árusítására Budapesten 9 neológ és 3 orthodox mészárszékkal rendelkezik a Hitközség. Vidéken is van mészárszék (pl. Miskolc, Szeged), vagy odaszállítják a húst. A budapesti szalámi és kolbászárú üzem – egy neológ, egy orthodox – készítményei külföldre is eljutnak.²¹ Az orthodox tagozat bevételeinek jelentős részét képezi az élelmiszerekkel való kereskedelem és előállításuk: 1986-ban 26.000 kg macaszt állítottak elő, lekvárt, szárított tormát, paprikát, szalámit, kolbászt hoztak forgalomba, italok közül sligovicát, barackpálinkát és kóser bort. Külföldre a Hungarocoon és a Monimpexen keresztül exportálnak. A kóser hús a mészárszékeken kívül az éttermekbe és a központi konyhába is elkerül. Budapesten három felekezeti kóser konyha működik. A legrégebbi múltira a Hanna orthodox konyha tekint vissza. Eredetileg a mai Kertész utcai iskola helyén működött népkonyhaként. A jelenlegi helyére 1967-ben került, részben megtartotta népkonyhai funkcióját, másrészt a Magyarországra látogató külföldiek ellátását biztosítja. 1984-ben egy emelettel kibővült, amit főként külföldiek és vastagabb pénztárcájúak látogatnak. A népkonyhán az öregek, a magányosok, a kóser ellátást igénylők számára főznek. Naponta 70 fő fogyasztja el helyben az ebédet, 20-30 személynek szállítják haza, azoknak, akik nem tudják elhagyni lakásukat. Külön konyhája van a Szeretet-kórháznak, ahol a 200 ágyas kórház betegeinek, a kb. 100 fős orvos és ápolói karának, munkásainak és a Szeretett-hon gondozottjainak és gondozóinak főznek, illetve készítenek háromszor naponta ételt. A legnagyobb budapesti kasrusz intézmény a IX. kerületi Páva utca 39/b-c alatt található, 1980-ban felújított szociális konyha. 1959-ben 2500 főnek főztek napi egyszeri meleg ételt, s ebből 2200 főnek ellenszolgáltatás nélkül.²² Ma 900 emberre főznek, s ebből ingyen ebédel 600-650 fő. A modern felszereléssel ellátott konyha csak húsos konyha, amiért tejes ételt nem készíthetnek. A konyhán nem lehet ebédelni, hanem 5 tálalókonyhájuk van, ahol az ételt elfo-

gyaszthatják. Ezek kisebb ebédlőhelyiségek, amelyek melletti kisebb konyhán felmelegítik, tálalják az ételt.

A tálalókonyhák találhatóak:

Páva utca: kb. 100 fő

Váci út 6: kb. 260 fő

Garay tér 6: kb. 100 fő

az ellátottak száma

Nagyfuvaros utca: kb. 100 fő

Síp utca 12: kb. 150 fő

József krt. 27: kb. 100 fő

(Anna Frank Gimnázium és Rabbiképző Intézet menzája).

Sokan kis ételhordókkal viszik el az ebédet és főképp a repetát, mert akkor vacsorára is tudnak az itt étkező kisnyugdíjasok mit enni. A szociális konyhán ebédlők többsége idős, magányos ember, sokuknak az ebéd társak jelentik egyedül az emberi, mindennapi társaságot. Sokan vannak olyanok is, akik magatehetetlenül, otthonukhoz kötve élnek, s ezek az idős emberek rászorulnak arra, hogy az ebédet hozzájuk elszállítsák. 100-200 között mozog az így ellátottak száma. A házhozszállítást 3 kocsi végzi 4 turnusban.

A szociális konyhán 250 fő fizet az étkezésért. Közéjük tartoznak a Rabbiképző, az Anna Frank Gimnázium diákjai, tanárai, a Hitközség dolgozói, alkalmazottai, s mindazok, akik ezt maguknak megengedhetik. Egy ebéd ára az anyagi helyzettől függően 25-50 Ft között mozog.

Azok, akik a kaszusz intézmények ingyenes ellátását igénybe veszik: kisnyugdíjasok, szociális támogatásból élők – nagyon kevés pénzzel. Ők, mint egy beszélgetőtársam elmondta, már régen nem vezetnek kóser háztartást, hiszen erre nincs pénzük (s talán hitük sem). Így ő, bár nem igényli a kóser ellátást, azért nagyon hálás, hogy egyáltalán van mit és hol ennie. A kispénzű emberek az ebédet rendszeresen kipótolják egy kevés párizsival, kiflivel, így keresve és pótolva régi – már föladott – háztartásuk elveszett ízeit. S mivel a szociális konyhán dolgozók között alig van vallását tartó zsidó, éppen ezért szombaton is dolgoznak, főznek. Háztartásukat nem vezetők vasárnapokra, fejenként 6 tojást kapnak. Sokan, nagyon sokan várják nap mint nap a meleg ételt, a társaságot, s azokat a szavakat, amelyek öregségük néma napjait megtörik.

Szociális intézmények

A zsidóság életében minden korban központi helyet foglalt el a rászorulók, a szegények segítése. A jótékonyosság első szervezett formái a mózesi etikára épülnek, s ezek már a bibliai korban megvalósultak. Az emberszeretet, a jótékonyosság a zsidóság számára nem érdem és nem erény, hanem csupán kötelességteljesítés, mert általa csak az igazságosságnak teszünk eleget. A héber nyelv ennek nyomán a jótékonytságot és az igazságot ugyanazzal a szóval jelöli (cedókó). A mózesi törvénykönyv a tulajdonjogot nem terjesztette ki a földbirtok és a vetés szélére, sem az elszórt kalászokra, sem az eltévedt nyájra, sem a hetedik év – szombatév – termésére, hogy az a szegényeké, özvegyeké, árváké legyen.²³ A mózesi törvények

rendelik el az évenkénti tized fizetését az özvegyek, árvák, papok és a vendégül látandó idegenek számára. A Biblia ezeken kívül más, számos helyen tartalmaz figyelmeztetést, amelyben követeli az irgalmasság gyakorlását (Jesája, Amosz, Zsoltárok). A talmudi korban már azt tartották, hogy a jótékonyságot úgy kell gyakorolni minden szegénnyel szemben, ahogy annak szükségletei és korábbi igényei megkívánják.²⁴ A Talmud írja elő a feltétlen diszkréciót, hogy a nyilvánosság ne bántsa meg és ne alázza meg a támogatásra szorulókat. A 98. Zsoltár Midrása szerint a jótékonyságnak hét ága van:

- Az éhezőknek ételt, a szomjazóknak italt nyújtani.
- A mezíteleneket felruházni.
- A betegeket meglátogatni.
- A halottak eltemetése, a gyászolók megvigasztalása.
- Foglyok kiváltása.
- Az árvák felnevelése, menhely nyújtása a hajléktalanoknak.
- Hozomány biztosítása árva lányok részére.

Ezek a tételek a korabeli zsidó államban nem csupán szokások voltak, hanem intézményesített karitatív egyesületek alapjait képezték. (Flavius: Antiquitates.) Minden községnek volt egy jótékony adományokat gyűjtő szekrénye, mely a község szűkölködőinek szükségleteire szolgáló pénzt tartalmazta. Ők péntekenként megkapták a heti élelmükre és ruházatukra szükséges pénzt. Maimonidestől származó tételes felsorolás a fentiekhez hasonlóan nyolcféle jótékonysági formát, módot tartalmaz (Jad Hachazáka 10.7-13).²⁵ A középkorban a legszegényebb gettóban is létesült jótékonysági alap, sőt egyenesen kötelező adónak fogták fel, s a tehetős nőket és gyermekeket is megadóztatták. Ilyen célra az átlagos jövedelmű zsidó bevételeinek 10 %-át tartozott átadni a Talmud előírásai szerint.²⁶ Ennek alapján a középkori rabbik hitközségi adóvá tették e jövedelmeket. A gettók fennállásakor a hitközségekben szegénytámogató, ruhaosztó, nevelési, árvasegítő és -nevelő, beteglátogató, aggokat támogató egyesületek keltek új életre, hiszen ezek működtek már a talmudi korban is.²⁷

A XIX. századtól kezdődően ezek az egyesületek nemzetközi és nemzeti szintre emelkedtek a lokális szervezetek mellett. Ilyen volt például az Alliance Israélite Universelle. A Magyar Zsidó Lexikon általános összehasonlítást végzett a nemzetközi és magyar szervezetek között, felmérve, milyen intézményes forma vert gyökeret Magyarországon, illetve kapcsolódott be a nemzetközi munkába. Rendszerüket követve megpróbálom felvázolni a mai intézményeket 1929-től kezdődően.

	1929	1945	1959	1987
1. Üldözöttek, emigránsok támogatása	-	+	-	-
2. Szűkölködők segítése	+	+	+	+
3. Élelem, fűtőanyag, szegény gyermekek taníttatása	+	+	-	-
4. Bűnöző gyermekek átnevelése	+	+	-	-
5. „Bukott” nők foglalkoztatása	-	-	-	-
6. Kórházak, rendelők, betegsegély	+	+	+	+
7. Börtönlátogatás	-	-	-	-
8. Vakokat, bénákat, siketeket támogató egyesületek	+	+	-	-
9. Aggok menhelye, Szeretet-házak	+	+	+	+

Természetesen ennél az összehasonlításnál figyelembe kell venni, hogy az 1945, 1959, 1987-es intézmények vizsgálatakor egy számában töredékére olvadt zsidóságról és vagyoniilag szegény közösségről beszélhetünk. Ebből következik az is, hogy a támogatottak köre is szűkebb, és az is, hogy a társadalmi változások nyomán ezekből a feladatokból az állam igen sokat átvett.

Ez nem jelenti azt, hogy a zsidóság számára a jótékonyság ne lehetne fontos hajtóerő, de az nyilvánvaló, hogy részben a zsidóság mai anyagi helyzete, részben a megváltozott társadalmi viszonyok átrendeződése folytán az itt említett jótékonyági, szociális működési formák közül csak kevés él tovább.

Kiegészítések a felsoroláshoz:

2. A társadalmi változás következtében a „szűkölködők” támogatása az állami szociálpolitika feladata lenne, mégis ezt ellátni nem képes. Éppen ezért a támogatásra rászorulókat egyforma eséllyel fordulhatnak mind a tanácsokhoz, mind a Hitközségekhez. Szubjektív okok döntenek el, hogy ki hova fordul. A közvetlen támogatásra szorulókat a neológ Központi Szociális Bizottsághoz vagy az orthodox Bikur Cholim betegsegélyezőhöz fordulhatnak.²⁸

4. A Hitközség önálló kórházat tart fenn. A kétszáz ágyas kórház 2/3 része a kórházi betegek gyógyítását, 1/3 része pedig gyógyíthatatlan és önmagukkal tehetetlen betegek ápolását látja el.²⁹ A kórház igazgató-főorvosa Losonczy András, a MIOK és a BIH elnöke. A kórház, mint már említettem, egyúttal kaszusz intézmény is, de a Szeretetotthon lakóira is itt mosnak. A Szeretetotthon gondozottait naponta rendelő orvos fogadja ott, a házon belüli rendelésben, s szakképzett ápolók vannak, így az egészségügyi felügyelet megoldott.

7. Az idős emberek számára három felekezeti intézmény szolgál otthonul, amennyiben egy intézmény egyáltalán otthon lehet. Ezek közül kettő áll Budapesten, egy pedig Szegeden. Ezek szociális otthonok, melyeknek a kóser étkezésen kívül és az időnkénti – nem rendszeres – imán kívül semmi speciális felekezeti jellege sincs. A magyar állam az országban 5 olyan otthont tart fenn az öregek számára, amelyben rituális, kóser kosztot kapnak a gondozottak. A budapesti orthodoxia Szeretetotthona az Alma utcában, a neológiáé a Berzeviczy utcában van, egy gyönyörű zsinagóga mellett.

A Szeretetotthonokba való bekerülés nem egyszerű. Feltételként megkívántatik, hogy az idős emberek korlátozott körű életvitelre azért képesek legyenek, azaz ne szenvedjenek olyan előrehaladott betegségben, amely állandó felügyeletet igényel, kíséreljék meg az otthon közösségébe való beilleszkedést, valamilyen – minimális – szinten képesek legyenek magukat ellátni. A jelentkezőkről a Hitközség megbízottja környezettanulmányt készít.³⁰ Feltételként állapították meg azt is, hogy az ide bekerülőnek a saját akaratából, önként kell az otthont szállásul kérnie, s nem valamilyen kényszer hatására. (Feltehetőleg a család kényszerét próbálták így minimálisra redukálni, bár ez a zsidó családszemlélet hagyományainak gyökeresen ellentmond.) S ha a kérelmező megfelelt, s hely is van a részére, akkor meg kell állapodnia a Hitközséggel a havonta fizetendő díj

nagyságáról és vagyonának kezeléséről. Ez a gondozott elhunytával vagy az örökösökre száll, vagy ezek hiányában akár a Hitközségre.

Az újpesti otthon mai helyén 1976 óta működik. Régente ez a zsinagóga melletti ház az újpesti rabbi lakása volt, és itt állt a körzet és a rabbi hivatalának épülete is. A lakás melletti épületre még egy emeletet húztak és abból alakult ki az otthon. A volt rabbi-lakás fogadja be az ebédlőt, a társalgót és az imatermet. Az otthon, bár a legjobb állapotban lévő intézmények közé tartozik, sokak szerint felújításra szorul, mivel a rossz alapozás miatt a falak vizesek. A többségében kétágyas szobák tágasak, világosak. Két háromágyas szoba van. Mivel kórházi jellegű felszereléssel látták el az otthont (vaságy, éjjeliszekrény), sokan kisebb-nagyobb emléktárgyakkal teszik barátságosabbá szobájukat. Van, aki tévét, rádióját is elhozta a ruháin és értéktárgyain kívül. Sokuknál ott van a falon, az éjjeliszekrényen vagy a táskában szereteteinek, vagy az ország különböző pontjain élő unokáknak, dédunokáknak képe. Néhányuknál a legfrissebb képek is több mint negyvenévesek. Az otthon lakói elmondták, hogy elégedettek, de a kosztot nem mindig tartják megfelelőnek. Itt is, aki teheti, sonkával, szalámmal javítja fel. A kóser ellátást döntő többségük nem igényli. Az otthonnak 45 lakója van, két férfi, negyvenhárom nő, s lévén ennyi ágy: telt ház van. A két szélső kategória, amit havonta fizetnek az itt lakók: 500-4000 Ft. Bár senki sem olyan, aki ingyen lakhatna itt, de a szociális helyzettől függ az ellátás díja. Igen nagy azoknak a száma, akik ingyenes gondozásra pályáznának, de ez lehetetlen számukra. Kevés a férőhely. A lakók a befizetett összegért napi háromszori étkezésben részesülnek, lakásban, orvosi felügyeletben, s a nővérek gondozásában. Külön a számukra napi két órát rendel a házban a körzeti orvos. S egy volt közgazdász, aki most nyugdíjas pszichológus, a nyár kivételével napi öt órát beszélget a lakókkal, szobáról szobára járva. Ez mindenképpen fontos, hiszen a Holocaust, kitelepítések, 1956 tovább élő traumáin túl az otthonba nehezen tudnak beilleszkedni, hiszen az átlagéletkor 85 év. Az otthon már-már szigorú életritmusát is nehéz megszokniuk. Főként azokra jellemző ez, akik eddig teljesen független életet éltek. Ehhez az is hozzájárul, hogy az életritmus monotonitását nem zavarja meg semmi sem, és ez egyes esetekben depresszióhoz vezethet. A depressziót előidéző, segítő ingerszegény környezetet az ott dolgozók, lakók egyaránt igyekeznek feloldani. Hetente kétszer tartanak közös lemezhallgatást, s a színházi idényben havonta műsort, amiken résztvevő művészek honorárium nélkül lépnek fel. Az idős kor miatti helyhezköötöttség feloldhatatlan. Van, aki ki sem mozdul, aki a közeli piacra jár, aki időnként bekukkant a Gerbaud-ba, s van aki kanadai rokonait látogatja meg.³¹ Az otthon mellett hatalmas, szépen felújított zsinagóga áll. De mint panaszkodták, csak igen ritkán verődik össze a minjan (10 férfi). Ha össze is jön a gyülekezet, akkor is a kis imateremben imádkoznak a rabbi vezetésével. A nagy zsinagóga csak nagy ünnepeken telik meg, amikor külföldiek is felkeresik. A zsinagóga mellett emlékcsernok áll, melyben a Kozma utcai zsidótemetőhöz hasonlóan márványba vésve sorakoznak az újpesti mártírok nevei. Újpesten ma béke van. Bár a körzeti elnök négy ren-

dőrautót kért és kapott egy utóbbi ünnepkor, megelőzendő esetleg provokációkat. Nem volt rá szükség, de a napsütötte békét ijedt remegések, véres képek, gyökértelenség érzése, idegfeszültség árnyékolja be.

A kaszusz intézmények kapcsán az étkeztetési tevékenységet már leírtam. Még egyszer összefoglalva: a kaszusz intézmények léte végtelenül fontos. Bár nem mindenki vezet kóser háztartást, nemléte óriási problémákat okoz az igénylőknek. Bár az előállítási költségek magasak, fenntartásukban nemcsak a Hitközség érdekelt. Az árusított kóser húsfélék ára nagyon magas, a kóser pálinka ára kissé magasabb, mint a skót whiskyé. De az ingyenejtkeztetés megszüntetése sokakat akár éhséggel fenyegetne.

Gerő Katalin könyvéből³² nyerhetünk képet a századforduló árvaellátásáról, a Nőegyletek munkájáról, a csepeli Weiss Szülőotthon néhány fontosabb eseményéről. A jótékony célokba befektetett munka napjainkra szinte semmivé vált. A Holocaust után, az 50-es évek első felében az árvaházak érthető módon zsúfoltak voltak. Az ott felnevelődött nemzedék többsége elfordult a vallástól, illetve csak időnként kapcsolódik valamilyen felekezeti szervezeti formához, jár el istentiszteletre, kulturális rendezvényre. Ma az ő gyermekeik fordulnak vissza a zsidóság felé. De ma, szerencsére, az árvaház csak nevében és kollégiumként működik. Napjainkban, három a kiskorú lakók száma, két fiú és egy lány, de a zsidó szociális gondoskodás ismét javításra szorul. Az otthonok képtelenek befogadni az elesetteket, és az őket istápoló Női Tagozat a megváltozott lehetőségek és a jelentős fogyás miatt elvesztette jelentőségét. Tehát megállapítható a zsidó karitatív tevékenység visszaszorulása, ziláltsága, annak ellenére, hogy a felekezet tevékenységi körében ez a működés kapja a legnagyobb hangsúlyt és támogatást. Ez pedig kihat a vallásosságra is, így viszont bajba kerül a zsidó mindennapok teljesebb megélése, a Hitközségbe vetett bizalom, s felerősödik az öregkortől való félelem az elveszett biztos támasz miatt. Hiányoznak olyan tevékenységi formák, melyek a pszichés traumák, problémák feloldását céloznák: pszichológus, nevelési tanácsadás, jogi sérelmek orvoslása, s maga a közösség. Mindezekre nagy szükség lenne, s helyreállítaná a zsidóság tömegeinek bizalmát vezetőiben, legyenek azok akár vallásiak, akár világiak. A törődés, valahová tartozás érzését adná ez vissza, s minden bizonnyal nem keveseknek.

Kulturális tevékenységek

A zsidóság pszichohigiénés tevékenységének vizsgálatakor nagyon fontos teret kap a zsidó identitás kulturális gyökerezettsége. A zsidóság kultúrája, normatív rendszere biztosította a legújabb korban a felemelkedés lehetőségét, s eddig a folyamatig a közösség formáló és megtartó erejét. A dolgozatom első felében említett zsidó öndefiniálás a választ ma már nem a vallásban és rituálékban leli meg, hanem a kultúra olyan tág értelmezésében, amelyben – asszimiláltan, külön nyelv nélküli

„etnikum” szintjén értelmezve a zsidóságot – az összes kulturális hagyomány, közösségi erő fellelhető.³³

A lelki egészségvédelem, a mindennapok lelki és közösségi élete, aktív gyakorlata a pszichés problémák kialakulásának megelőzésében sokat segíthet. A zsidó vallási tevékenységi formák, vallási ünnepek számos dologban különböznek a keresztény szokásoktól, de abban megegyeznek, hogy ugyanolyan közösségi, vagy a történelemben visszatekintve annál erősebb érzést biztosítanak, amelyek az egyének biztonságérzetét növelik, magányosságát csökkentik és a közösségért végzett cselekvéseket a legmagasabban honorálják, biztosítják a társasítást egyes, szűk tereit, informálnak és befolyásolnak, és mindegyik formájukban kötődnek vallási, történelmi, szociális, közösségi intézményekhez és eszményekhez. Ezek a formák a felekezeten belül a következők:

1. Vallási ünnepek, vallási intézmények, rendezvények.
2. Szociális tevékenységi formákhoz kötődő kulturális tevékenységek.
3. A felekezet világi tevékenysége, mely az első két pontba foglaltakat és a kívülállókat informálására van hivatva elősegíteni. (Ez főként csak a MIOK és a BIH vezetőségének a területe.) Véleményem szerint a magyar felekezeti zsidóság meglévő szervezeti élete e három kulturális-közösségi, rendező-információs forma körül kristályosodik ki.

1. A zsidó kulturális rendezvények, tevékenységek szervezését legfelsőbb szinten – a Szervezeti Szabályzat szerint – az Országos Vallásoktatási és Vallásművelődési Tanács végzi.³⁴ A Szabályzatban foglaltak alapján a Tanács 15-25 tagból (rabbik, tanárok) áll. Feladatai közé tartozik a vallásoktatás, a vallásos nevelés módjának megszervezése, a vallásoktatás statisztikájának nyilvántartása és feldolgozása, a vallásoktatásra vonatkozó szabályok megtartásának ellenőrzése, a Hitközségen belül működő vallásművelődési szervezetek megalakításának előmozdítása, stb. E Tanács tevékenységéről utoljára az 1959-es Új Élet Naptár tudósított. Léte névleges. Feladatai – ha ellátottak – átkerültek a MIOK, illetve a Rabbitanács hatáskörébe. A különböző körzetekben, a Goldmark-teremben megszervezett kulturális rendezvények és feltételeik megteremtése helyi szervezésről tanúskodik, melyeknek általában nincs kapcsolatuk egymással, azon kívül, hogy ezek a kulturális rendezvények a Hitközségen belül folynak. A központi irányítás hiánya sehol sem érezhető, annál inkább a központi támogatásé. Az Új Élet Naptár már említett száma ír szintén a Budapesti Kulturális Csoportról, amely „...feladatának tekinti, hogy újjáélessze az egykori Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület (OMIKE) legjobb hagyományait...” E szervnek a léte a múltban és a jelenben is kérdéses.³⁵

A budapesti zsidóság vallási, valláskulturális összejöveteleinek keretei tragikusak. Annak ellenére, hogy megindultak a felújítások (Bethlen tér, Rabbiképző) a leromlott, bezárt zsinagógák, betört ablakok, omló kerítések, az elmúlást vetítik elő.

A közösségeknek alig van működési tere, a szoba nagyságú imatermek és a rossz állapotú imaházak inkább taszítóak, mint vonzóak, s hiányoznak azok a

kísérőhelyiségek is, ahol a közösségek a templomi téren kívüli életüket folytathatnák. Ebből – és a világi és állami vezetés óvatosságából, cionista-paranoiából – kifolyólag a közösségek elhalóban, széthullóban vannak. A közösségek, melyek magukat is alig bírják fenntartani, közösségi tereiket sem tudják, s a központi pénzek fölött rendelkezők hagyták e tereket és a közösségeket elpusztulni. Állandóan hallható az is, hogy a körzetek nem támogatják a központi vezetőséget anyagilag, tudva tudván, hogy ezek magukat sem bírják fenntartani. Így féltő, hogy az amerikai zsidóság támogatásából megújuló zsinagógák csak a széthullott zsidóság történelmi mementói, emlékművei lesznek. A templomokba még rendszeresen eljárók: idős emberek – fiatalok alig vannak. A látogatók többsége nem érti az ima nyelvét, nem tudja követni a liturgiát s a több órára is elegendő ima elmondása a rövidre szabott idő miatt érthetetlen hadarás, amit az ima kántálója sem ért már meg. A liturgia ésszerűsítésre, megújításra vár, bár a támogató amerikai zsidóság a konzervatív irányokat követi, s emiatt a megújulás is jócskán várat magára. A nemcsak ünnepeken zsinagógába járók viszont ezt szokták meg, mivel túlnyomó többségük idős ember (60 év fölött), s a változás bizonyára megrázná őket. De a jövő elképzelhetetlen jelentős változtatás nélkül, hacsak nem akarják, hogy tíz év múlva a zsinagógák teljesen üresek legyenek.

Fiatalok alig vannak az imaházban. Ők nem nagyon tudnak héberül, nem ismerik a liturgiát, sőt egyes helyeken az idősebbek saját köreik megzavarásának tekintik a fiatalok jelenlétét.

Aki a zsidóságát később fellelők, megtalálók közé tartozik, az előképzettség nélkül, beavatás nélkül, tehetetlenül áll, hiszen a vallásoktatás – az Anna Frank Gimnázium kivételével – 14 éves korig tart, s e kor betöltése után nincs számottevő lehetőség rá, s a tanulni vágyó, bárhogy igyekeznék, elutasításban részesül. Ez már-már – a Talmud Tórák közepes színvonala miatt – a magyar zsidóság vallásos életének felszámolásához, a kulturális örökség elfelejtéséhez vezethet. A nagy ünnepek megtartása nem tudja mindezeket felszámolni, s ugyanez vonatkozik az évi néhány közepes kulturális összejövetelre is.³⁶ Ha a családi vagy személyes indíttatás nem pótolná – néhol csak autodidakta módon – e hiányt, akkor a vallásos magyar zsidóság, az, amelyik tehát tudatában van zsidóságának és azt vallási formában is gyakorolni akarja, néhány év alatt eltűnne. A vallás, vallásosság terjedésének objektív akadályait Raj Tamás rabbi tárta fel megrázó erővel.³⁷ Mindezek feloldásához, úgy vélem, a mai felekezeti valláskulturális intézmények tevékenysége nem eléggé átütő, elégtelen. A célok és az eszközök kodifikálatlanok. A meglévő főbb valláskulturális intézmények a következők:

1. Talmud Tórák
2. Anna Frank Gimnázium
3. Országos Rabbiképző Intézet³⁸

A Talmud Tórák Magyarországon a zsidó kultúra továbbadásának fő fontosságú intézményei. Alapfokú iskola ez, melynek eredete a talmudi korra tehető. Az oktatás, az írás-olvasás tudásának tisztelete az Isten közelségének tudatáig, Is-

tennel való párbeszéd lehetőségéig nyúlik vissza. Természetesen ebben közrejátszik a kultúra megőrzésének, mint a nép összetartása eszközeinek fontossága is. A kultúrája nélkül a zsidóság fõn nem maradhatott volna. Éppen ezért nem tekinthetõ – a szó szoros értelmében sem – analfabétának a héberül, jiddisül írni-olvasni tudó, aki esetleg a befogadó népek nyelvének írott alakját nem ismeri. A Talmud Tórák feladata az írni-olvasni tanításon kívül a kisgyermek megismertetése Mózes törvényeivel, a Talmud egyes részeivel és Rasi³⁹ Tóra- és Talmud-magyarázataival. A gyerekek 4-5 éves koruktól kezdve jártak chéderbe (alapfokú zsidó iskola, a Talmud Tórák elõdje), ma iskoláskortól a Talmud Tórába, és bar micvó-jukig⁴⁰ tanultak ott. Ezután a jesívában folytatták tanulmányaikat (kb. közép-fõiskola) egészen családalapításukig. Ma Magyarországon nem mûködik jesíva, a Talmud Tórákat, melyek a legtöbb körzetben mûködnek a rabbik vezetésével, 14 éves korukig látogathatják a gyerekek. A szaporodó gyerekszám mellett már sok szülõ is ott ül és jegyzeteket készít, saját magát tanítván, hiszen felnõtt az a korosztály, akiknek az életébõl, szüleik, a környezet nyomására, kitörölték zsidóságukat, s az érdeklõdés késõbbi fellobbanása csak így elégíthetõ ki, hiszen kiadványok nem állnak elegendõ számban mindenki rendelkezésére.⁴¹ A Talmud Tóra tanfolyam vizsgával ér véget. Az idén levizsgázott 300 kisgyerek (akik beszámoltak tudásukról, amit vasárnap délelõttõnként szívtak magukba) félõ, hogy kevésnek bizonyul a magyar zsidó kultúra továbbhagyományozására.⁴² A Talmud Tóráknak nincs folytatásuk. Az Anna Frank Gimnázium már más kulturális intézményi formát képvisel.

A 60 éves múltira visszatekintõ, Anna Frank nevét felvett gimnázium ma egy épületben helyezkedik el az Országos Rabbiképzõ Intézettel. A gimnázium múltja, fejlõdése nem töretlen, mûködése, mûködési helyei, hallgatói létszáma ingadozott. A felszabadulás után létszámának elsõ felívelése a 60-as évekre esett, amikor a háború után született elsõ nemzedék került ide tanulni. Létszáma ciklikusan alakult hiszen a 70-es években megfogyatkoztak a diákok, s volt olyan évfolyam, mely két fõbõl állott. Napjainkra (1987 január) a diákok létszáma 52, a tanároké 17 fõ. Újabb ciklus kezdetén vagyunk, fokozatos létszámnövekedés ismét várható. A diákok és tanárok aránya azt sejteti, hogy a régen nagy hírû gimnázium maximális hatékonysággal dolgozhat, a diákok megkülönböztetett figyelemben részesülnek. A gimnázium csak abban különbözik a többi általános gimnáziumtól, hogy rendszeres zsidó vallásoktatás folyik benne. Ez az iskola fontos összekötõ kapocs lehetne a Talmud Tórák és a Rabbiképzõ Intézet között, ha oktatási módját, rendszerét a másik kettõvel összehangolná. Mivel a zsidóságot az iskolai vezetés, mint vallást kezeli, éppen ezért a vallásoktatásban rejlene az a feladat, amely e pontból – szemléletének kitágításával – megismertethetné a diákokat a zsidó történelemmel és irodalommal. Jelenleg nem használja ki azt az óriási pedagógiai hatást, melyet Spinoza, Einstein, Halévy, Heine, Mendelssohn példája is nyújthatna. S éppen ezért a zsidó fogalom továbbra is fõként az idegekbe van vésvé, s nem a tudatba, s ezt a vallásoktatás egymaga, s egy kis zsidó közösség nem képes teljes mértékben kibontakoztatni és feloldani.

Mégis, a gimnázium diáksága a legjobban aktivizálható csoport a különböző felépések céljára műsoros esteken, vidéken és Budapesten. Az amúgy is lappangó zsidó öntudat felszínre emelése és okos irányítása volna a gimnázium vezetőségének is (részben) a feladata. Mindezek leszorítása, elhallgatása csak torzulásokhoz vezethet. A legfogékonyabb korban lévő gyermekek érzelmi, szellemi megindítása minden pedagógus feladata lenne.

A magyar zsidó vallásművelődés fellegvára az 1877-ben alapított Országos Rabbiképző Intézet. Jelentősége jócskán túlnőtt Magyarország határain, lévén ez Közép-Európa egyetlen rabbiképző iskolája. Az Intézet a budapesti zsidóság egyik szellemi központja. Itt található a könyvtár, a frissen alapított országos hatáskörű levéltár⁴³, a képzésben résztvevő, szinte teljes rabbikar⁴⁴, a péntekenkénti kiddusok⁴⁵, az Új Életben meghirdetett és 1987-ig megtartott, nyitott „szabad-egyetemi” judaikai előadások. Bár jelentősége ezeknek még nem teljesen felismert, mégis a kiddusok résztvevői már-már határozott körvonalú kisközösségeké váltak, ami szinte egyedüli a fővárosban. Valódi kulturális központtá az Intézet csak akkor válhat, ha végre megnyitja kapuit a könyvtár és újjáélednek a szabadművelődés régi tradíciói; a tanulás és kutatás szabadon hozzáférhető helyévé válik a Rabbiképző. Az újbóli felívelés a hallgatói létszám növekedésén mérhető le. Ez (1987 októberében) nyolc fő, és két leendő hallgató teljesít katonai szolgálatot. Az Intézet egyaránt képez rabbikat, rabbihelyetteseket, kántorokat. A felvételi kritériumai: zsidó vallás, héber és vallási ismeretek, érettségi. A tantárgyak: filozófia, Talmud, Biblia, Sulchan Aruch⁴⁶, zsidó irodalomtörténet, zsidó történelem, héber nyelv (bibliai, modern) és idegen anyanyelvű hallgatók számára magyar nyelv. A képzés rabbiavatással zárul.

2. A szociális tevékenységi formákhoz kötődő kulturális tevékenységek alatt két intézményben folyó munkáról szeretnék megemlékezni. Elsődlegesen a Gál György Sándor Kultúrközpont és Nyugdijas Napközi Otthon tevékenységéről, s ehhez kapcsolódóan az újpesti Szeretetotthon művelődési munkájáról. Mindkét intézménynél hangsúlyos teret kap a szociális, illetve egészségügyi tevékenység, mégis kulturális szolgáltatásuk ezen intézmények látogatóinak szükségletévé, mondhatni az élethez kötő kapcsolatok egyik lényeges elemévé vált.

A Páva utcában, a BIH szociális konyha tőszomszédságában, egy régen bezárt zsinagóga tövében áll a Kultúrközpont szürke épülete. Napközi otthon, tálalókonyha, kasszínház, ebédlő, imaterem funkcióját tölti be az a néhány helyiség, amely itt található. Idős emberek mindennapi közösségi tere ez, ahol eltölthetik napjuk egy részét. Egymás társasága, talán sokuknak az egyedüli emberi, mindennapi társaság, s magányukat enyhítendő járnak ide, nemcsak azért a kis ebédlőért, amit a többség ingyen fogyaszt el itt. Az ide eljáró öregek kora: 65-93 év. Kb. 100 fő étkezik itt nap mint nap, kóser ellátásban részesülve, bár itt is ugyanaz a helyzet, mint máshol, hogy többségük a kóser ellátást nem igényli, s azért hálás, hogy van hol ennie. Ha tehetik, elviszik a repetát vacsorára. Az ebédlő hétfő délutánonként átalakul színházzá, amikor az intézmény rátermett vezetője meghívott művészekkel műsorokat szervez az öregek számára. Hétfőn-

ként nincs tévéközvetítés, így esett a választás erre a napra. Ilyenkor 2-300 ember is együtt ül 1/2 3-tól 4-ig, hogy magányosságát egy kis szórakozással űzze el. Az otthon rendezvényeiből eddig hatot vett fel a rádió, Kaposy Miklós kabaréjától költői estekig. Volt már Szép Ernő, Gelléri Andor Endre, Mezei András, Pilinszky, Karinthy Ferenc délután. Az ide meghívott vendégek anyagi ellenszolgáltatást nem kapnak fellépésükért. Ennek ellenére nagyon széles azoknak a táborára, akik ide ellátogattak. A műsorvezető általában a Kultúrközpont vezetője, időnként Rapcsányi László. Énekelt már az intézmény falai között az operisták közül: Molnár András, Moldován Stefánia, Csáki József, Rohonyi Anikó. Operettet: a Rátonyi család, Németh Marika, Cseke László, Oszvald Marika, Farkas Bálint. Fellépett már itt: Tolnay Klári, Ruttkai Éva, Hegedüs D. Géza, Sinkovits Imre, Benkő Gyula és Péter, Goór Nagy Mária, Kabos László, stb. Ilyen jellegű előadásokon kívül még nagy teret kap az ismeretterjesztés is. Az öregek mindennapi problémái kerülnek itt terítékre. A helyes táplálkozástól kezdve, a természetesen keresztül, a kedvenc háziállatokig nagyon sok témából tartanak itt előadást. Vallási ünnepeken valláskulturális előadások hangzanak el az öregek számára, akiknek többsége már nem vallásos. Ezért elég számukra a kis imaterem, a nagy zsinagóga helyett. Ez az imaterem, az általam ismertek közül, a legmeghittebbek közé tartozik. A szép, régi terítők, frigszekrény-takarók körben, mindenütt láthatók. Nyaranta, mikor a színházi évad szünetel, az öregek egy kis csoportját kirándulni viszik, s mivel mindenkit képtelenek elvinni, feliratkozás alapján járhatnak el. De akár a Margitsziget, akár más hely a cél, az idősebbek nagy része nehezen mozdítható. Ugyanez a helyzet a színházlátogatásokkal is, az este kimozdulni már nem akaró öregek csak egyes színházak délutáni főpróbáira jutnak el (Ódry, néha Madách Kamara, Nemzeti). Ez évente kb. 5-6 alkalommal, 40-50 főnek nyújt felüdülést. A család, rokonság nélkül magukra maradt öregek háromhavonta megünneplik egymás aktuális születésnapjait, a halott, elpusztult, s meg nem született gyerekek és unokák helyett. Egymás közt, de talán már kevésbé egyedül.

Az újpesti Szeretet-otthonról már írtam. Említésre azért kívánczik ide, mivel művelődési programja, ha nem is ilyen bejáratottan, de hasonlóképpen működik. A hetente kétszeri lemezhallgatáson túl megszervezett havonta egyszeri műsoros délután itt is az érdeklődés központjában van. Beszédtémát ad a mindennapok egyhangúságában, örömet és feloldódást.

3. A felekezeti világi tevékenysége, amely sajnos nem tükröződik kellőképpen belső életében, nagyon sokrétű. Ebbe beletartozik Schöner Alfréd főrabbi országgyűlési képviselősége, a Hitközség és a testvér-hitközségek (a világ bármely táján) kapcsolata, a Zsidó Múzeum, az Új Élet, a könyvkiadás, a Goldmark kórus, a Központi Szociális Bizottság. Mindezek követhetők az Új Élet és a napilapok oldalairól.

A Magyar Zsidó Múzeum a zsidó kultúra reprezentánsa lehetne. A kis területen elhelyezett, szűk keretekben belül működő intézmény hatalmas értékeket mutat be. Pillanatnyi megújulásaira, még be nem mutatott tárgyaira a nagyközönség

mindig is odafigyelt, történetének buktatóira már kevésbé. A 40-es évek végéig a világ főbb zsidó kulturális intézményeivel kapcsolatot tartó intézmény egy másodrangú magyar múzeum szintjére esett vissza. Dr. Benoschovsky Ilona áldozatos munkája, életműve a Zsidó Múzeum megmaradása⁴⁷.

Az 1945 óta folyamatosan megjelenő Új Élet tájékoztatja a magyar felekezeti zsidóság belső életének egyes eseményeiről az érdeklődőket. Domán István és Raj Tamás munkája ez.⁴⁸ Mégis e négy oldalon megjelenő lap elégtelennek tűnik a többi felekezet sajtótermékei, s a zsidósággal összefüggő történések (múltban és jelenben egyaránt) mellett. Mindez sokkal nagyobb terjedelmet és nyíltságot, s kevesebb elhallgatást igényelne.

A hatvanas évek végén alapított Goldmark kórus megszervezése néhai Ádám Emil karnagy, Scheiber Sándor és Landeszman György munkáját dicséri. Jelenléte a zsidó kulturális életben viszonylag kis súlyú, de működését a világon több helyen is megismerték. Egyre bővülő tagsága mindenképpen az érdeklődés felkeltődését jelzi. Részük volt több hanglezmez elkészítésében is.

A magyar zsidóság egyik legfontosabb kulturális, világi működése a könyvkiadás. A Scheiber Sándor által elkezdett MIOK Évkönyv szerkesztése, most is a legfőbb feladatok közé tartozik. Az Évkönyv szinte egyenes folytatása az Új Élet Naptáraknak, bár ez utóbbin nincs feltüntetve a kiadást finanszírozó szerv, míg az 1970 után megjelent kiadványok a Memorial Foundation for Jewish Culture anyagi támogatásával készültek el. Az Évkönyvek mellett hézagpótlók voltak a hitközségek monográfiái, Scheiber Sándor egyéb könyvei, melyekkel világhírűvé vált, s velük együtt a magyar zsidó kultúra is megkapta az őt megillető világrangot. A Folklór és tárgytörténet, Magyar Zsidó Oklevéltár szerzőjének halála után a könyvkiadás továbbra is folytatódik, ha nem is az ő általa megkezdett történeti irányban. Az Alef Könyvek sorozatának kezdő kötetei nyomán az megállapítható, hogy a folytatás tágabb, de egyszersmind kevésbé mélyebb kört ölel fel egyelőre a zsidó kultúrából. A „Halljad Izrael” és a két másik könyv inkább a mindennapok kultúrájának, kultúrtörténetének körét tárgyalja, s ezáltal válik hasznos és fontos olvasmányá.

A főbb vonalakban felvázolt zsidó intézményi rendszer és tevékenységi körök, mint láttuk, nem mondhatók sem teljes körűnek, sem elégségesnek és egészségesnek. De a napi és hosszútávú politika, begyökerezettség, avult szemléletek búvköréből nagyon nehéz a kilépés. Főként akkor, ha a jobbítás szándéka érdekeket sért, vagy mítoszokat, apparátust rombol szét. A most még csak remélhető nyitás politikája vélhetően eljut az egyházakhoz is. De ha a folyamat valódi kezdete sokat várhat magára, még maradék-zsidóságról sem, csak zsidókról, rosszabb esetben róluk sem beszélhetünk.

1987

Utószó 1988 decemberében

Dolgozatom nagyon sok szempontból hiányos. Én a magam számára kerestem fogódzót az intézmények megismerésével. Minden helyre nem jutottam és juthattam el, s információk megszerzésében is komoly nehézségeim voltak. Ha ma kezdeném újra, bizonyára könnyebb dolgom lenne, hiszem megindult az erjedés. Megalakult a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, felújították a Soros Alapítvány támogatásával a Rabbiképző könyvtárát, az Emanuel Alapítvány gyűjtést indított a Dohány utcai zsinagóga felújítására. Mindezek nyomán kényszerült lépni a felekezet világi vezetése is. Így már az önálló kezdeményezések sem ütköznek direkt tiltásba, sőt némelyek támogatást is kaphatnak. Mégis, a vallásos magyar zsidóság el fog tűnni, ha nem tesz radikális lépéseket a teljes és minden szintre kiterjedő megújulás felé. Az eddigi úton haladva nem tarthatják fenn a zsidóságot, és a fiatalok beleszólása, bevezetése a közösség ügyeibe még mindig tabu. Az alapvető feltétele ennek a vallás formáinak megújítása, s az, hogy ne csak a vallás nyerjen méltó rangot a közösségben, hanem a zsidó tradíció, a közösségi munka megbecsülése és az önzetlen emberség, s a sorsközösség vállalása is. Az aktivitás és a tett az igazi út.

Dolgozatomat ajánlom azoknak, akik a felekezet Árvaházában nőttek fel és tanúi voltak ennek a hanyatlásnak, de még néhányan közülük képesek tenni ennek tragikus vége ellen. Mindazoknak, akik segítették munkámat, s tanácsaikkal támogattak, s mindazoknak, akik elolvassák.

Ajánlom tehát Dombi Györgynek, Dalos Györgynek, Landeszman Györgynek és Varga Lászlónak, Talyigás Katalinnak, Schweitzer Gábornak és Önnek ezt a dolgozatot.

Melléklet, 1.

A zsidó kultúra egyike a legrégebbi korok óta továbbélő kultúráknak. Három évezredes múltja, fennmaradása és serkentő szerepe adta meg számára a tekintélyt és elismerést. Az egyén, a családja, a környezete számára kodifikálta a tradicionális normákat, az életmód, az erkölcs szabályait. A legújabb századok változásaihoz alkalmazkodva elszaporodtak a repedések e kultúra védő és sokat támadott falain (asszimilációs lehetőségek, egzisztenciális felemelkedés esélye, az évezredes fenyegetettség feloldhatósága), s ezek a történések a közösség irányzatokra való szakadásához, a rítusok elhagyásához, a zsidó kultúra különböző népek kultúrájával való vegyítéséhez, illetve teljes feladásához vezettek. A XIX-XX. század eszméi, eszmei áramlatai, politikai, gazdasági viszonyai alakították, mobilizálták a zsidóságot. A zsidó kultúra teljes egységben élt a vallással. A vallási parancsok, Mózes Tórája által kialakított és megszenvedett életmód termelte ki a zsidó mindennapok kultúráját és viszonylagos egyformaságban gyökerező egységét. Így bár a vallási törvények átszöttek életét, mégis a kialakult kultúra túlnőtt a valláson, mivel az állandóan változó társadalmi környezet, a vándorlás, a kiűzetés fokozott veszélye, s maga az állandó életveszély, fenyegetettség továbbalakította a kultúrát, a gondolkodásmódot, s a közösség továbbörzésének eljárásait. Míg a mobilizáció a XIX. század előtt főként közösségek egészét érintette, Nyugat-Európában és fokozatosan Kelet-Európában is megteremtődtek a feltételek az egyéni mobilitásra, s a közösségből való egyéni kiszakadásra. S mivel a zsidó közösséghez való tartozás társadalmi hátrány jelentett, érthető az a folyamat, amely egyre-másra gyorsította a közösség elhagyását, illetve egy Bibó által pontosan leírt¹ köztes megoldás kialakítását, mely vagy a közösséggel, vagy a befogadó közeggel való kapcsolatot tette formálissá.² A Holocaust traumája után felszínre törtek az érdekelletetek: a cionisták tevékenysége erőre kapott, a Holocaust túlélőinek egy része, amint megtehették, elfordultak a zsidóságtól és asszimilálódni akartak, egy kisebbség fokozottan kezdte újra vallási életét, s voltak, akik folytatták a felemás viszony útját: nagy ünnepek megünneplése, de a rituális étrend és életrend elhagyása. Később ehhez járult az 50-es évek cionista-üldözése, a könyvkiadás szüneteltetése, az erős ideológiai prés, a Holocaust közelsége, mely láthatatlanná tette a Hitközséget. 1945-től eltelt négy évtized zsidó közléte leredukált formában, az állammal kötött Egyezmény szellemében és a Szervezeti Szabályzatban rögzítettek határain mozoghatott. E korszak kezdetén a zsidó szociális tevékenység elevenen virágzott, de a kulturális élet korai hanyatlását követve hamar visszafejlődött. Ma úgy tűnik, hogy ebből a stagnálásból valamilyen kiút kínálkozik.

1. Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után Magvető, Bp. 1986.2.köt.

2. Ilyen értelemben a közösség eredeti magját csak az orthodoxia őrizte meg.

A Magyar Zsidó Levéltár fondjegyzéke

1822-1950 72,16 fm

1. Magyar Izraeliták Országos Irodájának iratai.	1868-1950	1,80 fm
2. Magyar Izraeliták Országos Képviselőténck iratai	1917-1950	54,00 fm
3. Országos Rabbiképző Intézet iratai	1877-1950	7,50 fm
4. Országos Izraelita Tanítóképző Intézet iratai	1907-1919	0,10 fm
5. Pesti Izraelita Rendes Leányfőtanoda iratai	1868-1871	0,01 fm
6. Országos Rabbí Egyesület iratai	1917-1950	0,30 fm
7. Achavász Reim (Országos Felebaráti Szeretetegylet) iratai	1928-1945	0,20 fm
8. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat iratai	1928-1950	0,86 fm
9. Országos Magyar Zsidósegítő Akció iratai	1942-1945	0,15 fm
10. Zsidó Gimnázium Baráti Körének iratai	1938-1941	0,08 fm
21. Beregi Endre pesti jogtudós iratai	1882-1950	0,04 fm
22. Bernstein Béla nyíregyházi rabbi, történész iratai	1868-1943	0,02 fm
23. Dercsényi Móric rabbiképző intézeti tanár iratai	1879-1950	0,14 fm
24. Fischer Gyula rabbi iratai	1861-1943	0,45 fm
25. Heller Bernát rabbiképző intézeti tanár iratai	1871-1943	0,60 fm
26. Herczog tabi kereskedőcsalád iratai	1894-1950	0,20 fm
27. Kalmár Ödön kőbányai rabbi iratai	1886-1944	0,03 fm
28. Lőw Emanuel szegedi főrabbi, orientalista iratai	1854-1944	0,22 fm
29. Pillitz Dávid fizikus iratai	1842-1856	0,04 fm
30. Pollák Lázár pesti orthodox főrabbi iratai	1822-1905	0,14 fm
31. Schlesinger Sándor debreceni főrabbi iratai	1893-1947	0,04 fm
32. Singer Ábrahám rabbi, történész iratai	1886-1903	0,03 fm
33. Venetianer Lajos főrabbi, orientalista iratai	1867-1922	0,01 fm
34. Welles Gyula óbudai főrabbi, kultúrtörténész iratai	1898-1907	0,05 fm
35. Wertheimer Adolf, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat elnöke iratai	1868-1950	0,15 fm
36. Zsoldos Jenő irodalomtörténész iratai	1896-1905	5,00 fm

Hitközségek iratai:

41. Bajai Hitközség iratai	1790-1944	5,55 fm	(szaklevéltár)
a) Anyakönyvek	1853-1944	0,98 fm	
b) Közgyűlési jegyzőkönyvek	1870-1937	0,27 fm	
c) Chevrakönyv	1790-1864	0,12 fm	
d) Gazdasági iratok	1853-1943	1,18 fm	
e) Vegyes iratok	1841-1942	3,00 fm	
42. Böcsi Hitközség iratai	1800-1884	0,03 fm	(Miskolcon)
a) Anyakönyvek	1800-1884	0,03 fm	
43. Ceglédi Hitközség iratai	1841-1941	1,00 fm	(szaklevéltár)

44. Csongrádi Hitközség iratai	1841-1941	0,29 fm	
a) Anyakönyvek	1841-1885	0,06 fm	(Szentesen)
b) Közgyűlési jegyzőkönyvek	1850-1941	0,10 fm	(Szegeden)
c) Gazdasági iratok	1900-1941	0,13 fm	(Szegeden)
45. Csurgói Hitközség iratai	1769-1843	0,73 fm	(Kaposváron)
a) Anyakönyvek	1769-1843	0,74 fm	
46. Debreceni Hitközség iratai	1854-1949	0,81 fm	
a) Anyakönyvek	1854-1944	0,06 fm	(Kaposvár)
b) Vegyes iratok	1886-1949	0,75 fm	(szaklvt.)
48. Görbő-pincehelyi Hitközség iratai	1886-1938	0,14 fm	(Kaposvár)
a) Anyakönyvek	1886-1938	0,14 fm	
49. Gyöngyösi Hitközség iratai	1847-1950	1,56 fm	(szaklvt.)
a) Anyakönyvek	1847-1950	0,45 fm	
b) Közgyűlési jegyzőkönyvek	1912-1950	0,23 fm	
c) Temetői kataszter	1876-1950	0,33 fm	
d) Gazdasági irások	1948-1950	0,54 fm	
50. Gyöngyös-melléki Hitközség iratai	1848-1885	0,11 fm	(Kaposvár)
a) Anyakönyvek	1848-1885	0,11 fm	
51. Hahóti Hitközség iratai	1850-1859	0,01 fm	(Nagykanizsa)
a) Anyakönyvek	1844-1922	0,01 fm	
52. Hódmezővásárhelyi Hitközség iratai	1844-1922	0,21 fm	
a) Gazdasági iratok	1844-1922	0,21 fm	
53. Jászberényi Hitközség iratai	1851-1950	1,00 fm	
a) Anyakönyvek	1851-1943	0,50 fm	
b) Gazdasági iratok	1910-1950	0,50 fm	
54. Kadarkuti Hitközség iratai	1809-1885	0,05 fm	(Kaposvár)
a) Anyakönyvek	1809-1885	0,05 fm	
55. Kaposmérői Hitközség iratai	1873-1884	0,03 fm	(Kaposvár)
a) Anyakönyvek	1873-1884	0,03 fm	
56. Kaposvári Hitközség iratai	1771-1944	0,88 fm	
a) Gazdasági iratok	1771-1944	0,88 fm	
57. Karádi Hitközség iratai	1881-1885	0,02 fm	(Kaposvár)
a) Anyakönyvek	1881-1885	0,02 fm	
58. Karcagi Hitközség iratai	1872-1942	0,01 fm	
a) Anyakönyvek	1872-1942	0,01 fm	
59. Kecskeméti Hitközség iratai	1832-1950	2,50 fm	(szaklvt.)
60. Keszthelyi Hitközség iratai	1822-1948	0,90 fm	
a) Anyakönyvek	1828-1948	0,30 fm	
b) Közgyűlési jegyzőkönyvek	1866-1942	0,20 fm	
c) Gazdasági iratok	1822-1944	0,25 fm	
d) Vegyes iratok	1830-1944	0,15 fm	
61. Kiskunhalasi Hitközség iratai	1850-1950	1,14 fm	(szaklvt.)
a) Anyakönyvek	1850-1950	0,07 fm	
b) Közgyűlési jegyzőkönyvek	1945-1950	0,04 fm	
c) Gazdasági iratok	1889-1950	0,31 fm	
d) Vegyes iratok	1945-1950	0,72 fm	
62. Kistelki Hitközség iratai	1876-1880	0,02 fm	(Szeged)
a) Anyakönyvek	1876-1880	0,02 fm	

63. Körmendi Hitközség iratai	1841-1944	0,09 fm	(Szombathely)
a) Anyakönyvek	1841-1944	0,09 fm	
64. Kőszegi Hitközség iratai	1851-1944	0,05 fm	
a) Anyakönyvek	1851-1944	0,05 fm	
65. Kunszentmártoni Hitközség iratai	1843-1936	0,10 fm	
a) Anyakönyvek	1843-1936	0,10 fm	
66. Marcali Hitközség iratai	1797-1943	0,23 fm	(Kaposvár)
a) Anyakönyvek	1797-1943	0,23 fm	
68. Mihályfai Hitközség iratai	1850-1859	0,03 fm	(Nagykanizsa)
a) Anyakönyvek	1850-1859	0,03 fm	
69. Mindszenti Hitközség iratai	1850-1859	0,03 fm	(Nagykanizsa)
a) Anyakönyvek	1893-1942	0,08 fm	
b) Jegyzőkönyv	1940-1942	0,02 fm	
70. Miskolci Hitközség iratai	1806-1932	3,00 fm	
a) Anyakönyvek	1832-1921	0,60 fm	
b) Közgyűlési jegyzőkönyvek	1806-1906	1,07 fm	
c) Gazdasági iratok	1888-1932	1,09 fm	
d) Vegyes iratok	1858-1916	0,24 fm	
71. Mosonmagyaróvári Hitközség iratai	1932-1950	0,03 fm	
a) Gazdasági iratok	1945-1950	0,02 fm	
b) Vegyes iratok	1932-1950	0,01 fm	
72. Nagyatádi Hitközség iratai	1851-1940	0,14 fm	(Kaposvár)
a) Anyakönyvek	1851-1940	0,14 fm	
73. Nagybajomi Hitközség iratai	1870-1925	0,14 fm	(Kaposvár)
a) Anyakönyvek	1870-1925	0,14 fm	
74. Nagykanizsai Hitközség iratai	1843-1943	0,05 fm	
a) Anyakönyvek	1843-1943	0,05 fm	
75. Ónodi Hitközség iratai	1800-1850	0,10 fm	(Miskolc)
a) Anyakönyvek	1800-1950	0,10 fm	
76. Pesti, 1873-tól Budapesti Hitközség iratai	1836-1950	17,08 fm	(szaklvt.)
a) Anyakönyvek	1800-1950	7,14 fm	
b) Előjárósági, választmányi közgyűlési jegyzőkönyvek	1896-1916	0,54 fm	
c) Jogügyi osztály iratai	1930-1950	2,00 fm	
d) Hagyatéki iratok	XX. század	1,50 fm	
e) Kórházakra vonatkozó iratok	XX. század	0,90 fm	
f) Különböző osztályok működése során keletkezett vegyes iratok	1936-1950	5,00 fm	
77. Sárvári Hitközség iratai	1851-1944	0,16 fm	(Szombathely)
a) Anyakönyvek	1851-1944	0,16 fm	
78. Sátoraljaújhelyi Hitközség iratai	1850-1939	0,25 fm	(Kaposvár)
a) Anyakönyvek	1850-1939	0,25 fm	
80. Soproni Hitközség iratai	1867-1944	0,27 fm	
a) Anyakönyvek	1867-1944	0,27 fm	
81. Sümegi Hitközség iratai	1886-1942	0,04 fm	(Nagykanizsa)
a) Anyakönyvek	1886-1942	0,04 fm	
82. Szarvasi Hitközség iratai	1852-1950	0,48 fm	
a) Anyakönyvek	1852-1950	0,04 fm	

	c) Chevra iratok	1948-1950	0,02 fm	
83.	Szegedi Hitközség iratai	1850-1943	0,88 fm	
	a) Közgyűlési jegyzőkönyvek	1850-1943	0,10 fm	
	b) Rabbisági jegyzőkönyv	1891-1943	0,07 fm	
	c) Gazdasági iratok	XX. század	0,27 fm	
	e) Tervrajzok	1889-1902	0,25 fm	
84.	Székesfehérvári Hitközség iratai	1831-1950	1,56 fm	
	a) Anyakönyvek	1843-1950	0,76 fm	
	b) Közgyűlési jegyzőkönyvek	1947-1950	0,10 fm	
	c) Gazdasági iratok	1945-1950	0,60 fm	
	d) Vegyes iratok	1931-1950	0,10 fm	
85.	Szentesi Hitközség iratai	1840-1950	1,10 fm	
	a) Anyakönyvek	1853-1950	0,35 fm	
	b) Közgyűlési jegyzőkönyvek	1853-1943	0,50 fm	
	c) Templomi helyek jegyzéke	1879-1940	0,04 fm	
	d) Gazdasági iratok	1932-1950	0,21 fm	
86.	Szerencsi Hitközség iratai	1886-1950	0,09 fm	(Miskolc)
	a) Anyakönyvek	1886-1950	0,09 fm	
87.	Szigetvári Hitközség iratai	1895-1944	0,06 fm	(Miskolc)
	a) Anyakönyvek	1851-1944	0,21 fm	
88.	Szikszoói Hitközség iratai	1851-1944	0,06 fm	
	a) Anyakönyvek	1851-1944	0,06 fm	
89.	Szolnoki Hitközség iratai	1851-1944	0,26 fm	
	a) Anyakönyvek	1851-1944	0,26 fm	
90.	Szombathelyi Hitközség iratai	1851-1944	0,16 fm	
	a) Anyakönyvek	1851-1944	0,16 fm	
91.	Tabi Hitközség iratai	1847-1895	0,27 fm	(Kaposvár)
	a) Anyakönyvek	1847-1895	0,27 fm	
92.	Tiszafüredi Hitközség iratai	1840-1895	0,22 fm	
	a) Anyakönyvek	1840-1895	0,22 fm	
93.	Várpalotai Hitközség iratai	1814-1925	0,80 fm	(szaklvt.)
94.	Zalaegerszegi Hitközség iratai	1851-1942	0,09 fm	(Nagykanizsa)
	a) Anyakönyvek	1851-1943	0,09 fm	
95.	Zalaszentgróti Hitközség iratai	1828-1944	0,21 fm	(szaklvt.)
	a) Anyakönyvek	1828-1944	0,21 fm	
96.	Zalaszentlászlói Hitközség iratai	1851-1859	0,03 fm	(Nagykanizsa)
	a) Anyakönyvek	1851-1859	0,03 fm	

Megjegyezzük, hogy a Magyar Izraeliták Országos Irodája iratait (1744-1952) valamint a Pesti Izraelita Hitközség iratanyagának egy részét (1945-1952, 2,28 fm) az Új Magyar Központi Levéltárban őrzik. Ezeket az iratokat a szaklevéltár megalakulása előtt vette át a Magyar Országos Levéltár Népi Demokratikus Osztálya, és innen kerültek az UMKL gyűjteményébe.

1. In: Magyar Közlöny 1948. 271. szám („...ma már az élet jórészt túlhaladta az Egyezményben foglaltakat...” Losonci András, a BIH elnöke. idézi: Új Élet, 1988. 24. szám)
2. A Magyar Izraeliták Országos Irodája hivatalos kiadása (é.n.) – Ez a szabályzat ma már nincs érvényben. 1982-ben született egy újabb, amely nem lett publikálva, ellentétben az elsővel. A BIH 1988. november 21-i ülésén vetődött fel az, hogy ez a vallásos zsidóság számára sem ismert, a vezetőség szűk körén kívül. Itt vetődött fel egy újabb szervezeti szabályzat megalkotásának szükségessége is.
3. Lukács József: Vallás és vallásosság a mai Magyarországon (Kossuth, Bp. 1987. 96-97.)
4. Lásd a MIOK állásfoglalását a nemzetiségi törvénytervezet ügyében és erre a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület reagálását. (Magyar Nemzet 1988. XII. 6. és 10. szám.)
5. Lukács, uo. 119.
6. Várdy Péter: „Az állam viszonyát a zsidósághoz ugyan elsősorban az államérdek és nem a zsidóság szempontjai szabályozzák, de az állam külpolitikai érdeke ez idő szerint a zsidóság belső szellemi szabadságának kedvez, ...” In: Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában, Fejlődés-tanulmányok, regionális sorozat, ELTE ÁJTK Bp. 1985. 471.
7. Lukács, uo. 118.
8. Pataki Ferenc: Identitás, személyiség, társadalom. Akadémiai, Bp. 1987.14.
9. Pataki, uo. 15.
10. Erős Ferenc: Zsidó identitás a mai Magyarországon. Előadás az ELTE ÁITFK Erdei Ferenc Társadalompolitikai Körében, 1986.
Erős-Kovács-Lévai: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?” Medvetánc, 1985/2-3.
11. Szőke György: „És el kell beszélned fiadnak.” Mélyinterjúk. 1987. (Kézirat)
12. World Jewish Congress, Joint Distribution Committee, Memorial Foundation for Jewish Culture.
13. Maradék-zsidóság 1945/46-ban. Szerk: Dr. Benoschofsky Imre B.I.A.M. 5707. 46-51. (de:47.)
14. Uo. Kulcsár István: A maradék-zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. 34-38. (de:37.)
15. Várdy P., uo. 466.
16. Szőke, uo.
17. Pontos adatokat közöl: Maradék-zsidóság 51-56. és Új Élet I.évf. (4.1945.dec.4. 7.)
18. Salgó László: A fővárosi zsidóság vallási élete. Új Élet Naptár 1959. MIOK Bp. 143-144.
19. Amennyiben elfogadjuk a magyar zsidóság – szintén becslésen alapuló – létszámát 100.000 főnek. Becslésem mindenképpen a maximális számot jelenti, számolva az átfedésekkel. Bár én nem a vallásosak létszámát vizsgáltam, hanem a Hitközséghez való kapcsolódás mutatóit, meg kell kérdőjeleznem a M.Zs.K.E. által 7-8000-re becsült hívői létszámát, noha a mortalitás előrehaladása és a konzervatív irányzat minden áron való fenntartása a hívek létszámát évről-évre apasztja. (L: M.Zs.Kulturális Egyesület, Hírlevél 1988/1.)
20. Fogyasztható: kóser – tiltott: tréfli. L: 3.Móz.11.
Herbst Péterné Krausz Zorica: Magyarországi zsidó ételek, Minerva. Bp. 1984. 34-46.
21. Siefert Géza: A magyar zsidóság harminc éve. MIOK Évkönyv, 1975/76. 343.
22. Katona József: A magyar zsidóság szervezete és intézményei. In: Új Élet Naptár, 1959. 138.
23. 3. Móz. 19, 9–10. 5. Móz. 24, 19–21.
24. Talmud, Kettubót. 67b.

25. Vö. 98. Zsolt. midrásával.
26. Kettubót 50a; Pea Jer.I.15.b.; Maimuni: Jad Hachazáka 7.5.
27. Magyar Zsidó Lexikon, szerk. Újvári Péter Bp. 1929. 425-428.
28. A KSZB tevékenysége a MIOK-tól formailag független, de valójában nem az. Külön tanulmányt igényel a működése.
29. Seifert. uo. 344-345.
30. Ennek mibenlétét nem sikerült megtudnom.
31. A Szeretet-otthon személyzete a következőkből áll:
6 nővér (ápolónő), 2 takarító, 2 konyhás, 1 udvari munkás, 1 fűtő (1 pszichológus – 1 orvos).
32. Gerő Katalin: Szeretet munkásai. Bp. 1937.
33. Melléklet, 1.
34. A vallás és közoktatásügyi miniszter által 1162-11-7/1950 sz.a. jóváhagyott: A Magyar Izraelita Vallásfelekezet Egységes Szervezetéről szóló Szabályzat. Kiad.: MIOI (é.n.) 25. 85-86.
35. Új Élet Naptár 1959.uo., Katona: 135.
36. Vö. Kőbányai János: Bál és identitás. Mozgó Világ, 1987/2:
37. „Terjed-e a vallásosság a fiatalok körében?” Körkérdés. Vigília, 1987/8., 573-574.
38. Ezen intézmények közé tartozna az orthodoxia óvodája is. Fontos lenne megvizsgálni az orthodoxia aktív és erős vallási életét is, de részben lehetőség híján, részben, mivel nem ölel fel nagyobb létszámot, dolgozatomban látóköreimből kikerült. Közösségek vizsgálatakor az orthodoxia kiváló példa lehetne, sőt bizonyos etnikai egységet is képvisel. A felsorolásból kimaradt a Goldmark-kórus, mely egyszerre tölt be vallási és világi funkciót. Említése később.
39. RASI: Rabbi Slómó ben Jicchak, Talmudtudós.
40. Bar-micva, bat-micva: „Törvény (kötelesség) fia, Törvény lánya – a zsidó gyermekek nagykorúvá válása, avatása 13 éves korukban.
41. Az idén megjelent (1987) Halljad Izrael (MIOK, szerk. Raj Tamás) című könyv is komoly igényt elégít ki, bár a következő időszak több ehhez hasonló könyvet adna az emberek kezébe – bővítvén tudásukat a zsidóságról. E könyv mellé kívánkozik dr.Benoschovsky Ilona könyve: A zsidó otthon (minikönyv) 1987. Alakja, ára, ismeretlensége miatt nem vált jelentőssé.
42. Lásd: „Példát mutatni” – A Talmud Tórák évszázó vizsgájáról. In: Új Élet, 1987. június 15.
43. Lásd a Levéltár gyűjtőkörét – melléklet, 2.
In: Magyarországi Egyházi Levéltárak Fondjegyzékei IV. 30-37. MM Levéltári Osztályának megbízásából. Új Magyar Központi Levéltár Bp. 1986. (Kézirat)
44. Schweitzer, Domán, Deutsch, Raj, Berger, Schöner, Schick, Schmiedeg.
45. Kiddus: megszentelés – a szombat bejövetelekor tartott uzsonna, melyet egy-egy témából tartott kulturális, ismeretterjesztő előadás követ.
46. Sulchan Aruch – am.: terített asztal – törvénykönyv. Összeállította Káro József (1488-1575). Tartalmazza mindazokat a törvényeket, melyeket a vallásos zsidónak be kell tartania.
47. Dr. Benoschovsky Ilona: Fejezetek a Magyar Zsidó Múzeum történetéből – In: MIOK Évkönyv 1981/82. Szerk. Scheiber Sándor, Bp. 1982 és Új Élet, 1987. június 15.
48. Időközben Raj Tamást elbocsátották az Új Életnél betöltött állásából, melyre a Kritikában megjelent interjúja (1988. június) „adott okot”. Lásd: Kritika, 1988/9. szám.
(Megjegyzés: a fenti jegyzeteket 1987-ben állítottam össze. Az 1988-as adatok csak utólag, kiegészítésként kerültek bele, új információk felmerülésekor, s a teljesség igénye nélkül.)

Gábor Dombi: An unfinished story (Pictures about the life of the Hungarian Jewish Community, 1987)

The author's essay presents the history of the Hungarian Jewish Community after 1945 through the activity of the denominational institutions. The effect of assimilation and official politics is examined on the individual, community and on the life of the institutions. The problem of duality in enlightened concerning the Hungarian Jews in which the separation of the conscience of religion and the conscience of belonging to the community can be experienced. The mental state, psychical condition of the Hungarian Jews in 1945 and 1987 is compared. An attempt is made to estimate the number of people being connected with the community in any way as surveys of this aspect were last done in 1949.

The tasks, fields of activities of the concrete denominational institutions can be learnt from several points of view. What conventions determinate the work of kashrus and social institutions historically and traditionally and what are the present-day human expectations to them? Who and why make use of their services? What is life like in these institutions? What financial sources help this work? What conflicts strain this community though seeming homogeneous?

These questions can be answered by the author's researches and interviews made in 1987. Although Eastern European changes are fairly fast the revealed data, problems haven't elapsed at all. The documents and facts brought onto the surface are still valid today.

The two appendices of the essay are:

- The short outline of the social development of the Hungarian Jews.
- The fond list of the National Jewish Archive.

„Zsidóság a magyar történelemben (XIX-XX. század)”

Beszámoló a konferenciáról.

A szó szoros értelmében rendhagyó konferencia volt 1990. II. 10-11-én Budapesten a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. A szervezők – a Széchenyi István Szakkollégium és Társadalomtudományi Klub, és az MTA Judaisztikai Kutatócsoport – „Zsidóság a magyar történelemben (XIX-XX.sz.)” rendeztek előadássorozatot. A Szakkollégium saját megfogalmazása szerint elébe akart menni a hivatalos megközelítéseknek és ki akarta kapcsolni az aktuálpolitikai összefüggéseket, ami végül is nem sikerült, de erről nem a szervezőt tehet, hanem a magyar társadalmi közélet „törzsi” jellege (à la: Tamás Gáspár Miklós).

Komoróczy Géza (ELTE Assziológiai és Hebraisztikai Tanszék) bevezető előadásában – melynek címe: „Fogság után, az első alija” volt – a babiloni fogság-kori zsidóság asszimilációs és disszimilációs magatartásáról beszélt. Leszögezte, hogy a héber galut szó egyaránt fedi a diaszpórát és a fogság kifejezést, míg a nyugati gondolkodás kettéválasztja őket. A fogság, amely azt jelenti, hogy a kollektívum nem Izrael földjén él, máshogy tekintve alkalmazkodást is jelent a többségi néphez. Jeremiás könyvének 29. részében felszólítás található: „Építsetek házakat és lakjatok azokban, plántáljatok kerteket és egyétek azok gyümölcseit.” (Károlyi fordítás).

Dániel könyvében újabb megvilágításba kerül a zsidók és nem-zsidók viszonya. Dániel nem evett a király ételéből és nem ivott italából, ugyanakkor az ie. 570-es évekből származó ékirásos szövegek alátámasztják azt a föltevést, hogy nem az élelem szubsztrátuma, hanem elkészítésének módja tette és teszi az ételt rituálisan tisztává. Az is kétségtelen, hogy a babiloni udvarban a zsidók egyrésze „vezető állásba” került, de ez nem jelentett vallási beolvadást, hiszen Dániel minden nap háromszor imádkozott Jeruzsálem felé fordulva és ami még fontosabb, emeleti szobájában, tehát félrehúzódva tette ezt.

A névhasználat is sok mindenre enged következtetni. Dániel három társa Hananja, Misáél és Azarja babiloni neveket vettek föl. Ezek: Abednego, Sadrák és Mésák. A két utóbbi alighanem hétköznapi elemekből áll (a zsidók általában ilyen neveket használtak Babilonban), nehezen azonosítható, az Abednego jó babiloni név. A Murašu-okmányok alapján azonosítható zsidó nevekből (több mint kilencvenet azonosítottak) beolvadási, illetve elkülönülési stratégiák olvashatók ki. Az első nemzedék nevében is alkalmazkodik, a második nemzedék viszont felismerhetően zsidó nevet ad gyermekeinek (pl. Sabbatai). Ha nagyon szükséges, a zsidó neveket közel hozzák a babiloni képzeletvilághoz. A perrendtartás arra enged következtetni, hogy volt zsidó öngazgatás, hiszen zsidó-zsidó

ellen babiloni bíróság előtt nem viselt pert, és a vallási hagyomány vállalását az is jelzi, hogy zsidó okmányok dátumai nem estek zsidó ünnepekre és főként nem a sabbatra. A királyi család, Jehójákín és fiai Sealti-él és Ses-báásszár esetében is megfigyelhetők az asszimiláció fokai mint névpermutáció.

Ami a hazatérést illeti, a közhiedelemmel ellentétben senki sem akart menni (Jeremiás-apokrifon) ezt csak Jahve nevével és erőszakkal tudták kikényszeríteni. Kifejlődött egy sajátos erec-galut viszony, ahol az erec propagandát folytat a galutban az alijára, a galut viszont finanszírozza az ereci munkát. A babiloni fogság következményei: az arámi nyelv átvétele, babiloni közigazgatási struktúrák alkalmazása és házassági rendszabályok.

Végülis öbbféle stratégia figyelhető meg:

- alkalmazkodás és beilleszkedés, mely a vallás fő vonásait nem érintheti
- relatív elzárkózás az alkalmazkodáson belül (Jahve mint nemzeti isten kerül előtérbe a korábbi univerzalisztikus isten helyett)
- szigorú szabályozás (leszármazás, hagyományörzés, stb.) s végül az utolsó tulajdonképpen metastratégiát jelent, vagyis állandó készséget a stratégiaváltásra.

Nyíri Tamás (Római Katolikus Hittudományi Akadémia) „Antiszemitizmus és antijudaizmus” címmel tartott előadást. A probléma leginkább úgy vethető fel, hogy a keresztény iratokban fellelhető antijudaista vonások hogyan és mennyiben járultak hozzá az antiszemitizmushoz. Nyíri kifejtette, hogy a szemitizmus mint fogalom a XIX. században alakult ki von Schläözer, Eichorn, Gobineau és Renan munkássága nyomán. Kialakították a szemita és indogermán népek „szelleme” közötti distinkciót. Az antijudaizmus ugyanakkor antiszemitizmus nélkül is hatott; Hegel, az ifjúhegelianusok, valamint a korai szocialisták egyaránt elítélően viszonyultak a zsidósághoz. 1879-ben W.Marr megalkotta az antiszemita fogalmát. Ez a fajta megközelítés különbözik a hagyományos megközelítéstől, mivel ideológia formájában jelentkezik, tehát valamilyen érdeket támaszt alá és egyértelmű tiltakozást jelent a modern társadalom ellen, amely úgymond nem-organikus fejlődés eredménye. Ezzel a polgári világ értékrendje elvesztette egyetemes jellegét, az antiszemitizmus integrálódott a nacionalizmusba, mely Nyíri professzor szerint így a katolicizmussal is szembe fordult. Az antiszemitizmus, történelmi-szociáldarvinista és 1945 után modern változatában jelent meg.

Ókori antiszemitizmus csak a diaszpórában létezett. (Pl.i.e. 410-ben felgyújtják az elephantinói zsidó kolónia Jahve-szentélyét.) A kortársak megrekedtek a zsidó kiválasztottságtudat külsőségeinél. A keresztény ókorban a viszony még bonyolultabbá vált. Eleinte a keresztények is szenvedő alanyok voltak, majd a kereszténység államvallási helyzetbe való kerülésével az antiszemitizmus állami politika rangjára emelkedett. A korai egyházatyák is (pl. Tertullianus: Adversus iudaeos stb.) „antiszemiták” voltak. Sőt az Újszövetségben is találunk antijudaista kitételeket, de ezeket zsidókeresztények írták zsidóknak, tehát semmiképpen sem vádolhatók antiszemitizmussal. Ugyanakkor a katolikus egyház bibliamagyarázata maga is csak elmélyíti az elfogultságokat.

Zsidó-keresztény viszonylatban Jézus az, ki elválaszt és összeköt. Ma Jézus zsidó voltát zsidó szerzők is hangoztatják (Vermes Géza, Schalom Ben-Chorin stb.) de messiás voltát változatlanul elutasítják. Ez az ókorban oda vezetett, hogy a zsidó napi imába a II. századtól kezdve bekerült az eretnekek megátkozás. A korai vallási vita nyílt ellenségeskedéssé változott, s ezt csak fokozta az egyház középkori önképe, mely magát Isten földi országának beteljesítőjeként akarta láttatni. Az vert éket zsidók és keresztények közé, ami összeköthette volna őket. A keresztényeknek tudomásul kell venniük, hogy az Izrael népével kötött szövetség nem zárult le, s hogy az Ószövetség nélkül az Újszövetség nem érthető meg. A zsidóságnak a középkori egyházi társadalomban nem lehettek jogai, de a vallásos félelem és az Ószövetség tisztelete megakadályozta a teljes kiirtást. A vértanúság a kiválasztottság bizonyítékává magasztosult. A modern társadalomban, ahol az emancipáció ára a zsidó identitás elhalványodása volt, a modern nemzetek nem tudták a zsidóságot mint népet elviselni. Így elmondható, hogy a Shoah (Holocaust) teológiailag nem véletlen. Közös feladat a másik jobb megismerése, a tolerancia, a kritika elviselése. A keresztényeknek meg kell szabadulniuk az antijudaista kliséktől, a zsidóságnak pedig Jézus személyét kellene integrálnia saját vallási felfogásába. Végezetül Nyíri professzor felsorolta a kereszténységnek a zsidósággal szemben elkövetett hét főbűnét.

Szabó István református lelkész „A zsidó-protestáns kapcsolat tragikus paradoxonjai”-t tárgyalta. A tetszetős, de jobbra retorikai formulákból felépített előadás fő megállapítása az volt, hogy bár mindkét közösség az Ószövetség alapján áll, de egymástól „vitatják” el Istent. A reformáció nem terjed ki a zsidó-keresztény kapcsolat megreformálására. A „tota scriptura” elvét két alkalommal is félretették, markionista (az Ószövetséget kizáró) plusz allegorizáló doketista (Jézus testiségét elutasító) felfogásnak engedve. Emlékeztetett a magyar és a zsidó nép közti XVI. századi protestáns párhuzamokra, s feladatként jelölte ki a reformációban már eddig is meglévő profétizmus kiterjesztését. Utalt a protestantizmus belső XX. századi paradoxonjaira: a megosztottságra és arra, hogy a protestáns identitásválságot éppen a zsidókérdésben való szereplése hozta felszínre, s létrehozta a nemzeti kereszténységet. Szerinte tisztázni kell Jézus zsidó voltát, meg kell változtatni a zsidó misszió tónusát.

Fabiny Tibor evangélikus főiskolai tanár egy terjedelmes „Az evangélikus egyház és a zsidókérdés a második világháború alatt” című előadásában dokumentumot mutatott be, Kapi Béla evangélikus püspök „Egyházunk álláspontja a zsidókérdésben” című emlékeztetését, amely az 1944-es mentési kísérlet körülményeit mutatta be.

A történelmi egyházak képviselőinek előadásai után egy szellemes önéletrajzi ihletésű referátum hangzott el, melyet Kövér György gazdaságtörténész „Zsidóságod története” címmel tartott és amely a szülőváros, az egyetemi város, tehát az egész magyar ugar zsidó és nem-zsidó ön- és csoportidentifikációs mechanizmusainak működéséről szólt, in concreto.

A leginkább vitatott előadást Szabad György (ELTE Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék) tartotta „A magyar zsidóság a polgári átalakulás korában” címmel. A vita nem az előadás színvonalát, hanem részben koncepcióját, részben az előadás történelmi magyarázatát, levezetéseit, részben a mai magyar politikai életre tett megjegyzéseit érintette. Szabad professzor álláspontja az, hogy a zsidókérdés nem önállóan van jelen, hanem csak társadalmi összefüggésében vizsgálható. Szerinte a magyar zsidóság bizonyos rétegei már 1790-ben eljutottak ahhoz a felismeréshez, hogy nem az uralkodó és a rendek kegye és jóindulata, hanem csak az egész ország felemelkedése, tehát a teljes jogkiterjesztés a feltétel ahhoz, hogy a saját helyzetük is megváltozzék, s ezt egy kiáltványban szövé is tették.

Magyarország nem volt zsidóellenes az Anjouk korától kezdve, s a zsidóság ott tartózkodott hosszú ideig, ahol életfeltételei az elviselhetőség feltételei között maradtak. A zsidóságnak a népvándorlástól kezdve nem volt utánpótlása, mivel hatalmas zsidó rétegek hullámnöztek állandóan Európában. Magyarországon az északkeleti részen és Erdélyben éltek főként nagy számban zsidók.

A XVIII–XX. században a zsidóság lélekszáma a sokszorosára növekedett és ezt némely antiszemita szerző szédületes bevándorlással magyarázta. Pedig 1867 után több zsidó vándorolt ki, mint amennyi bejött, s a korábbi összeírásokban leírt zsidók kevés száma azzal volt magyarázható, hogy bújtak az összeírások alól. A zsidó lakosság természetes szaporodása a legmagasabb volt az országban, a halálzási arány, tehát a megélt életkor relatív nagysága pedig az evangélikusok után a legjobb volt. Születési arányszámuk a görögkeletiekkel vetekedett, de szakaszonként néha őket is felülmúlta, és a gyermekek életbenmaradási lehetősége is a legjobb volt. Ez az urbanizáltság magas fokával és bizonyos életmódbeli sajátosságokkal magyarázható.

Kialakult az a gazdasági, társadalmi paradoxon, melynek lényege az, hogy bár őket korlátozták legjobban jogilag, ennek ellenére társadalmi és gazdasági súlyuk nőttön nőtt. Sőt, az általuk üzött ún. gyűjtőkereskedés a gazdaság fő húzóerejévé vált. A 6-8-10 nagykereskedő mögött több száz középkereskedő húzódtott meg. Az agrártermékek szétoztása az ipari termékek szétoztásához vezetett, de ez visszafelé is így volt, tehát kétirányú forgalom valósult meg. Az, hogy a magyar zsidóság a magyarsághoz csatlakozott és nem birodalmi tényező, hanem honi tényező lett, ez spontán folyamat és tudatos választás eredménye, (bár II. József a zsidóságot teljesen németesíteni akarta, kötelezővé tette német nevek felvételét). Szabad professzor a zsidóság asszimilálódása mellett foglalt állást, s megfogalmazása szerint az antiszemitizmus és a Shoah nem az egyetlen következménye a XIX. századi asszimilációnak. Auschwitzcal nem pusztán a zsidóság reményei, hanem a magyarság és az asszimilálódott zsidóság közös elvárásai szenvedtek vereséget.

Válaszolva Komoróczy Géza kérdésére, mely kérdés azt firtatta, hogy mennyiben tekinthető egy asszimiláció vonzó perspektívának, ha a többség a kisebbség lényegi vonásainak feladását követeli, de ugyanakkor ezek megtörténte után is

emlékezteti az ex-kisebbség tagjait arra, hogy honnan jöttek, milyen származásúak, Szabad professzor tagadta a szóbanforgó kisebbség különálló nemzeti identitását. Szerinte a zsidóság egyfajta tradíció és reflexió a külső nyomásra. Hamis a teljes befogadás és a kivándorlás kizárólagos alternációja.

Szabó Miklós (MTA Történettudományi Intézet) a magyarországi politikai antiszemitizmus kialakulását kísérte figyelemmel. („A politikai antiszemitizmus kialakulása Magyarországon.”) Előadása elején leszögezte, hogy nem a jól ismert alapigazságokat akarja elmondani. Szembeszállt azzal a véleménnyel, amely a magyarországi antiszemitizmust a két forradalomra való reakcióként tartja számon (1918-1919).

A magyar liberális törvényhozás az emancipációs és recepciós tövényekkel felzárkózott a modern európai társadalmakhoz. A magyar kapitalizmus a zsidóság gazdasági produktuma.

A zsidóságból létrejött gazdasági osztály lett az „uralkodó”, de politikai befolyásuk messze ez alatt maradt. Szabó Miklós cáfolta azt a főleg népi frók által képviselt elképzelést, mely az organikus fejlődést teszi a felemelkedés centrális kategóriájává. Organikus fejlődés sehol sem létezik, az új uralkodó osztályok mindig elkülönült társadalmi csoportokból jönnek létre. A magyar XIX. század vég fő problémája az, hogy létrejött a magyar kapitalizmus, de azt nem a magyar uralkodó osztály hozta létre. Nem véletlen, hogy Istóczy mögött ott állt az arisztokrácia, majd a dzsentri is bekapcsolódott a küzdelembe. Integrálatlan társadalmi szituációban, tehát ahol azonos anyagi javakkal, de nem azonos politikai jogokkal rendelkeznek társadalmi csoportok, csak növekednek a feszültségek.

A múlt század 70-es éveiben felnőtt egy nagyváros, Budapest, amelyhez képest a vidék frusztrálva érezte magát: két Magyarország alakult ki. A fővárost ettől kezdve nem magyarként tartották számon, urbánus német és zsidó polgársága, nyugat-európai kultúrája miatt. Az 1875-ös pártfúzió után egy pártba mosódott össze az arisztokrácia és a dzsentri, támogatóik között ott van az izmosodó zsidó polgárság. A 90-es években megjött a konzervatív ellenhatás, az agráriusok, és a szocialisták. Az 1910-es választások után, ahol a Munkáspárt monolitikus egypárti hegemoniát hozott létre, konzervatív túlsúly alakult ki. Ezt úgy tartották fenn, hogy a zsidóságot zsidó, tehát kirekesztett pozíciójában tartották meg. Kifejlődött a „Klassenpolitik”, a dzsentri az oktatásban is gondoskodott világképének továbbörökítéséről. De ami a legtragikusabb, az az, hogy a nemzetértelmezés koncepciója és gyakorlata e dzsentri és a földbirtokos osztály kezében maradt, vagyis ők döntötték el, ki a magyar és ki nem az. A zsidó származást pedig túlkompenzált asszimiláció esetén is számontartották.

Karády Viktor (a párizsi Társadalomtudományi Főiskola, az – E.H.E.S.S. – keretében működő Európai Szociológiai Intézet főmunkatársa, a „Revue Française de Sociologie” szerkesztőbizottságának a tagja) az asszimilációs magatartási formákat vizsgálta meg („Asszimiláció és krízis. Az asszimilációs magatartási formák változásai a XX. századi krízishelyzetekben”). Az asszimiláció egy olyan formáció, amely a társadalmi csoportok közötti azonosulási, közeledési mozgáso-

kat juttatja kifejezésre. Az együttélésnek nem ez az egyetlen szükségszerű formája, de Magyarországon ez volt az uralkodó. Dubnow például kidolgozta a zsidó kulturális autonómia koncepcióját is. A cionizmus pedig az együttélést átmenetinek tekinti. Karády a magyar zsidóság asszimilációjáról kijelentette, hogy az igen gyors lefolyású volt, s a többi nemzetiségnél sokkal erősebben zajlott le. A nyilvános zsidó elemi iskolák magyarosodása szinte elsőként ment végbe. A magyar zsidóság és a gazdanép viszonyára a hasonulás, a befogadás, és a visszahátas kategóriái érvényesek. Az asszimilációt csak a magyar társadalom modernizációjának dinamikájában lehet értelmezni. Karády vitatta Szabó Miklósnak azt a tételét, amely a magyar modernizációt kizárólag zsidó produktumnak tekinti.

A zsidóság közvetített nyugat-európai gazdasági mintákat, és egyfajta polgári éthoszt. Az asszimiláció leírható a betérések és a vegyesházasságok számarányának alakulásával. A magyar zsidóság inkább valamelyik protestáns felekezetbe tért be, mint a katolikus egyházba. A kitérések a 30-as években érték el csúcspontjukat, s csak a Lakatos-kormány alatt csökkent számarányuk. A vegyesházasság óriási méreteket öltött, például a 30-as évek elején a budapesti zsidó férfiak több mint 20 százaléka élt vegyesházasságban. A nemzeti ünnepekként felfogott névmagyarosítást nagyrészt zsidók alkalmazták, például a millennium idején az összes magyarországi névmagyarosításnak több mint 70 százalékát ők adták. S az asszimilációs folyamat általában spontánul, a nemzethez tartozni akarás pátozával ment végbe.

Kovács András szociológus „Asszimiláció és csoporttudat” című előadásában feltette a kérdést: hogyan létezhet még mindig a zsidóság, amikor már nem azonosítható vallási csoportként, és csoportos társadalmi együttélése is megszűnt Magyarországon. Ugyanakkor nyilvánvalóan vonatkoztatási csoportot jelent maga és mások számára is. Ha fogalomtörténetileg nézzük a kérdést, a zsidókérdéssel kapcsolatosan két nagy áramlat különböztethető meg: a marxista és a liberális-libertárius. Az első a zsidókérdés megjelenítését ideológiai manipulációnak tekinti, a másik (pl. Jean-Paul Sartre) szerint a zsidó az antiszemita produktuma. Tekintve, hogy mind a két áramlat válságban van, újból felmerül a kérdés, mi teszi a zsidóságot csoporttá. A nem historikus válasz lehet naturalista-antropológiai, valamint teológiai, és még lehet mélylélektani is. A historikus válaszok kétségbevonják az asszimiláció hitelességét, és számontartják a Shoah disszimilációs utóregéseit is.

Az asszimiláció, amelynek során Magyarországon a zsidóság bekapcsolódott a nemzet életébe és túlreprezentálódott bizonyos szakmákban, felveti a kérdést, hogy miért baj ez, és kit zavar. Nálunk a zsidókérdés jelentősen át van politizálva, és a zsidók helyzetét is kérdéssé teszik. Kovács az emancipáció két módját különítette el: a forradalmi liberálist, ahol ez egyetlen aktussal történt meg (pl. Franciaország) és a felvilágosult-hivatalnokit, ahol fokozatosan, hosszú folyamat eredményeként ment végbe (Németország és Magyarország). Az ilyenfajta emancipáció legfőbb problémája, hogy nyilvánvalóan csereügylet jellege van, ahol is az emancipáció feltételei meghatározott asszimilációs teljesítmények vég-

hezviteléhez kötődnek, tehát ahol az emancipációt ki kell érdemelni. Így az emancipáció visszavonható, és újravitatható. Kovács kétségbevonta a Szabad professzor által képviselt múlt századi klasszikus liberális felfogást, az asszimiláció pusztán egyéni folyamatként való leírását. A hagyományos nemzetfogalom lehet kultúrnemzeti, de lehet etnocentrikus, ahol az asszimiláció kritériumai teljesíthetetlenek, hiszen a befogadásra váró csoport nem rendelkezik a közös lezármazás, a történelmi jogok stb. privilégiumaival. A magyar uralkodó osztályok a zsidóságot a magyarosítás fő elemeként használták föl, de Trianon után az egész volt rendszerre (nem a két forradalomról van szó) a „zsidó-liberális” címkét húzták rá. A zsidó ellenséggé vált, amely belülről rombol és rothaszt.

Teljes asszimiláció természetesen nem lehet, de relatív és mérhető igen, Magyarországon pedig ez bekövetkezett. Kovács (és társai Erős Ferenc és Lévai Katalin) arra a következtetésre jutottak, hogy 1945 után a zsidóságnak csoportspecifikus mobilitása volt. A Holocaustnak szelekciós hatása volt, elsősorban a vallástalanabb, urbánusabb, asszimiláltabb rétegek menekültek meg, a vidéki ortodoxia teljesen megsemmisült. A felszabadulás után bár Bibó is disszimilációt jósolt, ez nem következett be, hiszen a rendszerváltás jó keretet nyújtott nemcsak az asszimilációhoz, de a kommunista ideológia révén a nemzetfogalom nem-vállalását kínálta fel.

Kovácsék 117 zsidó családot vizsgáltak meg a mobilitás szempontjából és arra a következtetésre jutottak, hogy 47 család esetében a mobilizáció konjunkturális elemet is tartalmazott (káder típusú mobilitás). Ezek a családok általában kis egzisztenciák voltak, valamint jelentős baloldali múlttal rendelkeztek. Felnőtt gyerekeik viszont egyértelműen elutasították a szülők mobilizációs mintáinak átvételét, úgyhogy a 60-as években visszazállt e családok mobilizációja a társadalom azonos réteghelyzetében lévő nem zsidó családok mobilizációs szintjére.

Kovács végezetül megállapítja, hogy a Holocaust tovább él a szocializációs mechanizmusokban, de a zsidó tradíció tudása nélkül, s ez a társadalmi csoportképződés meg fogja teremteni az ennek megfelelő ideológiát is.

Szőke György irodalomtörténész „A Holocaust pszichés következményei”-vel foglalkozott. Megállapította, hogy igenis léteznek speciális sajátosságok a túlélők lelki habitusában. De kifejtette azt is, hogy ezeket a pszichés következményeket nem lehet elválasztani a mai magyar zsidó identitáskörzistől. Szőke és társai körülbelül 40 embert interjúvoltak meg, és megállapították, hogy az elszenvedett traumák átöröklődnek. A családok a származást s az üldöztetést titokként kezelik, melynek oka talán az, hogy a koncentrációs táborban történt események bizonyos értelemben verbalizálhatatlanok. Éppen ezért, a legtöbb interjúalanyból hiányzik a gyászmunka. A második generációs családtagjaikkal akkor közlik a származását, amikor maga is zsidózni kezd. A titok kipattanása agresszióval kapcsolatos. A tünetek szokássá is merevülhetnek. Szőke azt is megállapította, hogy a gyerekek sokszor reparatív foglalkozásokat választanak (pl. biztonsági szakértő).

Raj Tamás rabbi a mai magyarországi marannoszokról beszélt („Marannoszok a mai Magyarországon”). A marannoszok azok a kényszer hatására kikeresztelkedett zsidók voltak a XV-XVI. századi Spanyolországban, akik számontartották zsidó eredetüket, s a környezet is zsidónak tartotta őket. A nemzetközi irodalomban Ezriel Carlebach: Die exotischen Juden című könyve foglalkozik velük. Magyarországon is vannak ilyen kriptojudeo életet élő emberek, akikről csak a többiek tudják, hogy zsidók, ők maguk nem tartják fontosnak ezt. A sztálinista és kádárista diktatúra is elősegítette a zsidóság elnyomását azzal, hogy szigorúan felekezeti szintre szorította le életét. Raj szerint a magyar zsidóságnak öntudatra kell ébrednie, meg kell fogalmaznia a saját azonosságát, vállalnia kell a tradíciókat.

Vajda Mihály filozófus „Miért van nálunk még mindig zsidókérdés?” című előadása egyike volt a legkiválóbbaknak. Vajda kételkedéssel fogadott bármiféle zsidó meghatározást, ezzel is reflektált Raj rabbi mondandójához. Kifejtette, hogy van antiszemitizmus, de ez nem jelent zsidókérdést is egyben. A hivatalos zsidóság és a filoszemiták szerint csak antiszemitizmus létezik, zsidókérdés nem. Valójában az antiszemitizmus, mely embereket vagy embercsoportokat emocionálisan szemlél, adva van, tudomásul kell venni létezését. A zsidókérdés pedig társadalmi kérdés. Vajda fő tétele az, hogy a szeretem-nem szeretem viszony nem lehet alap bármiféle megkülönböztetésen alapuló jogrendszer kialakításához. Ebben konszenzusnak kell lennie. Érzelmek lehetnek, de ebből fakadó jogi megkülönböztetések nem. Az antiszemiták az elmúlt időkben és most is a liberális és a kozmopolitizmus gyökértelességével vádolják a zsidókat, s ebből akár zsidókérdés is keletkezhet. Hiszen tudomásul kell venni, hogy a zsidó más, még a legasszimiláltabb is, s ez a másság nem látszik felszámolódni.

A teljes asszimiláció abszolút törekvés, illetve követelés, az antiszemiták alapvető tulajdonságainak megváltoztatása pedig hiú ábránd. A liberális demokrácia azt követeli meg, hogy az egymást nem szerető emberek is alkotmányos formák között érintkezessenek egymással, míg a szocializmus azt a képtelenséget követeli, hogy az emberek szeressék egymást. Meg kell vizsgálni azt, hogy milyen társadalmakban válhat a zsidókérdés akut problémává. A zsidókérdés csak beteg társadalmakban létezhet, amelyek nem tudnak megbirkózni a spontán modernizáció folyamtaival. A zsidóság ott nem tud beilleszkedni, integrálódni, ahol a modernizáció befulladás. Az már szinte közhely, hogy a magyar kapitalizmus kialakulása idegen elemekkel történt meg, s a zsidóság a modern szektorokban többszörösen múlta felül a nem-zsidókat, s megteremtette a sajátos urbánus kultúrát. A zsidó „térhódítás” ellen a régi rendi társadalmi erők, és azok a csoportok léptek fel, akiket a modernizáció által keltett versenyhelyzet háttérbe szorított. Ezzel együtt nőtt a Budapest—vidék ellentét. Vajda a mai helyzetre reflektálva kifejtette, hogy a rendszerváltás nem elég a modern Magyarország megteremtéséhez, hanem olyan polgári beállítódásokat kell kifejteni, amelyek a nyugatias intézményeket tartalommal tudják kitölteni. Ez sem a Horthy-, sem a Rákosi-, sem a Kádár-kurzus alatt nem következhetett be. A bibói megfogalmazás sze-

rint, a modernitás a célszerűség és a racionalitás hegemoniáját jelenti a szokás és a hagyománytisztelet felett. De a racionalizmus is válhat szokássá. Nyilvánvaló, hogy a nyugati értelemben vett modern társadalom nem létezik Magyarországon. S ez megint felveti a kérdést, hogy nem a magyar társadalom zsidó elemei fogják-e vállalni ismét e célszerűség s racionalitás megvalósítását, és a másik oldalról nézve, nem fogják-e zsidónak tekinteni mindazokat, akik ezt véghez is viszik? Ráadásul, az urbánus kultúra ma meglehetősen intoleráns a hagyományos nemzeti konzervativizmussal szemben, s ez megint azt jelzi, hogy mintha lenne zsidókérdés.

Mégis, zsidókérdés akkor lesz, ha a modernizáció befulladás, több réteg integrálhatatlanná válik, s így egy társadalmon kívüli társadalom alakulhat ki, amely még a város-vidék ellentétet is beleértve szélsőséges irányba „radikalizálódhat”. Megindulhat a bűnbakképzés és a konfrontáció azért is erősödhet, mert a zsidónak tekintett csoport nem fog kivonulni a társadalomból.

A zsidóság mint bűnbak mozgósítható egyes csoportok tudatvilágában, hiszen bármikor ráébredszhetik az embereket arra, hogy az 50-es években a legfelső vezetés több tagja zsidó származású volt, valamint a modernizáció befulladásával emlékeztetni lehet a békés kádári évek miliőjére, arra hogy a „zavargásokért” a zsidónak tekintett demokratikus ellenzék felel, ők voltak az állandó elégedetlenségnek.

Vajda végül kiállt amellett, hogy sikeres társadalmat nem lehet kiszorulókra építeni, ezért elutasított minden uszító szociális demagógiát.

Végül Várdy Péter (a filozófia docense az enschedei Műegyetemen – Hollandia) a 80-as évek magyarországi zsidótárgyú publicisztikájáról beszélt („A magyar zsidó élet feltárása. Tendenciák a 80-as évek publicisztikájában”). Várdy szerint elsősorban a polgárosodás utóidejű apoteózisáról, valamint az üldözésekkel kapcsolatos újszerű állásfoglalásról van szó, amely összekapcsolódik a két világháború közti magyar társadalomról kialakult kép átértékelésével. Többször kifejtette, hogy az esszéista feldolgozások ideje lejárt, s empirikus megközelítésekre van szükség. Ennek első lépéseként már megjelentek a családtörténetek, a történet-szociológiai kutatások, az üldöztetések pszichiátriájával foglalkozó írások, a mélyinterjúk identifikációs kutatások, és az egyházi mentések feltárásai. Természetesen a folyamat kétirányú, hiszen egyrészt a konzervatív tökeellenesség kora után felértékelődött a zsidó polgárság által is teremtett exmodernizáció, másrészt a szabadabb légkörben antiszemita hangok is jelentkeztek.

Hanák Péter, Szabó Miklós, Karády Viktor tanulmányai új színfoltot jelentenek a zsidóság megközelítésében, Hegedüs Géza önéletrajzi kötetei egy hagyományosan „haladó” magyarországi zsidó asszimiláns sorsának alakulását tárgyalják, természetesen zsidó családtörténeti kutatásokat is beledolgozva, de mindezt a mélyebb társadalmi alapok feltárása nélkül teszi. Kovács Mária az értelmiségi antiszemitizmust vizsgálta, Száraz György esszéje a tisztázást segítette elő.

A zsidóüldözések publikálása terén viszont sajátos kettősség figyelhető meg. Bár a napi sajtóban állandóan jelen van a téma, de a történeti szakmunkák ál-

talában külföldön írónak (lásd.: Randolph L. Braham: A magyar Holocaust, Budapest, 1989). A zsidóság általában kevesli, a keresztény lakosság viszont sokallja a Holocaustra vonatkozó szüntelen reflexiót. A mai magyar zsidó élettel csak a publikációk 10 százaléka foglalkozik. A legjobb ilyen tárgyú kötetet Kende Péter szerkesztette, Párizsban jelent meg magyar nyelven.

A 80-as évek végén viszont pozitívabb fejlemények is tapasztalhatók, például alapvetően megkérdőjelezték az Illyés Gyula és Németh László által képviselt kizárólagos lojalitás elképzelését, s előtérbe került a kettős kötődés megvalósítása és vállalása. A zsidóság ugyanakkor továbbra is fél az antiszemitizmustól.

A konferencia végül is sikeresnek mondható. Több olyan kiváló szakember tárhatta fel kutatásai eredményét, akik korábban ki voltak zárva a hazai tudományos élet megnyilvánulási lehetőségeiből. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a nem-kizártak között kevesebb nem-kiváló lenne. De mindannyian őszintén, a teljes önreflexió igényével mondták el véleményüket. S bár a hozzászólások tekintélyes része hűen tükrözte a mai közélet tudatlan, pro és kontra előítéletekkel terhes, valamint a problémát tisztán aktuálpolitikai mezben láttató jellegét, el lehet mondani, hogy az utóbbi évek egyik legjobb ilyen tárgyú nyilvános szakmai összejevetele volt. A rendezők megígérték, hogy az előadások szövegét könyvalakban is meg fogják jelentetni.

Pósnán László:

A Német Lovagrend „államalapítási” kísérletei Kelet-Európában

Bevezetés

A feudalizmus ún. „második korszakában” a nyugati kolonizációs folyamatok széles skálája az önálló államiség megteremtésének kísérleteit is tartalmazta. Természetes, hogy ez utóbbi törekvés saját katonai erő meglétét feltételezte.

Az európai történelemben a keleti perifériákon történő államalapítás kísérlete a régióval határos térség – azaz a német-római birodalom – bizonyos katonai rétegéhez, döntően egy sajátos fegyveres intézményrendszerhez, a Német Lovagrendhez kapcsolódott.

Ez a tevékenység Kelet-Európa két földrajzi részét, Dél-Erdélyt és Észak-Lengyelországot érintette. Dolgozatunkban – a teljesség igénye nélkül – arra próbálunk választ keresni, miért sikerült az önálló államiség megteremtése Poroszországban, és ugyanez a törekvés miért vallott kudarcot Magyarországon: miért vált az egyik helyen évszázadokra meghatározó tényezővé a Rend tevékenysége, és miért lett történelmi epizód jellegű a másikon.

A Német Lovagrend szerepét és tevékenységét a két területen külön-külön vizsgálva a dolgozat végén próbálunk meg egy rövidebb összevetést készíteni és válaszolni az eredeti kérdésfelvetésre.

A magyarországi események feldolgozásánál Franz Zimmermann – Carl Werner: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I.*, Poroszország tárgyalásánál pedig Walther Hubatsch: *Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens*, és Rudolf Kötzschke: *Quellen zur Geschichte der ostdeutschen Kolonisation im 12. bis 14. Jahrhundert* című forráskiadványaira, valamint német és magyar nyelvű szakirodalomra támaszkodtam.

A Német Lovagrend konkrét tevékenységének tárgyalása előtt röviden szólunk általában az egyházi lovagrendekről, jelentőségükről és a Német Lovagrend cselekvési körét meghatározó fontosabb tényezőkről.

Az európai szerzetes lovagrendek

A keresztény ideológia viszonyulása a háború kérdéséhez a kereszténység első századainak határozott háborúellenességétől a XI-XII. századra eljutott a Krisztus

nevében hirdetett szent háború eszményéhez, sőt e változás mértéke olyan volt, hogy még az egyházi hadakozásra vonatkozó tilalmak is jelentősen módosultak: a tilalmakat nem lehetett alkalmazni azokra a papokra, akikre a politikai körülmények világi feladatokat róttak.¹ A korban azonban nemcsak a főpapok hadakoztak. Az egyháznak a keresztes háborúk és a spanyol Reconquista során különleges fegyveres szervezetei alakultak ki: a szerzetes lovagrendek,² melyek létrejötte elképzelhetetlen lett volna az egyház ideológiájának harciasabbá válása nélkül.³

A lovagrendek tagjai a szokásos szerzetesi fogadalmak (szegénység, szüzesség, engedelmisség) mellett még egy fogadalmat tettek: hogy egész életükben az egyház ellenségei ellen harcolnak, akiken elsősorban a muzulmánokat értették. A szerzetes lovagokat nem szentelték pappá, mert feladatuk – a hadakozó főpaptól eltérően – deklaráltan a vérontás volt. Ezért a lovagrendekben papokat is találunk, akik a rend többi tagjának lelki gondozását végezték, továbbá a lovagok számát mintegy három-négyszeresen meghaladta a csatlósok, vagy féltestvérek száma. Ez utóbbiak is hadakoztak, de rendszerint nem voltak nemesi származásúak.⁴

A lovagrendeknek nagy szerepük volt a szentföldi keresztény államok helyzetének viszonylagos stabilizálásában, hiszen a feudális csapatok csak meghatározott ideig voltak kötelesek fegyverben maradni, míg az egyházi lovagrendek olyan állandó hadseregek voltak, amelyek mindig készen állottak a bevetésre.⁵ Katonai hatékonyságukat fokozta egyrészt az, hogy a rendi fegyelem alapján szervezettebben tevékenykedtek, mint a világi hűbéres csapatok: harc közben is képesek voltak manőverezni, és a hűbéres erők egyenes arcvonala helyett mélyen tagozott harcrendben harcoltak,⁶ másrészt fő katonai alapelvük az volt, hogy nem hátrálnak meg, csak ha a túlerő több, mint háromszoros.⁷ A középkori várépítéssel legnagyobb alkotásait is a lovagrendek teremtették meg.⁸

Az első, fő feladatának kimondottan a fegyveres harcot tekintő rend a Templomos Lovagrend volt. 1118-ban alakult Hugues de Payens francia lovag vezetésével.⁹ Időben utána a Johannita Rend következett. Eredetileg betegápoló rendként jött létre¹⁰ még jóval a templomosok előtt, s a második nagymester, Raymond du Puy idején 1140 táján vált lovagrenddé, de betegápoló jellegét sem szüntette meg, a továbbiakban is számos kórházat tartott fenn.¹¹ A harmadik nagy rend, a Német Lovagrend csak jóval később, 1198-ban alakult meg. A johannitákhoz hasonlóan ez is betegápoló ispotályból vált fegyveres szervezetté.¹² A két régebbi nagy lovagrend mellett azonban már nem talált megfelelő érvényesülési teret a Szentföldön, így figyelme hamarosan Európa peremterületei felé fordult, ahol a pogányok elleni küzdelem lett tevékenységük indoklása.¹³ A fiatal lovagrend fejlődése a másik kettő nyomasztó konkurenciája miatt a Hohenstauf császári házhoz kötődött a pápai primátusság helyett.¹⁴ Nem véletlen, hogy a Rend európai birtokadományai 1214-től nőttek meg, miután Hermann von Salza nagymester II. Frigyes udvarába került, ahol a császár egyik fő tanácsadója és közeli barátja lett.¹⁵

Az európai rendbirtokok képezték mindegyik lovagrend tevékenységének alapját: innen látták el utánpótlással a harcoló testvéreket.¹⁶ A Német Lovagrend a johannitákhoz hasonlóan Európában hosszú ideig megtartotta betegápoló funkcióját is.

A lovagrendek katonai és gazdasági súlyuknál fogva képesek voltak saját politikát folytatni, és magukban hordozták az önállóság potenciális lehetőségét. Ilyen irányú törekvéseik részei voltak a clunyi reform óta erősödő pápai univerzalizmus-igény világi realizálási kísérleteinek, hiszen még a császársághoz kötődő Német Lovagrend sem került soha konfrontációba a pápával. Talán nem véletlen, hogy éppen a Német Lovagrend kísérelte meg először az önálló államiság megteremtését, hiszen a birodalmi fejedelmek szuverenitásával rendelkező német egyháznagyok ösztönző példát jelenthettek.

Az Occidenshez kapcsolódó kelet-európai térségben, ahol a Német Lovagrend is kereste cselekvési terét, a nyugati szuverenításra való törekvés még ismeretlen volt, s ez szükségszerűen feszültségeket is szült. Ezek vizsgálatát – a kronológiai sorrendiséget figyelembe véve – Erdélynél kezdjük.

A Német Lovagrend Erdélyben

1. A Német Lovagrend barcasági behívásának okai

A forrásanyag korlátozottsága miatt a Német Lovagrend magyarországi behívásának okait keresve döntően csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. A Rendnek adományozott 1211-es oklevélből annyit tudhatunk meg, hogy a kunokkal határos puszta és lakatlan földet (ultra silvas versus Cumanos licet desertam et inhabitatam) II. András azzal adományozta a lovagoknak, hogy azt benépesítsék, illetve az ország határait a kunok ellen védelmezzék és kiterjesszék.¹ Ez utóbbi alatt a kunok megtérítésében való közreműködést kell értenünk. A szakirodalom többsége is a határvédelem kérdésének rendezési igényét tekinti a behívás egyik fontos mozgatórugójának.² Ezzel összefüggésben lényegesnek tűnik az, hogy a Német Lovagrend – eltérően a már Magyarországon lévő Templomos és Johannita Rendtől – nem szétszórt, rendházakhoz kapcsolódó birtokadományt nyert, hanem egy zárt, egységes territoriumot, ami a határvédelem új formájának kísérletét jelentette.

Igaz ugyan, hogy a magyar határvédő gyakorlat a honfoglalástól az egy területi tömbre ültetett határőrség rendszerét alkalmazta, de a lovagok betelepítésével II. András lényegében nyugati típusú katonai elemet próbált meg a régi kereteket is figyelembe véve meghonosítani Magyarországon. Erre azért volt szükség, mert az ország keleti határait hol kisebb, hol nagyobb mértékben, de mindig is fenyegető kun támadások a XII. század végén, a XIII. század elején ismét szaporodtak, amikor a kunok egyre jobban észlelték, majd érzékelték is a sztyeppei népek nyugtalanságát és később a mongol nyomást.³ Ennek következtében a határvédelem régi, gyeptűakadályokra épülő formája nem bizonyult kielégítőnek.

1211-ben még csak felismerésről és kísérletről beszélhetünk: a határvédelem ezen új koncepciója csak IV.Béla korában lett általános, amikor a tatárok nehézség nélküli betörése bebizonyította a gyepük fogyatékoságát.⁴

Az Andreanum ismeretében talán feltételezhető az is, hogy a királyi hatalom az egyre erősödő világi nagybirtok ellensúlyozására is gondolt a német lovagok betelepítésével, ezért adományozott egybefüggő földterületet, s csak a terv kudarcra után gondolt a szászokra. Mint Szűcs Jenő kimutatta, a telepítési politikában a XIII. században jelent meg az az új elv, hogy az idegen etnikumokat egysebben kell hagyni, mert csak így támaszkodhat rájuk a királyi hatalom.⁵

A lovagok erdélyi betelepítését a király rokoni kapcsolataival is gyakran összefüggésbe hozzák. Ismeretes, hogy Gertrud királyné a családtagjain kívül is minden német jövevény iránt „bőkezű és szívélyes volt.”⁶ Marczali Henrik és Harald Zimmermann a Német Lovagrend behívása szempontjából a királyné öccsét Bertholdot is felemlítik, aki 1211-ben nemcsak kalocsai érsek volt, hanem a Tengeremlék bánjaként magas világi tisztséget is betöltött.⁷ Az 1211-es adománylevélnél tanúskodók között az alábbi formában szerepel: „archiepiscopo reverendo Bertholdo Colocensi electo et bano.”⁸ A betelepítésben részben Berthold művére ismerhetünk, hiszen a következő évben már mint erdélyi vajda szerepel,⁹ azaz Erdély egyházi és világi vezetése egy kézben összeponosul, hiszen az erdélyi püspökség a kalocsai érsek alá tartozott.¹⁰ Az 1212-es újabb oklevélben már így szerepel: „reverendo Bertholdo Colocensi archiepiscopo et vavoda”¹¹. A behívás közvetlen előzményének általában Erzsébet magyar királyné és Hermann türingiai őrgróf (1190-1217) fiának, Lajosnak az eljegyzését tekintik.¹²

A pápa támogatását élvező, és a császári házzal rokonságban álló türingiai fejedelemmel való szövetség kívánatosnak tűnhetett a magyar király számára, akinek politikájával szemben már az 1210-es években főúri ellenzék szerveződött, amely III.Béla Bizáncban maradt öccsének, Gézának egyik fia személyében trónkövetelőt kívánt állítani ellene.¹³ Az eljegyzés realizálásában Gertrud királynénak is döntő szerepe lehetett, akit feltehetően testvére, Eckbert bambergi püspök is befolyásolt. A merániai hercegi család tagjai számára is előnyöket jelentett ez a házasság, mert pl. Sváb Fülöp német király meggyilkolásában való bűnrésszeség vádjával a birodalomból száműzött Eckbert püspök és fivére Henrik isztriai gróf 1211-ben Erzsébet eljegyzésével térhetett vissza Németországba.¹⁴ A Német Lovagrend szempontjából a Magyarország és Thüringia közti szövetség azért volt jelentős, mert Hermann von Thüringen gróftól az 1244 után keletkezett „Narratio de primordiis ordinis Theutonici” a Rend egyik fontos támogatójaként említi.¹⁵ Így nem véletlen, hogy a Rend legrégebbi rendháza Halleban jött létre, majd az első rendtartomány is Thüringiában alakult meg.¹⁶ Lényegesnek tűnik az is, hogy az ekkori nagymester, Hermann von Salza (1209-1239) a türingiai őrgróf miniszteriálisai közül származott.¹⁷ A fiatal s még szerény anyagiakkal rendelkező lovagrend előtt hatalmas lehetőség csillant meg 1211-ben.

2. A Német Lovagrend tevékenysége Erdélyben

A Rend barcasági szereplését az 1211-es adománylevélnél lehet először megragadni. A hely és nap nélküli oklevél Marian Tumler szerint hiányosan lett kiállítva.¹⁸ A szövegben egyértelműen körülhatárolt, jól feltüntetett az eladományozott terület határa: „e föld első határa pedig Almag vár gyeplőjénél kezdődik és egészen Noilgi-ant vár gyeplőjéig terjed, és innen pedig Miklósvár gyeplőjéig, ahol az a víz folyik, amelyet Olt-nak neveznek, innen az Olton felfelé egészen addig emelkedik, ahol a Tortillion az Oltba ömlik, és innen ugyanezen Tortillion forrásáig megy, és annak a víznek a kezdetétől, amit Timusnak neveznek, a Borzának nevezett víz torkolatáig terjed, azután – minthogy ugyanezt a földet havas hegyek ölelik körül –, egészen Almagiáig terjed, és mivel ezt az egész földet az előbb említett hegyek és folyók veszik körül, Borzának nevezik.”¹⁹ Győrffy György szerint „az említett várak gyeplői nem a várak közvetlen közelében voltak, hanem a Fogarasföldet és Barcaságot elválasztó hegység átjáróin, s így a határ az Oltig a hegység volt.”²⁰ Ez a hegység, s az itteni várak alkották az előttük elterülő széles gyeplősávval a határvédelem eddigi vonalát.

A Német Lovagrendnek adományozott Barca föld határai – csekély eltéréssel – megegyeztek a későbbi Szászföldhöz tartozó Brassóvidék 1876-ig fennálló határaival.²¹ Az oklevél szerint a terület puszta és lakatlan volt, noha a Havasok mezőgazdasági termelésre kiválóan alkalmas síkságot zártak körül.²² A szakirodalom általában úgy foglal állást, hogy a „deserta et inhabitata” szavak nem jelentik a terület teljes néptelenségét. Maksay Ferenc szerint pl: ez legfeljebb úgy értelmezhető, hogy a Barcaságnak az ország központi területeinél jóval ritkább volt a lakossága.²³ A magyarba és a németbe is átkerült török eredetű helynevek alapján kisszámú, Havasalföldről beszivárgott török népelemet feltételez.²⁴ A Brassó városnevét etimologizáló Alfred Prox szláv szórványokban találja meg a környék lakóit, s egyúttal cáfolja azokat az állításokat, miszerint a Barcaságot a jelzett időben románok lakták volna, s a német telepések az „autochton” lakosokat szorították volna ki.²⁵

Az oklevél meghatározta, hogy az esetleg itt talált arany vagy ezüst felerészben a királyt, felerészben a lovagokat illesse. Szabad vásárokat (libera fora) engedélyezett nekik azzal, hogy a vásárvámost ők szedjék.²⁶ A XII. század derekáig a vásártartás és a vámok felett is szinte kizárólag a király rendelkezett. III. Béla kezdte meg ezek eladományozását, s utódai alatt ez folytatódott. Eleinte főképpen egyházi intézmények részesültek ilyen adományokban,²⁷ mint pl. 1211-ben a Lovagrend. Az adománylevél mentesítette a lovagokat az erdélyi vajda vendégül látása, a szabadok dénárai és pondusai (?), valamint bármely más királyi adó fizetése alól. Megengedte, hogy maguk válasszanak bírót, s egyedül a király joghatóságának legyenek alávetve.²⁸

Ezek az oklevél konkrétumai. Marian Tumler szerint eleve elhibázott volt egy különösen fenyegetett határterületnél a védelem megszervezésére csak fából készült várakat és városokat engedélyezni²⁹ (contra Cumanos castra lignea et ur-

bes lineas)³⁰. E mögött valószínűleg azt kell látnunk, hogy a magyarországi gyakorlat a földsáncokkal körülvett mentsvárakat ismeri elsősorban, s ezek is döntően a király birtokában voltak. Az új típusú kővárak első példányai minden jel szerint II. András korában épültek fel,³¹ de 1211-ben erről még nemigen beszélhetünk.

Már az lényeges jelenségnek tűnik, hogy egyáltalán erősségek építését engedélyezi az oklevél, mert Kristó Gyula szerint az 1220-as évekig Magyarországon csak a király emelhetett várat. Magánvárak építése az 1222. évi Aranybulla kibocsátását követően kezdődött el, ám e folyamat IV. Bélának a tatárjárást megelőző birtokvisszavételei során megtorpant.³² Az adománylevél legnagyobb hiányosságát Marian Tumler abban látja, hogy a jogok és a kötelezettségek nincsenek világosan behatárolva. Hiányzik minden rendelkezés arra vonatkozóan, hogy hűbér jellegű-e a Barcaság vagy sem: nincsen előírva a katonai kötelezettség és engedelmség, s nem lehet tudni, milyen eljárás várható szerződészegés esetén.

Hogy mennyire hiányosan lett megfogalmazva az 1211-es oklevél, azt jól mutatja a johannitáknak adott 1247-es oklevéllel történő összehasonlítás.³³ Ez utóbbiban pontosan meg van határozva a lovagok katonai kötelezettsége és szerződészegés esetén a királyi eljárás mikéntje.

IV. Béla adományaiért cserébe a Szent János Rend a következő katonai kötelezettségekkel tartozott: „ha hadsereg támadná a magyar király országait, fegyvereseik egyötödét kell a király seregébe küldeniük. Ha a király Bulgária, Görögország, vagy Kunország irányában indít hadjáratot, a rend harcosainak egyharmadával köteles a király seregét követni. A bármilyen nemzetségből való pogányok, nemkülönben a bolgárok vagy más szakadárok ellen 100 jól felszerelt lovagot kell kiállítaniuk. Keresztény támadó ellen 50 lovagot küldenek a határvárak: Pozsony, Moson, Sopron, Vasvár és Újvár védelmére, s máshová, ahová a király el akarja őket helyezni. Az országba betörő tatárok ellen 60 lovagot kell kiállítaniuk. Szerződészegés esetén a király háromszor emlékezteti kötelezettségükre a rendtartomány előjáróit, s ha ezek után a tengerentúli nagymester a király által figyelmeztetve nem segítene a bajon, a király egy éven belül visszaveszi az adományt.”³⁴

Az 1211-es diploma jól érzékelteti a magyar kancelláriai gyakorlat kialakulatlanságát; az 1247-es adománylevél pedig azt mutatja, hogy IV. Béla tanult a német lovagok barcasági esetéből és a Szörénységbe települő johannitáknak ezért pontosan meghatározta kötelezettségeiket, jogaikat.³⁵

1211-ben tehát a lovagok birtokukba vették a Barcaságot, de arról, hogy a birtokbavétel előtt a Rend valamelyik tagja előzetesen megnézte-e a területet, nem szólnak a források. II. András az oklevélben így rendelkezik: „az előbb említett keresztéseket a fent mondott Borza föld birtokába Juna nevű poroszlónk által rendeltük bevezetni, ki az említett földet bejárta, és azt Mihály vajda szavai szerint kétségtelen (hiteles) határjelekkel körülvette és megjelölte.”³⁶

1212-ben II. András egy újabb oklevelet adott a Rendnek, amelyben felmentette azt a pénzbevételek zaklatásaitól, megtiltotta, hogy területére királyi pénzbe-

váltók lépjenek, és megengedte, hogy a lovagok és népeik az új pénz az ezüst ellenében válthassák be. Az új kiváltságokat az oklevél szerint azért kapta a Rend, mert a kunok folytonos támadásainak van kitéve, tagjai állandó életveszélyben élnek, s ezt a hősies helytállást a király ilyen módon jutalmazza. Az oklevél megnevezi a Barcaságba települt német lovagok vezetőjét, Theodoricust.³⁷

Az a tény, hogy a Barcaság élén nem Hermann von Salza, hanem bizonyos Theodor testvér van említve, igazolja, hogy a Német Lovagrend nem teljes létszámban költözött be Erdélybe, és az irányítás súlya sem helyeződött ide.

Az oklevél még egy fontos tényről tájékoztat: egy függelékben a király a keresztieseknek adta az általuk épített Kreuzburg várát (castrum quod Crucpurg nominatur) a körülötte fekvő rétekkal.³⁸ Az említett vár Györffy szerint „a Bodzafordulóban lévő Tatár-hágó útvonalán fekszik a régi országhatáron túl 2 kilométerrel. Ezt az azonosítást támogatja a romnak Marienburggal egyező alaprajza és az 1222-i határleírás, mely a keresztiesek havasalföldi területének keleti oldalát Kreuzburgtól vezet le a brodnikok földje felé.”³⁹

Az a tény, hogy a király a Rendnek adományozza ezt a várat és a körülötte fekvő réteket, noha az 1211-es oklevélben már engedélyezte favarak építését és örökös szabad birtokként adta a lovagoknak a Barcaságot, arra enged következtetni, hogy a felépített vár kívül esett az első adománylevél által megállapított határokon. A katonai szempontból fontos Tatár-hágó bejáratánál lehetett, valószínűleg a kun támadások innen voltak a leggyakoribbak.⁴⁰ II. András tehát tudomásul veszi, hogy a Rend katonai okok miatt kilépett az általa meghatározott birtokkeretből (a kunok földje felé!) sőt újabb kiváltságaival honorálta is ezt a tevékenységet.

Az oklevél nem szól a vár jellegéről, de az 1211-es adománylevél feltétele és a vár rövid egy év alatti felépítése arra utal, hogy Kreuzburgot 1212-ben még sáncokkal megerősített faerődnek tekinthetjük. A Tatár-hágó fegyveres biztosítása volt a feltétele annak, hogy a Német Lovagrend ténylegesen birtokolja a Barcaságot és hozzákezdhessen annak betelepítéséhez. Wilhelm Bergmann szerint a lovagok már beköltözésükkor számos telepet is hoztak magukkal.⁴¹ 1213-ban már igazolhatóan vannak betelepülések a Barcaságba. Vilmos erdélyi püspök 1213-as oklevele azt bizonyítja, hogy nemcsak a távoli Németországból, hanem Erdély többi részéből is érkeztek telepések.⁴² A püspök a pogányok ellen vívott harcban szerzett érdemeiért a Lovagrendnek adományozta a Barcaföld tizedeit, kivéve az odaköltözött magyar és székely telepeseiket, kik továbbra is neki tartoztak tizedet fizetni. A telepések építendő egyházaik papjait maguk választották, de kötelesek voltak őket a püspöknek bemutatni. A hozzájuk utazó püspököt vendégül kellett látniuk, és papjaik felett az erdélyi egyházfő, bíraskodott.⁴³ Vilmos püspök tulajdonképpen fenntartotta a maga megyéspüspöki hatalmát, amikor utalt a praesentatio szükségességére és arra, hogy a klerikusokat bírói széke előtt kell felelősségre vonni.⁴⁴

Az 1213-as oklevél kiadását Harald Zimmermann összefüggésbe hozza az 1213 őszen Gertrud és német udvara ellen kirobbant palotaforradalommal.⁴⁵

Gertrud fivére, Berthold elveszítette erdélyi vajdai tisztjét. A lovagoknak adott püspöki oklevél tanúi között már csak érsekként szerepel: „Berthold colocensi archiepiscopo”⁴⁶. Zimmermann úgy véli, érthető, ha a lovagrend a németellenes közhangulat miatt igyekezett biztosítani birtokát. Véleményünk szerint az a palotaforradalom, amelyben az arisztokrácia csúcsán állók vettek részt, akik korábban, vagy a gyilkosság időpontjában országos méltóságot (nádor, bán, vajda) vagy udvari tisztséget (királynéi udvarispán) viseltek,⁴⁷ semmiképpen nem iránnyult az országos politikától távol élő, kunokkal hadakozó lovagok ellen, akik a Barcaság helyzetének konszolidálásával voltak elfoglalva. Úgy véljük, hogy ehhez hozzátartozott a terület egyházi állapotának a rendezése is.

Akár a várépítés, akár a telepítés ügyét vizsgáljuk, meglepődve tapasztaljuk, hogy e tárgykörben II. András és a Német Lovagrend viszonya a nagy reformmozgás korai előképének látszik, amely IV. Béla és a világi nagybirtok viszonyát jellemezte a tatárjárás után. II. András megengedte a lovagoknak, hogy várat építsenek: ez szélesebb körben 1242 után lett gyakorlat; másrészt a királyi joghatóság alá tartozó telepítésügy is új színfolttal gazdagodott, amikor a Lovagrendre lett bízva a Barcaság benépesítése. Szűcs Jenő kutatásai alapján tudjuk, hogy a telepítés ügye a királyi hatalom érdekköréből 1270 után került a nagybirtok vonzáskörébe.⁴⁸

A lovagok barcasági telepítő tevékenységét erősen meghatározták katonai szempontok: rövid idő alatt komoly erődítményeket kellett építeniük, hogy a terület biztonságának garanciáit megteremtsék. Ez nem favarakat jelentett, amiket könnyen fel lehetett gyújtani, hanem kővárakat, s ezek felépítéséhez nagyszámú munkaerőre volt szükség. Ezért a közelből is sok magyart, székelyt, és altlandi szásztt telepítettek birtokukra.⁴⁹ A nyugati telepések, összefüggésben a Rend türingiai kapcsolataival, jórészt a magdeburgi érsekség és a bambergi püspökség által szervezett csoportokkal érkeztek az első időkben Erdélybe.⁵⁰ A későbbiekben érkező telepések döntően Flandriából és a Rajna-vidékről származtak.⁵¹ Az a tény, hogy a Német Lovagrend rövid idő alatt erős várakat emelt, illetve az, hogy 1223-ban önálló dékánsságot hoztak létre, jelentős népesség betelepítését feltételezi.⁵² A népesség nagyságát jelzi az is, hogy a Friesachi évkönyvek (1217-1300) tatárjárásról írott részei Erdélyben és a Barcaságban nagyszámú ember pusztulásáról tudósítanak.⁵³

A rendelkezésünkre álló források nem szólnak a telepések jogi helyzetéről, feudális kötelezettségeiről, de a Német Lovagrend baltikumai szereplésére gondolva talán nem tűnik indokolatlannak bizonyos analógiák feltételezése. A telepítés, a kolonizáció gyakorlata a parasztság jogi állapotának magasabb fokát jelentette. Ernst Hering szerint a lovagok szabadsággal és önállósággal ruházták fel telepeseiket, úgy mint majd később Poroszországban. Egységesítették kötelezettségeiket a feudális járadék és szolgáltatás terén, azonos jogi helyzetbe kerültek, és egyforma nagyságú telkeket kaptak. A Rend szabad vadászati és halászati jogot adott, valamint a rétek, legelők, erdők hasznát is átengedte annak fejében, hogy a telepések és utódaik szükség esetén katonai szolgálatot teljesítenek és a

várépítéseknel segítenék.⁵⁴ Az ilyen fegyveres szolgálattal járó paraszt-hűbérek adományozására Enn Tarvel és Manfred Hellmann kimutatása szerint a Baltikumban is sor került.⁵⁵ A katonáskodó parasztok a Rend fegyveres haderejének gyalogos alapját képezték.⁵⁶ A telepesek sorából a telepítést szervező soltészek általában kiemelkedtek: 2-3 jobbágytelket kaptak, ők lettek a falvak bírái és a bírságokból származó jövedelmek egy része szintén őket illette. Ezenkívül sokszor kocsmatartási és malomállítási joggal is rendelkeztek.⁵⁷ A népesség másik részét a szolga állapotú elemek alkották. Nemcsak a kelet-európai gyakorlat ismerte még a XIII. században a szolgaság intézményét,⁵⁸ hanem a keresztes háborúkban részt vevők is találkoztak az európaiktól gyökeresen eltérő mozlím rab-szolgasággal.⁵⁹ A szolganépesség valószínűleg csekély lehetett a Barcaságban, hiszen a lakosság majdhogynem egésze telepesként érkezett a lovagok birtokára. A barcasági szolgálélemek minden bizonnyal hadifoglyokból kerültek ki, s ez azután sem igen változott, hogy a Lovagrend nagy kun területet hódított meg, mert a kunok nem letelepült életmódot folytattak. A Rend nem tudott nagyobb számban meghódítani, és gazdaságilag hasznosítani kunokat. A szolgák feltehetően az állattartásban voltak alkalmazva.

A Német Lovagrend – jellegéből adódóan – a modernebb művelési rendszer elterjesztésén kívül jelentős szerepet játszott a Barcaság kereskedelmi viszonyainak a fellendítésében is, hiszen: „a szerzetesi gazdálkodás olyan fogyasztói gazdaság, mely nem a termelés függvénye, hanem az előre meghatározott szükségleteké. A közösséget tehát egyáltalában nem az érdekli, hogy határtalanul növelje minden egyes uradalom jövedelmét, hanem az, hogy fenntartsion egy olyan szintet, amely minden évben bőségesen biztosítja számára a mezőgazdasági terményeket, beszámítva az időjárás csapásokat és a termelés véletlenjeit is.”⁶⁰

Ez a fogyasztás szabályain, a táplálkozás szükségletein (victus) túl a termékfelesleg értékesítésére ösztönözte a monostort; másrészt a fölszerelési szükségletek (vestitus) kielégítése rendszerint vásárlás útján történt, s lévén a Rend katonai szervezet is, e téren komoly fogyasztóként jelentkezett.

Ernst Hering a Német Lovagrend kun földre történő előrenyomulását összefüggésbe hozza a kereskedelmi érdekekkel. Szerinte a Latin Császárság megalapítása új perspektívát jelentett a lovagoknak: a Duna mentén a Fekete-tengerig terjedő pogányok lakta terület megszerzését és itt a levantei kereskedelem számára fontos kirakodóhelyeket jelentő városok és telepek létesítését.⁶¹ A Rend és a Hanza későbbi együttműködését⁶² alapul véve nem tűnik elképzelhetetlennek a lovagok azon törekvése, hogy részesedjenek a keleti kereskedelem hasznából. A Templomos Rend széles körű bankári-pénzügyi tevékenységének példája ugyancsak ösztönözhetette a Német Lovagrendet.⁶³ A kun földre történő előnyomulásnak két alapvető feltétele volt:

1. A barcasági törzsbirtok biztosítása várakkal
2. és a megfelelő katonai potenciál.

1211 és 1222 között a Rend öt erős kővárat épített, noha a királyi engedély csak favárakra vonatkozott. Az 1222-es oklevél, amely kővárak építését engedé-

lyezi (castra et urbes lapideas)⁶⁴ gyakorlatilag ennek a ténynek a tudomásulvétele. A várak nevét Kreuzburg kivételével nem jegyezték fel, de nekik tulajdonítják a méretében és szerkezetében rokonságot eláruló Marienburgot, mely egy régebbi földvár helyén épült, s a lovagok fő várának tekinthető,⁶⁵ továbbá Feketehalom várát.

Újabb ide sorolják a Töröcsvári-hágó havasalföldi oldalán fekvő Cetatea Neamtului várát Rucar falu közelében. Ötödik várak valószínűleg Höltövény volt.⁶⁶ Fejér Ignác szerint a lovagok egykori római és népvándorláskori megerősített helyekre építették váraikat, de teljesen újakat is emeltek.⁶⁷ Marian Tumler kiemeli, hogy a katonailag képzett lovagok könnyen védhető, egymáshoz viszonylag közel eső helyeket néztek ki váraiknak, mert így azok fegyveresei értesíthették és segíthették is egymást. 20 évvel később ugyanilyen elv alapján épültek ki a rend poroszországi várai is.⁶⁸

A lovagok, ahogyan majd Poroszországban is, arra törekedtek, hogy a stratégiai pontok és jelentős közlekedési utak ellenőrzését a kezükben tartsák,⁶⁹ sőt Nyugat-Európában is igyekeztek a fontosabb utak közelében rendházakat szerezni. Ilyen volt pl. a Rajna-vidéken a ramersdorfi ispotály, mely a Rajna víziútja mellett feküdt: vagy a flandriai kereskedelmi helyeket és Köln-t összekötő útnál lévő Siersdorf.⁷⁰

Ezt a törekvést a Barcaságban az az erődnegyszög elégítette ki, amelynek központjában Brassó állt, négy csúcsában pedig Marienburg, Feketehalom, Cetatea Neamtului és Kreuzburg. Marienburg az Olt víziútját, Feketehalom a Szebenbe vezető utat, Cetatea Neamtului a Töröcsvári-szorost, Kreuzburg pedig a Tatár-hágót ellenőrizte. Az utak kereszteződésénél fekvő Brassó is falakkal volt megerősítve.⁷¹ A kunokkal szembeni jobb védelmet szolgálta az is, hogy a lovagok átlépték a hegyek vonalát és egy külső védelmi vonalat alakítottak ki. Itt is építettek megerősített várakat, de ezek száma ismeretlen. Egy ilyen várról először az 1225. június 12-i pápai oklevél beszél: „castrum quod ultra montes nivium multis construxerant laboribus et expensis...”⁷² Egyes kutatók ezt a várat Moldva területén keresik, és a mai Tirgu Neamt helyén vélik megtalálni, mások a Havasok déli szorosai előtt Cîmpulungnál keresik, abból kiindulva, hogy Tirgu Neamt mintegy 200 km-re van Brassótól, s így nem illik bele a Német Lovagrend stratégiai-védelmi koncepciójába.⁷³ Egy harmadik álláspont szerint ezt a várat Dél-Moldvában kell keresni, ott, ahol 1227-ben a rövid életű milkói püspökség központja létezett.⁷⁴

Fejér Ignác szerint a lovagok nemcsak a kunok felé terjeszkedtek, hanem stratégiai okokból a szomszédos helyekre, azaz székely területre is benyomultak, először a Barátoson, majd a vele egy vonalban lévő Haralyban is megtelepedtek, mert ezek alkalmas védpontokul ígérkeztek a kunok betörései ellen. A székelyek tiltakoztak, s arra hívatkoztak, hogy akaratuk ellenére idegenek ott földet nem bírhatnak. Ennek feltehetően volt valami alapja, mert a Lovagrend kiűzése után birtokának egy része a Székelyföldre lett csatolva.⁷⁵

Valószínűleg a lovagok ilyen jellegű terjeszkedése volt az egyik oka annak, hogy II. András a kereszties háborúból visszatérve megdicsérte a templomos és johannita lovagokat, de a Német Lovagrendről még sem emlékezett.⁷⁶ Adriányi Gábor véleménye szerint a Székelyföldnek a lovagok általi fenyegetettsége végül a Rend kiűzésében is szerepet játszott.⁷⁷

II. András 1218-ban vigasztalan kép fogadta. A pápához írt levelében így jellemezte az állapotokat: „amikor Magyarországra visszaérkeztünk, nem Magyarországot, hanem egy elgyötört, feldúlt és minden kincstári jövedelmétől kifosztott országot találtunk, úgyhogy sem adósságunkat, amelybe zárandoklatunk kevert bennünket, sem országunkat előbbi állapotába visszaállítani még tizenöt esztendő alatt sem tudjuk.”⁷⁸ A királynak anyagi helyzetének rendezése volt a legfontosabb feladat, ezért II. András a Szentföldről való hazatérte után szakított az új berendezkedés politikai gyakorlatával, 1218-1219-ből ránk maradt csekély számú adománylevelei rendre egyháziak javára szólnak.⁷⁹ Messzemenő újjászervezési terv is született, melynek értelmében minden korábbi adományt felül kellett vizsgálni.

Az adománylevelek felülvizsgálatának idején – Marian Tumler szerint – a sok vonatkozásában hiányosan kiállított 1211-es oklevél, súlyosbítva azzal, hogy a Német Lovagrend hadászati okokból nemcsak a kunok felé lépte át a számára megállapított határokat, a barcasági adomány megmaradását fenyegette.⁸⁰

gy tűnik, hogy a pápa beavatkozása a lovagrend barcasági ügyeibe 1218-ban összefügg annak bizonytalan helyzetével. A pápa megerősítette Vilmos erdélyi püspök 1213-as oklevelét, de ezen keresztül közvetve az 1211-es és 1212-es királyi adományokat is.⁸¹

Mindez kevésnek bizonyult. Illéssy János szerint a várföldek visszavételéről intézkedő 1221.évi királyi rendelkezést elsősorban a keresztieseken akarták végrehajtani, mert széles körű elégedetlenség volt tapasztalható ellenük. Így pl. az erdélyi vajda zokon vette, hogy a Barcaság kikerült a fennhatósága alól, Vilmos püspököt pedig az keserítette, hogy a Rend állítólag akadályozta őt legfőbb felügyeleti és egyházvizsgálati jogának gyakorlásában.⁸² Ernst Hering a Rend és a király közötti meghasonlás okát abban az ármánykodásban látja, amely a lovagok szemére vetette, hogy a korábbi megállapodás ellenére kőfalú várakat és városokat építettek, hogy Magyarországról német és egyéb telepeseket költöztettek a Barcaságba, s hogy pénzt vertek.⁸³ A viszony annyira megromlott, hogy II. András visszavette a Barcaságot a lovagoktól és követelte a terület kiürítését. Ebben a kérdésben a szakirodalom általában megegyezik.⁸⁴

Nem sokkal az adomány visszavétele után azonban a király ismét visszahívta a Rendet, sőt kiváltságait még gyarapította is. Domokos Pál Péter szerint a tatárok közledése új veszedelmet jelentett. Annyira, hogy András kibékült a Lovagrenddel, és 1222-ben – az Aranybulla esztendejében – kiadott okiratával nemcsak megerősítette az első adományt, hanem újakat is adott.⁸⁵ Ernst Hering lényegesnek tartja, hogy Hermann von Salza a pápa és András vejének, Ludwig von Thüringennek a közbenjárását kérte; másrészt feltételezi, hogy Béla korona-

hercegnek a tervezett „alkotmányreformjához” szüksége volt az egyház támogatására, ezért hajlandó lett engedni a Rend dolgában.⁸⁶ Fejér Ignác III. Honorius pápa közbenjárását tartja lényegesnek a vizsály elsimításában.⁸⁷

Feltehetően belső támogatói is voltak a lovagoknak. Az 1222-es oklevél tanúi között feltűnik az a Tamás nevű klerikus, aki annak idején királyi kancellárként közreműködött a Rend behívásában, később nagyszebeni prépost is lett, tehát német telepések által lakott erdélyi terület egyházi intézménye élén állt, s most mint egri püspök szerepel.⁸⁸ Hogy Tamás egri püspök a Német Lovagrend támogatói közé tartozott, bizonyítja az az 1223. január 12-i pápai levél, amely megbízza a püspököt, hogy a lovagok által javasolt személyt nevezze ki barcasági dékánnak.⁸⁹

1222-ben tehát a Rend és II. András átmenetileg megegyezésre jutott egymással. Ezt a megegyezést egy 1222. május 7-én kelt – Szentpétery Imre szerint kétes hitelességű – oklevél tanúsítja.⁹⁰ Harald Zimmermann feltételezi, hogy a királyi privilégium összefügg a pár nappal korábban (április 24-én) kiadott Aranybullával.⁹¹

Az oklevél szerint II. András Hermannak, a Német Lovagrend mesterének és rendtársainak adja a már 1211-ben nekik adott Barcaságot, melyet haragiában tőlük elvett. Az oklevél leírja a Rend kiváltságait az 1211-es oklevélhez hasonló módon, de egy igen fontos változással: a jövőben kővárakat és városokat is építhetnek (*castra et urbes lapideas*)⁹². Ez a kiváltság tulajdonképpen már meglévő állapotot szentesített, ugyanúgy, mint az, hogy a király nekik adta a Barcaföldtől délre eső havasalföldi területet az Aldunáig s a brodnikok földjéig.⁹³ Ez önmagában jelzi a lovagok kunokkal szembeni sikereit.

Az oklevél új jogokat is ad a keresztéseknek: az Olton hat sóhajót kaptak, ugyanennyit a Maroson és a tizenkét hajó sókitermeléséhez szükséges aknázókat. Népeik a székelyek és a vlachok földjén (Fogaras) való átkeléskor vámmentességet kaptak. A földjeikről elköltöző embereket visszakövetelhatték, de kötelesek voltak kiadni a király földjéről hozzájuk költözőket.⁹⁴ Az oklevél ezen kikötése arra utal, hogy II. András és a Rend 1221-1222-ben elmérgesedett viszályában lényeges szerepet játszott a kolonizációs probléma.

Az oklevél egyértelműen megtiltja, hogy a lovagok pénzt verjenek,⁹⁵ tehát feltételezhető, hogy korábban vertek pénzt.

1222-ben az Aranybulla kiadásával a tömegmozgalom korántsem ért véget, ahogyan ezt III. Honorius pápa 1222. december 15-i, az egri püspökhöz, az egresi és szentgotthárdi cisztercita apátokhoz intézett levele tanúsítja.⁹⁶ Az új mozgalom valószínűleg azzal függött össze, hogy az Aranybulla számos pontja nem ment át a gyakorlatba; témánk szempontjából ez azért lényeges, mert jelzi, hogy a zavaros belpolitikai helyzet továbbra is fennmaradt. Az 1222-es adománylevél nem jelenthetett garanciát arra nézve, hogy a belső erőviszonyok változása nem érinti esetleg a Barcaságot. Hermann von Salza több biztosítékot akart, s újból Rómához fordult.⁹⁷

1222. december 19-én adta ki III. Honorius azt az oklevelét, melyben megerősítette a Német Lovagrendet birtokaiban és előjogaiban.⁹⁸ A lovagok igyekeztek egyházi oldalról is biztosítani magukat, s igyekeztek pápai exemptiót szerezni maguknak.

Az 1223. január 12-én kelt levelében III. Honorius pápa megbízta az egri püspököt, hogy egy, a Német Lovagrend által javasolt alkalmas személyt iktasson be dékánnak a Barcaföldön, a Rend mestere ugyanis jelentette, hogy a Barcaság területén, ahol nemrég telepedtek meg és a pogányok támadásait megfékeztek, a klerikusok száma megnövekedett. Minthogy ennek a területnek – az oklevél szerint – a római pápán kívül püspöke, vagy főpapja nincs (praeter Romanum pontificem non habeat episcopum vel praelatum) a lovagok kérik, hogy az említett klerikusok számára gondoskodjanak főesperesről vagy dékánról. Közlük továbbá, hogy számukra saját püspököt kellene kiszemelni.⁹⁹

Ez nem felelt meg a Barcaság eredeti helyzetének, hiszen 1213-ban az erdélyi püspök kifejezetten fenntartotta a lovagok földje feletti iurisdictionóját, s ezt ugyancsak III. Honorius pápa erősítette meg.

Az 1223. január 12-i oklevél következménye az lett, hogy a hivatalba lépő új erdélyi püspök, Reinald (1223-1241), aki nem nézte jó szemmel egyházi jogkörének szűkítését, válaszképpen teljes püspöki joghatóságot akart gyakorolni a lovagok felett.¹⁰⁰

A majdnem egy évig elhúzódó viszály ügyében, amely már minden egyházi eszközzel, így a kiközösítés és kiátkozás eszközével is folyt, 1233. december 12-én egy újabb pápai bulla intézkedett. Az oklevél megtiltotta a püspöknek, hogy törvénykezési jogkörét a Barcaságra kiterjessze, tizedet hajtson be, zsinatra idézze ezen föld klerikusait, vagy kiközösítést rendeljen el.¹⁰¹

Egy nappal később 1223. december 13-án a pápa ugyanebben az ügyben a volt egri püspöknek, az időközben esztergomi érsekké lett Tamásnak¹⁰² is írt.¹⁰³ Fügedi Erik szerint ez az eljárás sem a római egyház jogelveivel, sem gyakorlatával nem állt összhangban. A következő év bulláit vizsgálva arra következtetett, hogy a pápai politika teljes fordulatának oka az lehetett, hogy közben a lovagrend a Barcaságot a pápának hűbérbe ajánlotta fel.¹⁰⁴

Az 1223-ból származó három pápai oklevél valószínűleg nem érte el a célját, mert 1224. április 30-án, egyetlen napon III. Honorius négy oklevelet is kiadott ebben az ügyben. A pápának tehát már szívügye, hogy a Barcaság az erdélyi püspöktől független egyházszervezetet nyerjen.¹⁰⁵ Az előző levélben a pápa arra inti a Barcaság papságát és lakosságát, hogy engedelmeskedjenek a Barcaföld dékánjának.¹⁰⁶ Ez is jelzi, mennyire bizonytalan volt a helyzet a Rend birtokain belül is. A következő két oklevél tulajdonképpen ugyanezt tartalmazza: „A mester és a testvérek arra kértek – írta III. Honorius – hogy a Barcaság földjét a havasokon túl is, ami a legutóbbi időkig a pogányok betörései miatt puszta és lakatlan volt, s melyet Krisztusban szeretett fiunk, András, Magyarország kiváló királya bőkezűségéből elnyertek, s ahol, miután sok emberük elvesztése árán a pogányok támadását megfékeztek, a minap letelepedtek, méltóztassunk az Apos-

toli Szék joghatósága alá s birtokába helyezni. (in ius et proprietatem apostolicae sedis)". Hozzáfűzik, hogy a hívők szívesebben mennek olyan helyre, amelyről tudják, hogy az Apostoli Szék különös védelme alatt áll (sub specialí apostolicae sedis protectione). „Így fog ez a föld, mely széltében-hosszában földművelőkben szűkölködik, gyorsan benépesülni, s lakóinak száma a pogányok megrettentésére, a hívők biztonságára és a Szentföld nem csekély hasznára gyarapodni. A mester és a testvérek kegyes kérésére jótékonyan igent mondva tehát a fent nevezett földet Szent Péter joghatósága alá vonjuk, birtokába vesszük, (in ius et proprietatem beati Petri) és kijelentjük, hogy az Apostoli Szék különös pártfogása és védelme alatt tartjuk örök időkre.”¹⁰⁷

Feltűnő, hogy a Szíriához nem túlságosan közel fekvő Barcaság területét a pápa kapcsolatba hozta a szentföldi keresztes fejedelemségekkel. Ez arra vall, hogy további tényleges terjeszkedésre számított.¹⁰⁸ Mindezekért a jogokért a Rend évi 2 aranymárka cenzust (duas marcas auri) fizetett a pápának.

Az oklevél azon része, amely arról beszél, hogy a hívők szívesebben költöznek olyan helyre, melyről tudják, hogy az Apostoli Szék védelme alatt áll, mutatja, mennyire nem rendeződött 1222-ben a kolonizációs probléma. A bulla is említi, hogy a lovagok földje földművelőkben szűkölködik. Harald Zimmermann lehetségesnek tartja, hogy a Rendnek adott 1222-es pápai privilégium és az erdélyi szászoknak adott királyi oklevél között összefüggés van: azaz II. András azért adta ki az Andreanumot, hogy a szászokat visszatartsa a Német Lovagrend területére való költözéstől,¹⁰⁹ ami azt jelenti, hogy a lovagok nem tartották be az 1222-es oklevélnek a királyi földről betelepülőkre vonatkozó passzusát. Úgy tűnik, 1222-re már rossz volt a viszony a király és a lovagrend között.¹¹⁰

Makkai László ebből kiindulva viszont úgy véli, hogy a Rend és a király éleződő konfliktusa arra készítette Andrást, hogy az erdélyi határvédelmet más módon szervezze át. Még mielőtt a lovagok kiűzésére szánta volna el magát, nagyarányú határvédelmi átcsoportosítást kezdeményezett: az Andreanummal az erdélyi szászság számára földet adományozott.¹¹¹ A korábban e területen szétszórta elhelyezkedő telepéseket egységes tömbbé fogta össze, mint ahogy a kiváltáságlevél is mondja: „az összes nép Szászvárostól kezdve egészen Barótig Sebes föld székelyeinek földjével és Daróc földdel együtt egy nép legyen, egy bíró által ítéltessek, a szebenit kivéve az összes vármegye mondjon le róla.”¹¹² A következő év oklevelei már a Német Lovagrend kiűzéséről tudósítanak. Már nyilván folyamatos volt a királyi hadsereg fegyveres akciója, amikor Honorius pápa 1225. június 10-én Tivoliiban kelt levelében a lovagok kitartását dicséri, és biztosítja őket a pápaság védelméről. „Megkaptuk a levelet – írja a Rend mesterének – melyet Krisztusban szeretett kedves fiunk ... a kiváló magyar király részéről beneteket ért sérelmekkel és fenyegetésekkel kapcsolatban küldött nekünk bizalmasságtok. Felhívták a figyelmünket erényes kitartásokra az Úrban, s hogy, mint azt a levél is tartalmazza, az engedelmesség igájában harcolva semmiféle fenyegetésre vagy megfélemlítésre azt a földet el nem hagyjátok a mi, vagy saját mesteretek különleges engedélye nélkül. Tudomásotokra hozzuk ezennel, hogy az

üggyel kapcsolatban levelet írtunk magának a királynak és másoknak is, melyeket el is küldettünk, s hogy gondoskodni fogunk arról, hogy ne kelljen elhagynotok azt a földet, hanem a nevezett király beleegyezésével és jóindulata mellett megtarthassátok. Ti pedig, védve a mi s az Apostoli Szék kegyelme s kedvezése által, bölcs férfiakhoz illően, a szokott buzgósággal őriztétok azt a földet, melyet a királyi bőkezűség adományozott házatoknak, s az Apostoli Szék erősített meg.”¹¹³

Két nappal később olyan értelmű oklevelet ad ki a pápa, amelyből kiderül, hogy a Lovagrend birtokait a király megszállta. Figyelmezteti Andrást, hogy adja vissza nekik a Barcaságot, melyet nagyszámú lovas és gyalogos sereggel megszállt, s ott a lovagoknak 1000 márkánál is több kárt okozott. Abból a várból, melyet a hegyeken túl építettek, erőszakkal kiűzte őket, s néhány lovas itt életét is vesztette, mások megsebesültek, vagy börtönbe kerültek. A pápa megígéri, hogy pontosan felméri a Német Lovagrend területének határait, s ezzel a feladattal a lilienfeldi, a kerci és az egresi cisztercita apátokat bízta meg.¹¹⁴

Még ugyanezen a napon Honorius pápa egy külön levélben is megbízta Liliensfeld, Kerc és Egres ciszterci apátjait, hogy vizsgálják meg, túllépték-e a német lovagok a nekik adományozott terület határait,¹¹⁵ s külön megbízta Cinthius pápai követet, hogy adja át II. Andrásnak a Német Lovagrendre vonatkozó pápai bullát és szólítsa fel, hogy engedelmeskedjék annak.¹¹⁶ Egy hónappal később Béla ifjabb királyt szólítja fel, hogy az általa kormányzott országrészekben vonja vissza a király által a Német Lovagrend kárára tett intézkedéseket,¹¹⁷ majd az 1225. szeptember 1-én kelt levelében megbízta a váradi és győri püspököt, hogy vizsgálják ki a Rend viselt dolgait.¹¹⁸ A pápa következő, 1225. október 27-i oklevele már arról szól, hogy a király kiűzte a lovagokat.¹¹⁹

3. A Német Lovagrend kiűzésének okai

A Lovagrend Erdélyből való kiűzésével számos magyar és német történeti mű foglalkozik. A szerzők többsége úgy látja, hogy a lovagok külön államot akartak teremteni, s tulajdonképpen felségárulást követtek el akkor, amikor a magyar királyság részét képező Barcaságot felajánlották a pápának hűbérként.¹²⁰

A szerzők egy másik része szerint a Barcaság felajánlása a pápának nem politikai, hanem egyházi intézkedést, azaz exemptiót, a magyar egyházi hierarchiától való függetlenülést jelentett.¹²¹ Győrffy György sem egyik, sem másik oldalhoz nem csatlakozva a pápai exemptiót önmagában nem tekinti a felségjog tényleges biztosításának, de úgy látja, hogy független rendi állam felállításának veszélye ténylegesen fennállt, és ez indította cselekvésre a magyar királyt.¹²²

Fügedi Erik az „in ius et proprietatem apostolicae sedis” kifejezést értelmezve úgy gondolja, hogy a pápa tisztán egyházi formula segítségével világi uralmat akart megvalósítani, azaz a „ius et proprietas” helyett dominatiora, világi uralomra gondolt, tehát a lovagok a Szentszék égisze alatt elérhették volna a magyar államfól való függetlenülést.¹²³ Ezt alátámasztják azok a pápai oklevelek,

amelyek arról szólnak, hogy a magyar király a Barcaságot tulajdonképpen nem halandó embereknek, hanem Istennek adta (quod praefatam terram non dedisti hominibus, immo Deo, a quo habes), s a földi egyház fejének jogában áll ezzel rendelkezni;¹²⁴ illetve az, hogy a pápai privilégium a Német Lovagrend számára a rendi terület mindkét részét állandó megfogalmazásban említi: „terram Boze et ultra montes nivium”.¹²⁵

A pápa tehát nemcsak a lovagok által a kunoktól elfoglalt, újonnan kereszténnyé lett terület felett rendelkezett, hanem a magyar királysághoz tartozó Barcaföld felett is, amit II. András joggal tekintett sérelmesnek. Ugyanakkor nem engedhette meg, hogy az ország határánál egy gyorsan növekvő, erős katonai potenciállal rendelkező territoriális hatalom alakuljon ki.¹²⁶ gy tűnik, András ez utóbbit tartotta veszélyesebbnek, tehát azt, hogy a lovagok hódításaival birtoktestük súlypontja a még ellenőrizhető Barcaföldről a hegyeken túlra tolódik át.¹²⁷ Ezt igazolja az az 1225. június 12-i pápai oklevél, amely arról tudósít, hogy a király a lovagok hegyeken túli (!) várát katonai erővel foglalta el.¹²⁸

Marian Tumlér szerint sehol sincs pontosan kimondva, valójában miben is hibáztatták a Német Lovagrendet.¹²⁹ Az 1225. szeptember 1-én kelt pápai oklevélből az derül ki, hogy a lovagok nem elégedtek meg a nekik adományozott földdel, és fegyveres erővel királyi területeket is megszálltak, a király alattvalóit adókkal sújtották, állandóan erőszakoskodtak, és nem tettek eleget a király által megszabott feltételeknek, melyek a pénzügyekre s egyéb törvényekre vonatkoztak.¹³⁰ Az oklevél szerint a kereszteseket olyannak tartják Magyarországon „mint tűz az ölben, egér a tarisznyában, kígyó a kebelben” (tamquam ignis in sinu, mus in pera, et serpens in gremio).¹³¹

A lovagok kiűzésének fő szorgalmazói valószínűleg Rainald erdélyi püspök és Béla herceg voltak.¹³² A püspök az exemptiót sérelmezte, Béla hercegnél azonban több mozgatórugó is létezhetett. Bizonyára felismerte, hogy a lovagok nagyon bizonytalan vazallusok, s terjeszkedésükkel nem a király hatalmát növelték.¹³³ Béla hercegnek a III. Béla-kori állapot visszaállítása lebegett a szeme előtt, s erről már az 1225. július 15-i pápai oklevél is tanúskodik, mely szerint Béla a királynak tett eskü ellenére az elidegenített koronajavak visszavételét engedte meg, s a Német Lovagrend esetében ez találkozott András elképzelésével.¹³⁴ Elképzelhető, hogy a kun misszió ügye is a lovagok ellen hangoíta Bélát, mert a tatárok által egyre nyugatabbra szorított kunok szükségképpen nyugati szomszédaik irányába tájékozódtak, különösen a kalkai csatavesztés után. A kereszténység felvételére is készek lettek volna, de a fegyveres térítés ügyét képviselő Német Lovagrend meghódítandó ellenségként kezelte a kunokat. Béla felismerte, hogy a térítés ügyét a domonkosokra kell bízni, akik már 1221-1223 között megtették első missziós útjukat a kunok földjére.¹³⁵ Rogerius mester Sirmas énekében így szerepel Béla herceg: „állandóan azt forgatta elméjében, hogy a nem igazhitű idegen népeket az anyaszentegyház kebelére vonja, és miután a lehető legtöbb lelket megnyerte az Isten számára, a saját nyereséggel teljes lelkét a boldogok örökkévaló örömébe juttassa.”¹³⁶

A kunok békés megtérítése a magyar királyság érdekszférájának és politikai súlyának megnövekedését, valamint új tizedfizetőket jelentett volna, de ennek még útjában állt a kardmissziót képviselő lovagrend.¹³⁷

A domonkosok sikereit jelzi, hogy 1227-ben Barc kun fejedelem népével együtt megkeresztelkedett és elismerte a magyar király főségét, 1229-ben Róbert esztergomi érsek felállította a kun püspökséget Milkó központtal, Béla herceg pedig 1233-ban felvette címei közé a „primogenitus regis Hungarie ...et Cumanie” azaz Magyarország és Kunország királyának elsőszülötte címet.¹³⁸

1225 nyarán tehát II. András kiúzta a Német Lovagrendet Erdélyből. Ezt igazolja az 1225. október 27-én kelt pápai levél, amely már a Rend visszahívására szólítja fel a királyt. A pápa sérelmezte, hogy András király még az apátok vizsgálata előtt katonai erővel lépett fel.¹³⁹

A lovagok által 12 év alatt kiépített védővonalat a király valószínűleg saját embereivel töltötte meg.¹⁴⁰ A továbbiakban, majdnem 10 éven keresztül, a pápák azon törekvése, hogy a Német Lovagrend visszakapja a Barcaságot, eredménytelennek bizonyult.¹⁴¹

A Német Lovagrend Poroszországban és Livóniában

1. A Német Lovagrend megtelepedése Poroszországban

Az Erdélyben kudarcot vallott Német Lovagrend nagymesterét, Hermann von Salzát 1225/26 telén Itáliában Konrad mažóviai herceg és Poroszország püspökének, Christiannak a követei keresték fel azzal a céllal, hogy a poroszok támadásai által fenyegetett határterületek védelmére a Rend behívásáról tárgyaljanak.¹ A lengyel herceg a Livóniában sikeresen működő Kardhordó Rend példája nyomán gondolt arra, hogy szerzetes lovagokra bízza a pogányok elleni harcot.

Mivel a két régebbi nagy rend, a templomosok és a johanniták nem érdeklődtek Európa peremterületei iránt, a Kardtestvérek ereje pedig le volt kötve Livóniában, kézenfekvőnek tűnt, hogy a pápa és a császár támogatását is élvező Német Lovagrendet kell megnyerni ennek a feladatnak. Konrád herceg a segítségnyújtás fejében felajánlotta a lovagoknak Kulmerlandot.²

A barcasági rossz tapasztalatok után Hermann von Salza mindenekelőtt biztosítékokat akart az adományt illetően.³ Az oklevelekből az derül ki, hogy Konrád hercegnek jóval fontosabb volt a katonai segítség, mint II. Andrásnak, a Német Lovagrend mégis nagyon óvatosan kezelte ezt a birtokfelajánlást, pedig a kulmi föld – Marian Tumler szerint – területére nézve nagyobb volt, mint a Barcaság.⁴

András 1211-es oklevele annyit mond, hogy a lovagok a királyság védelmére fából várakat és városokat építhetnek,⁵ Konrádnál viszont az szerepel, hogy a

Rend a pogányok ellen, akik Krisztusnak és a hercegnek is ellenségei, a fejedelemség utódai alatt is addig fog harcolni, míg csak egyikük is életben van.⁶

Hermann von Salza – mint ez II. Frigyes 1226-os aranybullájából kiderül – elhalasztotta a végleges válaszadást, és a császár jóváhagyását kérte az esetleges vállalkozáshoz.⁷ Ez annyit jelentett, hogy a lovagoknak juttatott adomány sérthetlenségét a középkori Európa legerősebb világi hatalma, a német-római birodalom garantálta, egy olyan hatalom, amely a szóban forgó térséget egyébként is érdekszférájának tekintette. Ez világosan kiderül a rimini bullából: „quod terra ipsa sub monarchia imperii est contenta”.⁸

Hermann von Salza II. Frigyes bizalmasaként jól ismerte a birodalom északkeleti politikáját, így valószínűleg ennek megfelelően vázolta a császár előtt a kulmi adomány kérdését.⁹

A császári megerősítés ellenére a Német Lovagrend továbbra is bizalmatlan és óvatos volt, s még nem vonultatott fel csapatokat a poroszok ellen, hanem követeket küldött a mazóviai herceghez, hogy megbizonyosodjanak az adományról, és pontosan megállapodjanak a nyitott kérdésekről, s ezzel elejét vegyék egy esetleges későbbi vádaskodásnak, nehogy úgy járjanak, mint Erdélyben.¹⁰

Peter von Duisburg a XIV. században a Rend nagymesterének megbízásából írt „Chronicon terrae Prussiae” című művében erről így tájékoztat: „Nevezett mester (ti. Hermann von Salza) elküldte Konrád von Landsberg testvért és a Rend egy másik testvérét a lengyel herceghez, hogy a kulmi földet felderítsék, megvizsgálják, és megtudják, hogyan fogadja ott őket a herceg. Amikor Lengyelországba érkeztek – a herceg éppen távol tartózkodott – egy porosz sereg dúlta rabolva és gyújtogatva az országot. A herceg feleségének, Agafiasnak a kérésére a lengyel harcosokkal együtt a lovagok is megtámadták a poroszokat. A poroszok felvették a harcot, és az első összecsapásnál a lengyelek megfutamodtak. Mindkét testvér súlyosan megsebesült, sok lengyel meghalt, és ezek vezére fogságba is esett. Nevezett hercegné a csata után a földön heverő testvéreket kihozatta (az elesettek közül) és gondosan gyógyította őket. Amikor meggyógyultak, megbízatásuk teljesítéséhez láttak. A herceg, miután őket meghallgatta... felesége, Agafias és a fiai, Boleslaw, Kazimir és Semowit tanácsával, tudtával és akaratával, ezek egybehangzó véleményével a német rendház testvéreinek adományozta a kulmi földet és Löbaut és amit majdan a poroszoktól elhódítanak... ez az 1226-os év környékén történt.”¹¹

Az 1226-os követjárás Mazóviába valószínűleg nem járt a lovagok számára teljes sikerrel, mert 1228 tavaszán Hermann von Salza Fülöp hallei komtur és két másik testvérét küldte Konrád herceghez.¹² A hosszas tárgyalások háttérben nemcsak a lovagrend óvatossága állt, hanem Hermann nagymester azon törekvései is, hogy a rimini bullában foglaltakból semmit ne engedjen. Ez ugyanis nemcsak a kulmi adományt erősíti meg, hanem mindazt, amit a lovagok a jövőben Poroszországban majd meghódítanak, és mindezeket a Rend tulajdonába adja olyan jogokkal, amilyenek a birodalom egy-egy fejedelmét a saját tartományában megilletnek.¹³ Több szerző véleménye szerint II. Frigyes aranybullája nem gya-

korlati, hanem inkább programszerű célokat követ. A császár 1226-os privilégiumát egy önálló rendi állam megteremtése programjának tartják.¹⁴

A hallei komturral való tárgyalást követően 1228. április 23-án Konrád herceg kiadott egy oklevelet, amely csak Kulmerlandot említi, Poroszországról egy szót sem ejt. Ebben Kulmerlandot minden tartozékával és hasznával örök tulajdonul a Rendnek adja Orlow faluval együtt¹⁵ (terram Cholmen... et villam Orlow).¹⁶ A rimini bullában foglalt programot szem előtt tartva azonban ez nem elégítette ki a lovagokat.¹⁷ A tárgyalások sikertelenségét jelzi az is, hogy 1228 nyarán Konrád herceg és Christian püspök a livóniai Kardtestvérek rendjének mintájára megalapította a Dobrini lovagrendet „a szent egyház megbecsülésére és előnyére, amelyik Mazóviában az elvetemült poroszoktól nagyon szorongattatik és már csaknem hanyatlásra ítéltetett”.¹⁸ A rend feladata tehát ugyanaz lett, mint a Német Lovagrendnek. Első nagymesterük egy Brunó nevű lovag volt, s a megalakuláskor 40 lovagot számláltak.¹⁹ Hamarosan kiderült azonban, hogy a számbeli-
leg gyenge lovagrend nem tudott semmit sem elérni a poroszokkal szemben, így Konrád herceg új tárgyalásokat kezdeményezett a Német Lovagrenddel. A meg-
egyeződést a kulmi adomány és a Poroszország körüli nézetkülönbségek nehezítették. Gerard Labuda szerint a rimini bullában a császár csak az uralom nélküli pogány Poroszországot adományozta a Német Lovagrendnek, a kulmi föld ügyét pedig egyszerűen tudomásul vette, mert a lengyel herceg birtoka felett nem tudott intézkedni.²⁰ Ezt a lovagok is jól tudták, ezért is igyekeztek tárgyalásokkal megoldani a kérdést, s elérni azt, hogy a rimini bulla szellemében birtokolják Kulmerlandot.

Konrád herceg oldaláról sem volt egyszerű a dolog, mert egy esetleges meg-
egyeződés sem jelentette feltétlenül a kérdés elrendezését. Az adomány jogszerű beiktatása könnyen megghiúsulhatott azon a lengyel szokásjogon, amely a törvényesítéshez szükségesnek tartotta a közvetlen utódok beleegyezését és a többi lengyel fejedelem hozzájárulását, hiszen a részfejedelemségek élén álló hercegek mind a Piast-ház leszármazottai voltak.²¹ Erről a tényről Duisburg krónikája is tájékoztat, amikor arról ír, hogy Konrád feleségének és fiainak beleegyezésével hívta be országába a Német Lovagrendet, illetve az 1228. április 23-i hercegi adománylevelél is: „azt az oklevelet pecsétünkkel és testvéreink pecsétjével, más lengyel hercegekkel, püspökökkel és az adománynál jelenlévő tanúkkal megerősítjük...”²²

1230 elején Konrád herceg kiadott egy újabb oklevelet, amelyben az 1228-as diploma tartalmát ismétli meg: az egész kulmi területet minden tartozékával a Német Lovagrendnek adományozza (totum ex integro Chelmensz territorium, cum omnibus suis apendiciis, ab eo loco).²³ Egy másik, szintén 1230 elejéről való oklevélben a herceg Nessau várát és a hozzá tartozó 4 falut is a lovagoknak adja (castrum quod dicitur Nissoue cum hiis quatour villis Oschotino, Nissoue, Nissoueca, Occola).²⁴

Gerard Labuda a hercegi adományleveleket és a pápai megerősítő bullákat összevetve komoly eltérést tapasztalt a kettő között: Konrád az adomány kap-

csán csak a kulmi területről beszél, a pápa viszont Kulm váráról és annak tartozékairól.²⁵ Minden bizonnyal a lovagok ez utóbbit szorgalmazták, ezért tartalmazzák ezt a pápai oklevelek. A Rend abból indulhatott ki, hogy Nyugaton a földesúri jog általában várral jár együtt, s ezt a jogot Kulmerlandon a terület fő vára reprezentálta. Labuda azt is feltételezi, hogy az 1230. június 30-i – vitatott hitelességű – ún. kruschwitz szerződésnél az eddig is használatos „territorium Chelmen” kifejezés már magában foglalja a „castrum Colmen” elnevezést is.²⁶

A kruschwitz oklevélben Konrád herceg lemondott minden joghatóságáról a Német Lovagrend javára. Ez az adománylevél tulajdonképpen a rimini bulla értelmében lett megfogalmazva.²⁷ Herman von Salza a későbbiekben ezt a szerződést többször megerősítette a pápával, a herceggel, és Konrád fiával, Kazimírral is.²⁸

1230 nyarára tehát a kulmi adomány körüli vitás kérdések a herceg és a Német Lovagrend között a lovagok javára oldódtak meg. Valószínűleg ezután érkeztek meg az első nagyobb létszámú lovagcsapatok, és kezdték meg a harcot a porosz törzsek ellen.²⁹

A terület első Landmeistere Hermann Balk lett: az ő vezetésével készült el a Rend első saját építésű vára, Vogelsanek, amely – hasonlóan a kezdeti barcasági évekhez – még csak sáncokkal védett gerendavár volt, később ebből épült ki Thorn kőerődítménye.³⁰

Poroszország, és a vele való rendelkezés joga még nagyobb problémát jelentett. Oklevelesen megragadható, hogy többen is rendelkeztek vele: 1226 márciusában Riminiben Frigyes császár,³¹ 1230. június 30-án a kruschwitz szerződésben Konrád herceg,³² aki az előző oklevelekhez képest most nemcsak Kulmerlandot, hanem Poroszországot is a lovagoknak adta, és 1234. augusztus 3-án IX. Gergely pápa is.³³

A Konrád herceggel történő megállapodás után a Német Lovagrend még nem fejezte be a tárgyalásokat: Christiannal, Poroszország püspökével, akinek szintén voltak Kulmerlandon birtokai és püspöki jogköre ide is kiterjedt, nehezen ment a kérdések rendezése.

Az 1228. április 23-i hercegi oklevelet követően Christian lemondott Kulmerland tizedéről a lovagok javára.³⁴ 1230-ban, az előrehaladott hercegi tárgyalások hatására a püspök a Rendnek adományozta kulmerlandi birtokainak nagy részét, de – Konráddal ellentétben – ő feltételeket is szabott: a birtokátruházás fejében évenként 2 pint gabonát kell kapnia, valamint 200 ekényi földet és 5 majort még megtart magának. Előírta azt is, hogy a püspök és utódai alatt a lovagok egyaránt készségesen harcoljanak a pogányok ellen.³⁵

Az 1230 januárjában kelt lesloui oklevélben a lesloui és ladi ciszterci apátok viszont már azt írják, hogy a lovagok adják vissza a püspöknek birtokait, ismerjék el Christiant uruként, és az ő zászlója alatt hadakozzanak.³⁶

A Német Lovagrend tárgyalásai a püspökkel 1230. januárjára nem zárultak le, hanem 1231 tavaszáig húzódtak. A tárgyalások végére az 1231. március 31-i rubenichi szerződés tett pontot, melyben Christian püspök megerősítette lemondá-

sát kulmerlandi birtokairól, anélkül, hogy ellenszolgáltatást vagy kártérítést kérne, és a Rendnek adományozta Poroszország 1/3 részét.³⁷

Több szerző ezen oklevelek alapján úgy látja, hogy a Poroszországgal való tényleges rendelkezési hatalom nem a császárnál, és nem a mazóviai hercegnél volt, hanem Christian püspöknél, akit a Szentszék nevezett ki e megtérítendő terület élére, tehát tulajdonképpen Rómát képviselte.³⁸

A pápával szembeni konfliktus elkerülése érdekében úgy tűnt, hogy a lovagok elfogadták hűbéruruknak Poroszországban a püspököt. Hogy Hermann von Salza mennyire nem adta fel a rimini bulla programját, mutatja az az eset, amikor 1233-ban Christian püspök egy samlandi missziós útján porosz fogságba esett, a Német Lovagrend pedig semmit nem tett kiszabadítása érdekében.³⁹

A lovagok poroszországi megtelepedésével kapcsolatban a következőket tartjuk lényegesnek:

1. katonai erejükre ténylegesen szükség volt,
2. kidolgozott, átgondolt cselekvési programmal léptek fel,
3. ebből következően óvatos, körültekintő módon többféle jogi és hatalmi biztosíték megszerzésével foglalták el a számukra felkínált területet, csökkentve ezzel támadhatóságukat.

2. Az önálló rendi állam alapjainak lerakása.

A Német Lovagrend magyarországi szereplésénél az önálló államiségre való törekvés vádjá a Barcaságnak az apostoli szék birtokába és joghatósága alá vételével kapcsolatban fordult elő. A pápa ilyen értelmű oklevelet Poroszországra vonatkozóan is kiállított.⁴⁰

Ezt a pápai privilégiumot feltehetően Hermann von Salza nagymester szorgalmazta, és az oklevél 1234. augusztus 3-i datálása azt sejteti, hogy a lovagok igyekeztek kihasználni Christian püspök kényszerű távollétét poroszországi helyzetük megerősítésére.

A pápai oklevél kimondja, hogy mindazt a területet, amit a lovagok meghódítottak, a pápa Szt. Péter tulajdonába veszi a majdan meghódítandó területekkel együtt, s mindezt a Német Lovagrendnek adományozza, amelynek ezen uralom elismeréseként és a kapott privilégiumokért évi adót kell fizetnie Rómának. A Poroszországban kiépítendő egyházakról és az oda helyezendő papokról, püspökökről a pápa intézkedik.⁴¹ Róma itt kizárólag a pogány porosz területeket veszi tulajdonába és védelmébe, csak Poroszországot adományozza hűbérként a Rendnek, úgy mint 8 évvel korábban II. Frigyes császár.⁴² A formálisan Mazóviához tartozó kulmi földre nem vonatkozik a pápai oklevél, az nem lett a Szentszék tulajdonába véve, ellentétben a Kuria 1224-es politikájával, mikor a magyar királyság részét képező Barcaság és a kunoktól elfoglalt területek azonos módon

lettek megítélve. IX. Gergely pápa láthatóan több politikai érzékkel rendelkezett, mint elődje, III. Honorius.

Gerard Labuda szerint ez az adomány a kereszteslovagok poroszországi rendi államának Magna Chartájaként tekinthető, azaz az államiság tényleges kezdete ehhez a bullához köthető, s nem II. Frigyes rimini okleveléhez, vagy Konrád herceg kruschwitz-i szerződéséhez. Mindezek alapján nem tűnik helyállónak az a – a történetírásban uralkodó – nézet, mely szerint a lovagok „hűtlenséget” követtek el Konrád mazóviai herceggel szemben, sokkal inkább Christian püspök ellen vétettek.⁴³

Az 1234-es pápai bullával „papírforma” szerint a Német Lovagrendnek két hűbérura is lett: a császár (1226) és a pápa (1234).⁴⁴ Udo Arnold szerint máig a legtisztázatlanabb kérdés a Német Lovagrend pápa és császár közötti helyzete.⁴⁵

Az önálló rendi állam megteremtéséhez a lovagoknak előbb meg kellett hódítaniuk Poroszországot, ahol az erdős, mocsaras területen a hadakozás körülményesebb és költségesebb volt, mint a Havasalföldön. Inkább lassú, módszeres előrenyomulással igyekeztek elérni céljukat. Ha valahol sikerült megvetni lábukat, azonnal faerődöt építettek, s azontúl annak oltalma alatt nyomultak tovább.⁴⁶ Amikor a lovagok előretörése kialakított egy viszonylag biztonságosabb sávot, amelyen már nagy létszámú munkaerőt lehetett felvonultatni, a faerősségeket kővárakká építették át. Így a hódítás menete koncentrikus körre emlékeztet.

Ez a hadviselés komoly anyagi megterhelést rótt a Rendre. Henryk Samsonowicz megállapítása szerint a Német Lovagrend hódításai Poroszországban aligha lettek volna lehetségesek az ekkorra kiépülő rendtartományok (Ballein) és Landkomturóságok pénzügyi fedezete nélkül.⁴⁷

Nagy segítséget jelentett a lovagoknak, hogy a Szentszék gyakran hirdetett keresztesháborút a poroszok ellen, s ezekben nagyszámú – döntően német – világi lovag is részt vett.⁴⁸

A terjeszkedés a térítő tevékenységet is szolgálta. Láthatóan a Rend ezen a téren is okult a barcasági tapasztalatokból, és nagy súlyt helyezett a domonkosok tevékenységére, azaz a katonai hódítást a lovagrend, az igazi missziós munka jelentős részét pedig a domonkosok végezték el.⁴⁹ A Rend messzemenően támogatta őket, olyannyira, hogy területükön a régi szerzetesrendek helyére is domonkosokat igyekeztek telepíteni.⁵⁰

A Német Lovagrend nagyarányú népességbetelepítést is végzett területén, jelentős mentességet adva a telepéseknek. Erre az 1234-es pápai oklevél is utal, amikor arról szól, hogy a lovagok szerződéseket kötöttek földjük lakóival.⁵¹

A telepések nagy számban Németalföldről, Westfaliából és Szászországból érkeztek.⁵² A rend nemcsak a fejlettebb nyugati agrikultúrát hordozó paraszti népesség betelepülését szorgalmazta, hanem városi, polgári elemekét is. Nem véletlen, hogy rendházaikat, amelyek sajátos keverékei voltak a várnak és a kolostornak, rendszerint olyan helyen építették, ahol idővel egy-egy város központjává válhattak.⁵³

A városok fejlődését számos előjog és mentesség adományozásával igyekeztek támogatni. Az 1251-ből származó oklevélátiratban pl. amely Kulm és Thorn város jogait rögzíti, ez szerepel: „ezen városoknak örökös szabadságot adományozunk, és ezen városok polgárai évente külön bírót választhatnak.”⁵⁴ A városok általában a magdeburgi városjogot kapták meg, Braunsberg, Elbing, Mamel és Fraunburg kivételével, amelyek lübecki jogon éltek.⁵⁵ Sőt, a Német Lovagrend, elősegítve területén a betelepülést, a felére csökkentette a magdeburgi jog alapján kiszabható bírságok összegét. Az 1251-es oklevélben ez így szerepel: „megszabjuk, hogy ezekben a városokban a magdeburgi jog minden jogszolgáltatásban mindig érvényes legyen, úgy hogy egy bűnös, aki Magdeburgban 60 solidus bírságot köteles fizetni, itt 30 kulmi solidussal sújtható, és ennek az aránynak megfelelően kell minden más büntetésnél eljárni.”⁵⁶

A telepítés fontosságát mutatja az is, hogy a városi polgárok és a keresztesháborúk résztvevői (akik döntően nemesek voltak) azonos haszonélvezetekben részesültek, mint ahogy a kulmi megerősítő oklevél írja: „nevezett polgároknak és a keresztes hadjárat harcosainak adományozzuk közös halászatra a Visztulának azt a folyási szakaszát, amely Topolno falutól a Rondzeni tóig tart, minden hasznával együtt, a szigeteket és a hódzsákmányt kivéve.”⁵⁷

A Német Lovagrend városfejlesztő tevékenysége szinte páratlan volt a maga idejében: a virágzás korában (XIV.sz.) több, mint 50 városa volt, s ezek 2/3 részét biztosan a lovagok is alapították.⁵⁸

A parasztság szintjén két szélső állapot létezett. A nyugati telepések szinte szabadparaszti helyzetben éltek, egy összegben járadékot fizettek, és a polgárokkal együtt katonai szolgálattal is tartoztak.⁵⁹

A meghódítottak vagy nagyon súlyos jobbágyi állapotba kerültek, mert esetükben nem szabályozta szokásjog a feudális szolgáltatások mértékét, vagy pedig a szolgaság szintjére süllyedtek.⁶⁰ A parasztságnak ez a kettőssége a XV. század végéig fennmaradt. 1455-ben említik utoljára a rabszolgákat a dorpati püspökségben.⁶¹

A Német Lovagrend állama már kezdettől a társadalom etnikai szétválásának irányába tendál;⁶² nem történt olyan kétirányú, kölcsönös asszimiláció, mint pl. Angliában az angolszászok és Hódító Vilmos normann-francia lovagjai között.⁶³

Poroszország meghódítását a Szentszék igyekezett minden eszközzel támogatni, ezért a keresztesháború meghirdetése (1232) után a terület pápai fennhatóság alá kerülését intéző Modenai Vilmos legátus a pogányok ellen harcoló erők összefogását, azaz a Német Lovagrend és a Dobrini Rend egyesülését szorgalmazta.⁶⁴ Ennek eredményeként 1235. április 19-én a két lovagrend egyesült, pontosabban a Dobrini lovagok beolvadtak a keresztesek rendjébe.⁶⁵ Ez a lépés nézeteltérést, viszályt keltett a Német Lovagrend és Konrád herceg között, hiszen az egyesüléssel Dobrin vára és a dobrini föld, melynek a herceg volt a főhűbérese, a szuverén lovagrend kezébe került át. Gerard Labuda szerint a viszály folyamán Konrád a német lovagoknak adott kulmi adományának visszavételére gondolt,⁶⁶ de ehhez katonailag gyenge volt.⁶⁷

Modenai Vilmos legátus közbenjárására, hosszadalmas vita után ■ hercegnek jóvá kellett hagynia a két rend unióját, a dobrini földdel kapcsolatban pedig 1235. október 19-én megegyezés született. Eszerint a herceg még egyszer a Német Lovagrendnek adományozta a kulmi és a nessai földet, valamint a dobrini föld egyes részeit, a lovagok pedig visszaadták Dobrin várát és a hozzátartozó földeket.⁶⁸

Mivel a kulmi föld újbóli eladományozása felesleges lett volna, ha 1234-ben a pápai birtokbavétel erre is vonatkozik, ez csak megerősíti azt, hogy az 1234-es pápai bulla kizárólag Poroszországra vonatkozik.⁶⁹

A Dobrini Rend azonban nem teljes egészében olvadt bele a Német Lovagrendbe, mert egy 1237. március 8-i oklevélben az olvasható, hogy Konrád herceg a Bruno testvér vezette dobrini lovagok maradékának adta a Bug melletti Drchiczyn várát, azzal, hogy a pogányok ellen tovább küzdjenek.⁷⁰

A Dobrini Rend beolvasztásánál sokkal fontosabb és nagyobb jelentőségű volt a livóniai Kardtestvérekkel való egyesülés 1237-ben.

A Kardhordó Rendet Albert rigai érsek alapította 1202-ben az újonnan felépített Riga (1201) és a már megszerzett baltikumi földek biztosítására, védelmére.⁷¹ „Az új rendnek III. Ince pápa a templomosok szabályzatát adta és... a lovagokat a püspök joghatósága alá rendelte.”⁷² Lett Henrik krónikájában arról ír, hogy a Kardtestvérek megkapták a meghódított és a meghódítandó földek 1/3 részét, de úgy, hogy a püspök iránti „engedelmesség elismeréseképpen e részen is a tized negyede a püspököt illesse.”⁷³ A Kardtestvérekkel a rigai érsek, mint saját lovagrenddel rendelkezett.⁷⁴ A rigai érsek földesurasága alatt Livóniában tulajdonképpen egyházi fejedelemség létezett. Ezt mutatja az a tény is, hogy Albert érsek VII. Henrik német király (II. Frigyes fia) 1225. november 6-án kelt oklevelében birodalmi fejedelmi rangra emeltetett.⁷⁵ Christian, Poroszország püspöke is ennek mintájára képzelte el a Német Lovagrendet püspöki fegyveres haderőnek, de az 1234-es pápai bulla után ez végképp reménytelenné vált, mert a rubenichi szerződéstől eltérően ez az oklevél nem határozta meg, hogy Poroszországban mekkora területet kapnak a létrehozandó püspökségek, azaz a tényleges hatalmat a Német Lovagrendre ruházta. A keresztesek és a Kardtestvérek között ez jelentette az alapvető különbséget.

A kicsiny lovagrendnek számító Kardhordó Rend minden ereje le volt kötve a pogányok elleni harcban.⁷⁶ Emiatt és a püspöki fennhatóság alá tartozás miatt nem volt lehetősége, hogy Németországban és általában Európában háttérbirtokokat, rendtartományokat szerezzen. Ez a lépéshátrány azt eredményezte, hogy az 1220-as évektől a Német Lovagrend egyre nyomasztóbb konkurenciát jelentett.⁷⁷

Marian Tumler szerint a Kardtestvérek nagymestere, Volquin már 1229-ben szorgalmazta a Német Lovagrenddel való egyesülést, de ez a terv a keresztes lovagok ekkor még tisztázatlan kulmerlandi helyzete miatt, és a rigai érsek ellenállásán meghiúsult.⁷⁸ Az unió kérdése a pápai bulla elnyerése után a Német Lovagrend oldaláról merült fel újra 1235-ben; ez beleillett Hermann von Salza

nagyratörő politikájába.⁷⁹ A Német Lovagrend Róma támogatását is igyekezett megnyerni az unióhoz, hogy a rigai érsek ellenkezését ily módon leszerelje. 1235/36 telén Hermann von Salza az altenburgi és a nagelstadti komtur küldte Volquin nagymesterhez tárgyalni,⁸⁰ 1236 tavaszán pedig a Kardtestvérek követe, a wendeni komtur (Wenden volt a Kardhordó Rend székhelye) találkozott Bécsben a Német Lovagrend fejével.⁸¹

A tárgyalásokat meggyorsította, hogy a Kardtestvérek Litvánia ellen indított támadása 1236 nyarán Saulennél súlyos vereséggel végződött, maga Volquin nagymester is elesett. A teljes megsemmisülés elkerülése szükségessé tette a Német Lovagrenddel való egyesülést.⁸²

Feltehetően a pápa közbelépésére a rigai érsek nem támasztott az unió elé akadályt, mert az 1237. május 12-i, hozzá írott pápai oklevél már a két rend egyesüléséről számol be.⁸³ A livóniai rendtartomány élére Hermann Balk került, aki egyben Poroszország Landmeistere is volt.⁸⁴ Az egyesülés ellenére a livóniai területek bizonyos fokú önállóságot és különállást mégis megtartottak, nem úgy, mint a dobrini lovagok. Elég arra gondolni, hogy 1525-ben Hohenzollern Albrecht nagymester szekularizációja csak Poroszországot érintette,⁸⁵ míg Livóniában a lovagrend állama a livóniai háború végéig fennállt.⁸⁶ Az unióval a Német Lovagrend két, egymástól távol eső birtoktest felett rendelkezett. Ezek egyesítésének igénye századokra kijelölte a Rend külpolitikájának fő irányvonalát.

A katonai területszerzéssel párhuzamosan megkezdődött az államszervezet kiépítése is. 1243-ban a poroszországi terület már 4 nagyobb birtokból állt: Kulmerlandból, Ermlandból, Pomesaniából és Samlandból.⁸⁷

Az államszervezet kiépülése szorosan összefüggött az egyházmegyék létesítésével, mert a hivatalnoki apparátust, az állami bürokráciát a Rend papjai és a világi klerikusi réteg alkották, noha a XV. sz. végéig a Német Lovagrend államában nem mutatható ki külön kancelláriai hivatal létezése.⁸⁸ A rubenichi szerződéssel ellentétben a 4 porosz tartományban kb. csak a föld 1/3, vagy még kevesebb része lett az újonnan alapított püspökségek birtoka, míg Livóniában ez az arány éppen fordított volt.⁸⁹ 1243-ra Poroszországban kiépültek az egyházmegyék, IV. Ince pápa pedig hozzájárult ahhoz, hogy ezen egyházmegyék püspökei és kanonokjai mindig a Rend áldozópap tagjaiból kerüljenek ki.⁹⁰

Livóniában viszont jogilag a rigai érsek hűbérese volt a Német Lovagrend. Ez a Kardtestvérekkel való egyesülést megerősítő pápai oklevélből is kiderül: „apostoli tekintélyünknel fogva elrendeljük, hogy azok [ti. a Kardtestvérek] és a németek Szűz Mária ispotályának előbb említett többi testvére, akik már egy ideje Livóniában voltak, továbbra is egyháznagyjaik (?) és más prelátusaik joghatósága alatt maradjanak...”, majd néhány mondattal később a pápa arról beszél, hogy a livóniai egyházzal kapcsolatban mindaz, amit „az apostoli széken keresztül elrendelünk, vagy ugyanezen [szék] által a jövőben fogunk elrendelni, ugyanazon Livóniában lévő testvérektől békében megőriztessék”.⁹¹ Ez az utóbbi mondat azt sejteti, hogy a pápa lazítani szerette volna a lovagok vazallusi köztetségét.

Az 1237-es unióban résztvevő két lovagrend jogi helyzetének eltérősége és a Német Lovagrend azon törekvése, hogy ezt a különbséget megszüntesse, hosszú századokra a belpolitika meghatározó tényezőjévé, annak destabilizáló elemévé vált. A rendi állam két számottevő hatalmi súlyának, a lovagrendnek és a rigai érseknek meg-megújuló, fegyveres összecsapásokig is fajuló konfliktusának hátterében ez állt.⁹² Az állam fennállását végigkísérő viszály Kurland ürügyén pattant ki: a Német Lovagrend Poroszország részének, a rigai érsek pedig Livóniához tartozónak tekintette, s ennek megfelelően akarta berendezni.⁹³ Az érsek nyomasztó súlya Livóniában csak akkor enyhült, amikor 1346-ban a Rend megvásárolta a dán uralom alatt lévő Észak-Észtországot, s ezzel kb. 50-50 %-ra módosult a birtokarány.⁹⁴

Ez a XIII. század közepére, második felére kialakuló, erősen centralizált, egyházi vonásokat hordozó állam, melyhez hasonlót nem találni egész Európában,⁹⁵ Manfred Hellmann szerint II. Frigyes Szicíliában kiépített központi hatalmának és a III. Ince korában gyakorlatilag abszolút monarchiává vált Pápai államnak a példája nyomán épült fel.⁹⁶ A dolognak az az érdekessége, hogy a magas fokú centralizáció úgy valósult meg, hogy a Rend felső irányításának székhelye hosszú ideig távol esett Poroszországtól, s csak 1309-ben került összhangba egymással az irányítás és a cselekvés földrajzi vonatkozásban is, amikor Siegfried von Feuchtwangen nagymester Velencéből a Nogat parti Marienburgba tette át székhelyét.⁹⁷

A XIX. századra európai katonai hatalommá vált rendi állam a grünwaldi vereséggel (1410) hanyatlani kezdett, és sorsa a 13 éves háború (1453-1466) elvesztésével pecsételődött meg.

Utószó

Végigkísérve a Német Lovagrend erdélyi és poroszországi tevékenységét, az önálló államiság megteremtési kísérleteit, az összehasonlítás eredményeit összegezve megpróbálunk választ adni arra a kérdésre, hogy Poroszországban miért sikerült önálló rendi államot létrehozni, s ugyanez a törekvés Erdélyben miért hiúsult meg.

Először az érintett országok uralkodói oldaláról közelítjük meg a kérdést. Ez esetben az első és legfontosabbnak az tűnik, hogy amikor a lovagok kellemetlenné váltak, II. András rendelkezett olyan katonai erővel, amellyel eredményesen fel tudott lépni ellenük, Konrád herceg viszont nem.

Mazóviában egyébként is jóval nagyobb szükség volt a Rend katonai segítségére, mint Erdélyben, ezért itt feltehetően nagyobb toleranciát is tanúsítottak irányába.

A meghódított területekre alapozódó lovagrendi hatalom veszélyét Magyarországon hamarabb lehetett érzékelni, mint Mazóviában. Először is, az erdős, mocsaras terepviszonyok miatt a poroszok meghódításának üteme lassúbb volt,

mint a kunok felé történő előrenyomulás. Másodszer, Kunország helyzete egyházi vonatkozásban még rendezetlen volt, ez pedig a tényleges helyzet alapján azt jelentette, hogy az új egyházmegyék megszervezése sem kérdőjelezhette meg a Rend világi uralmának elsődlegességét. Poroszországnak ellenben már volt kijelölt püspöke, s itt a lovagok egészen 1234-ig annak vazallusai voltak, a meghódított földek csak 1/3 részét kapták meg, így egy ideig nem is tűnt veszélyesnek működésük.

II. András joggal sérelmezhetette, hogy III. Honorius pápa 1224-ben nemcsak a meghódított kun földek, hanem a magyar királysághoz tartozó Barcaság felett is rendelkezni akart. IX. Gergely 1234-es bullája ilyen vonatkozásban nem sértette a mazóviai fejedelmet, hiszen itt csak a pogány porosz területek lettek a Szent-szék tulajdonába véve és a Rendnek hűbérül adva.

A kulmi föld nem volt „deserta et inhabitata”, mint a Barcaság, sőt a tengeren gyorsabban és nagyobb számban lehetett telepéseket is beköltöztetni Poroszországba, mint Erdélybe, ezért a kolonizáció kérdése itt nem vált feszültségforrássá.

Erdélyben a lovagok az oklevelek szerint királyi területeket is megszálltak, és királyi embereket háborgattak, Poroszországban azonban ilyesmiről nincs tudomásunk.

A mongol nyomás miatt a Nyugat felé tájékozódó, a megtérésre és behódolásra is hajlandó kunok politikai, katonai jelentőségét felismerő magyar királyság keleti politikájában új irányvonalat alakított ki, s ebben már nem volt helye a kardmisszió kizárólagosságát képviselő lovagrendnek. A poroszok esetében fel sem merült az önkéntes megkeresztelkedés kérdése, ámbár a Rend ekkor már a katonai tevékenység mellett komoly súlyt helyezett a domonkosok missziójára is.

Végül idetartozik még az, hogy a lengyel szokásjog alapján történő adományozás esetleges visszavétele jogi vonatkozásban nehezebb volt, mint Magyarországon, ahol a királynak az adományozáskor senkinek a hozzájárulását nem kellett kikérnie.

Ha a Német Lovagrend oldaláról közelítjük meg a kérdést, szintén lényeges különbségeket fedezhetünk fel.

Először is, a Barcaságba nem önálló államalapítási igényekkel települt be a Rend, hanem csak a belpolitikai helyzet ziláltsága kínálta lehetőség volt az, amely ebbe az irányba mozdította el a lovagokat. A Rend ilyen irányú erdélyi tevékenysége ad hoc jellegű döntések és cselekvések füzérének tűnik, és nem egy minden részletében átgondolt, koncepciózus programnak. Poroszországba viszont már kidolgozott, kész cselekvési tervvel települtek be, s ennek az európai rendbirtokok hálózatának kiépülésével az anyagi bázisa is megteremtődött.

Másodszer lényegesnek tűnik, hogy míg a Barcaságot előzetes tájékozódás nélkül vették birtokukba, a kulmi adomány esetében már előzetes felmérést tartottak, II. Frigyes császár révén birodalmi biztosítékot szereztek, és a betelepülést hosszas tárgyalások előzték meg Konrád herceggel, hogy a jövőben minél kevesebb viszályra okot adó tisztázatlan kérdés legyen.

Harmadszor a volt barcasági komtur, Theodoricus helyett Poroszországban új Landmeistert nevezett ki Hermann von Salza, Hermann Balkot, aki már személyében garancia volt egy politikusabb, tárgyalásos politikai irányvonalra.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a poroszországi államalapítási kísérlet sikerrel zárult, s ez a külső körülmények kedvezőbb voltára, valamint a Rend tevékenységének óvatosabb-diplomatikusabb jellegére vezethető vissza.

Így az a kísérlet, amely Magyarországon csak történeti epizódnak tűnt, Lengyelország és a Baltikum történetében már hosszú időre a térség sorsát befolyásoló tényezővé vált.

Jegyzetek

Az európai szerzetes lovagrendek

1. Borosy A.,1987.199-218.l.
Zöllner, M.,1980.37-44.l.
2. Borosy A.,1987.218.l.
Szántó K.1983.433.l.
Zombori I.,1988.112-126.l.
3. Borosy A.,1987.215.l.
4. Kowalski, L.W.,1975.186.l.
Tápay-Szabó L.,1932.10-11.l.
Razin, 1961.146.l.
5. Borosy A.,1987.215-216.l.
Rácz Z.,1971.77.l.
Zabarov, M.A.,1958.126.l.
6. Kowalski, J.W.1975.207.l.
Razin, 1961.450.l.
7. Howarth, S.,1986.116.l.
8. Pl. a johanniták Crac des Chevaliers erődje Szíriában, a német lovagok vára, Marienburg Poroszországban.
Ld. Zombori I.,1988.112.126.l.
9. Borosy A.,1987.216.l.
Howarth, S.,1986.45.l.
10. Jeruzsálemben már 1070-ben működött egy Szt.Jánosról elnevezett kórház a keresztény zarándokok számára. Ez az ispotály a bencés rendnek volt alárendelve, s 1099-ben vált külön betegápoló renddé a provence-i Gerhard vezetésével. Ld. Borosy A., 1987.217.l.
A kórházak európai megjelenése nem a lovagrendek találmánya, hanem a clunyi reform során alakultak meg az első betegellátó helyek. Ld.: Kowalski, J.W., 1975. 184.l.
11. A johanniták kiépítették a középkor egyik legjobban szervezett szociális intézményrendszerét. Ld: Pörtner, R., 1985.589.l.

12. Az 1190-ben Akkonban alapított ispotályból vált lovagrenddé a Német Rend. Ld: Arnold, U., 1980. 83.1.
13. Deelman, M., 1903. 3.1.
Hampe, K., 1921. 71.1.
14. Arnold, U., 1980. 97.1.
Zöllner, W., 1980. 46.1.
15. Deelman, M., 1903. 3.1.
Hampe, K., 1921. 73.1.
Hering, E., 1943. 69.1.
Neu, H., 1969. 4.1.
16. Neu, H., 1969. 13-14.1.
Samsonowicz, H. 1980. 319.1.

A Német Lovagrend Erdélyben

1. Zimmermann, F., –
Werner, C., 1892., Nr. 19.
2. Borosy A., 1987. 223-224.1.
Györfly Gy., 1987., 822.1.
Hering, E., 1943. 67.1.
Kristó Gy. –
Makk F., 1988. 245.1.
Maksay F., 1941. 981.1.
Zimmermann, H., 1980. 271.1.
3. Domokos P., 1987. 18.1.
4. Kristó Gy., 1986. 167.1.
5. Szűcs J., 1982. 5.1.
6. Kristó Gy., –
Makk F., 1988. 248.1.
7. Zimmermann, H., 1980. 272.1.
8. Zimmermann, F. –
Werner, C., 1892. Nr.19.
9. Marczali H., 1896. 378.1.
10. Fejér I., 1894. 11.1.
11. Zimmermann, F., –
Werner, C., 1892. Nr.22.
12. Tumler, M., 1954. 183.1.
Zimmermann, H., 1980. 271.1.
Sz. Jónás I., 1986. 39.1.
13. Kristó Gy. –
Makk F., 1988. 248.1.
Sz. Jónás I., 1986. 40.1.
14. Sz. Jónás I., 1986. 39.1.
15. Arnold, U., 1980. 92.1.
Zimmermann, H., 1980. 273.1.
16. Arnold, U., 1980. 92.1.
Deelmann, M., 1903. 51.1.
Hering, E., 1943. 25.1.
Sommerland, B., 1931. 5.1.
Wolf, R., 1915. 6.1.
17. Zimmermann, H., 1980. 273.1.
18. Tumler, M., 1954. 184.1.
19. Zimmermann, F. –

- Werner, C., 1892. Nr.19.
 „Prima vero meta huius terrae incipit de indagibus castri Almage et procedit usque ad indagines castri Noilgiant, et inde progreditur usque ad indagines Nicolai, ubi aqua defluit quae vocatur Alt, et sic ascendendo per Alt usque ubi Tortillou cadit in Alt, et iterum vadit usque ad ortum eiusdem Tortillou, et ab ortu aquae quae Timis vocatur progreditur usque ad effluxum aquae, quae Borsa nominatur; deinde, sicut montes nivium complectuntur eandem terram, tendit usque in Almagiam. Terra vero haec tota, sicuti praedicti montes et flumina ipsam circumeunt, vocatur Borza.”
20. Györffy Gy., 1987. 822.1.
21. Borosy A., 1987. 224.1.
 Györffy Gy., 1987. 822.1.
22. Györffy Gy., 1987. 821.1.
23. Maksay F., 1941. 90.1.
24. Györffy Gy., 1941. 63.1.
25. Prox, A., 1984. 8-15.1.
26. Zimmermann, F., –
 Werner, C., 1892. Nr.19.
 „Praeterea eis concessimus, quod si aurum vel argentum ibi in praedicta terra Borza inventum fuerit, una pars ad fiscum pertinebit, reliqua ad eos devolvetur. Insuper libera fora et tributa fororum eiusdem terrae eis totaliter indulisimus.”
27. Fügedi E., 1981/a. 242-251.1.
28. Zimmermann, F. –
 Werner, C., 1892. Nr.19.
 „Statuimus etiam, quod nullus vaivoda super eos descensum habeat, liberos denarios et pondera eis remisimus, et ab omni exactione immunes et liberos eos esse permisimus. Nullius iudicio sive iurisdictioni nisi solius regis subiaceant, iudicem inter eligentes super se constituent.”
29. Tumler, M., 1954. 184.1.
30. Zimmermann, F. –
 Werner, C., 1892. Nr.19.
 „contra Cumaríos castra lignea et urbes lignae...”
31. Fügedi E., 1986. 113.1.
32. Kristó Gy., 1986. 168.1.
33. Adriányi G., 1971. 10-12.1.
 Tumler, M., 1954. 184.1.
34. Zimmermann, F., –
 Werner, C., 1892. Nr.82.
 „quod si exercitus regnum nostrum, quod absit, invadere attentaret, quinta pars armatorum terrae iam dictae pro defensione terrae nostrae in exercitu nostro ad bella procedere teneatur. Si autem versus Bulgariam, Greciam et Cumaniam exercitum moverimus, tertia pars omnium ad bella habilium praecedet... contra omnes paganos cuiuscumque nationis necnon contra Bulgaros, contra alios autem schismaticos... centum fratres militaribus armis et equis decenter et bene praeparatos. Contra exercitum autem Christianorum... quinquaginta fratres armatos ad custodiam et defensionem castrorum et munitionum in confiniis existentium, ut est Posonium, Musunium, Suprunium, castrum Ferreum, castrum Novum et etiam infra, ubicumque rex voluerit collocare,... sexaginta contra Tartaros,... tertio sollenniter admonitus satisfacere non curaret, magnusque magister transmarinus super haec modo debito pro parte regia sufficienter requisitus, non emendaret infra annum post factam requisitionem, quod omissum

- est seu neglectum per dictum magistrum seu praeceptorem pro tempore existentem, emendam et ultionem per subtractionem reddituum vel alio modo iuxta quantitatem et qualitatem excessus regia deliberatio recipiet, iuxta suae beneplacitum voluntatis.”
35. Adriányi G., 1971. 22.1.
36. Zimmermann, F., –
Wagner, C., 1892. Nr.19.
„Nos vero praemissos cruciferos in possessionem supra dictae terrae Borza per pristaldum nostrum Fecate Juna nomine iussimus introduci, qui praedictam terram perambulaverit et eam ad verbum Michaelis vaivodae certis metis circumsignatam ipsis assignavit.”
37. Zimmermann, F. –
Werner, C., 1892. Nr.22.
„quod nullus monetariorum ultra silvas terram eorum intret, vel praesumat eos in aliquo molestare... tantum dent nummularii de nova moneta pro argento... assiduos Cumanorum patientes insultus se pro regno tamquam firmum propugnaculum de die in diem morti opponere non formidant...” „fratris Theoderici cruciferi hospitalis sanctae Mariae de Acaron.”
38. Zimmermann, F. –
Werner, C., 1892. Nr.22.:
„castrum quod Crucpurg nominatur, quod cruciferi de Borza de novo construxerant, cum pratis circa illud castrum adiacentibus contuli eisdem cruciferis de Borza in perpetuum.”
39. Györffy Gy., 1987. 830.1.
40. Zimmermann, H., 1980. 274.1.
41. Bergmann, W., 1909. 14.1.
42. Killyen, F., 1984. 39.1.
43. Zimmermann, F. –
Werner, C., 1892. Nr.27.:
„quotidianis paganorum defendunt incursibus se omnibus periculis subiicientes, ab universis eiusdem terrae incolis praesentibus et futuris liberam percipiendi decimas eisdem fratribus... eo tamen excepto, quod si Ungaros vel Siculos ad dictam terram transire contigerit, nobis et ecclesiae nostrae in decimis teneantur respondere... Institutiones etiam sacerdotum in ecclesiis in eadem terra aedificandis praesentatione tamen eorum Ultrasilvano episcopo facienda libere concedentes, ita tamen, quod praenominati fratres nobis et successoribus nostris, si ad partes illas nos contingeret declinare, cum iusto et canonico equitaturarum numero debitam exhibeant procurationem, causarum etiam criminalium maxime earum, quae ad sacerdotum pertinent depositionem, nobis iurisdictionem penitus relinquentes.”
44. Fügedi E., 1981/b. 527.1.
45. Zimmermann, H., 1980. 279-280.1.
46. Zimmermann, F. –
Werner, C., 1892. Nr.27.:
„Bertoldo Colocensi archiepiscopo”
47. Fügedi E., 1986. 86-87.1.
48. Szűcs J., 1986. 5-6.1.
49. Domokos P., 1987. 34.1.
50. Killyen, F., 1984. 40.1.
51. Tumler, M., 1954. 188.1.
53. A tatárjárás emlékezete. 1986. 246-247.1.

54. Hering, E., 1943. 73.1.
55. Hellmann, M., 1954. 215.1.
Tarvel, E., 1979-80. 5.1.
56. Stenzel, G.A.H., 1830. 93.1.
57. Arató E., –
Niederhauser E. –
Perényi J. –
I. Tóth Z., 1984. 269.1.
58. Magyarország története I/2. 1984. 1131-1149.1.
59. Zöllner, W., 1980. 257.1.
60. Duby, G., 1978. 36.1.
61. Hering, E., 1943. 76.1.
62. Samsonowicz, H. 1980. 317-328.1.
63. Howarth, S., 1986. 248-265.1.
Kowalski, J. W., 1975. 197-213.1.
Kulcsár Zs., 1984. 236-276.1.
Pörtner, R., 1985. 584-607.1.
Rác Z., 1971. 77-79.1.
Zarnecki, G., 1986. 98-102.1.
64. Zimmermann, F. –
Werner, C., 1892. Nr.31.
65. Györffy Gy., 1987. 822.1.
Hering, E., 1943. 74.1.
Killyen, F., 1984. 39.1.
66. Borosy A., 1987. 224.1.
Györffy Gy., 1987. 822.1.
67. Fejér I., 1894. 15.1.
68. Tumler, M., 1954. 186.1.
69. Killyen, F., 1984. 38.1.
Tumler, M., 1954. 186.1.
70. Neu, H., 1969. 12-13.1.
71. Tumler, M., 1954. 186.1.
72. Zimmermann, F. –
Werner, C., 1892. Nr.45.
73. Tumler, M., 1954. 187.1.
74. Zimmermann, H., 1980. 271.1.
75. Fejér I., 1894. 16-18.1.
76. Fejér I., 1894. 15.1.
77. Adriányi G., 1971. 20.1.
78. Magyarország története I/2. 1984. 1313.1.
79. Magyarország története I/2. 1984. 1313.1.
80. Tumler, M., 1954. 190.1.
81. Zimmermann, F. –
Wagner, C., 1892. Nr.28.
82. Illéssy J., 1902. 235-236.1.
83. Hering, E., 1943. 75.1.
84. Borosy A. 1987. 224.1.
Domokos P., 1987. 19.1.
Hering, E., 1943. 75.1.
Zimmermann, H., 1980. 278.1.

85. Domokos P., 1987. 19.l.
86. Hering, E., 1943. 75.l.
87. Fejér L., 1894. 14.l.
88. Tamás az 1211-es adománylevélben így szerepel:
 „Datum per manus magistri Thomae aulae regiae cancellarii et Vesprimiensis praepositi”. Ld: Zimmermann, F. – Werner, C., Nr.19.
 Egy 1212-es oklevélben már így fordul elő: „Datum per manus magistri Thomae aulae regiae cancellarii et Cybiniensis et Vesprimiensis praepositi”. Ld: Zimmermann, F. – Werner, C., Nr.24.
 Az 1222-es adománylevél tanúi között pedig egri püspökként szerepel: „Thoma Agriensi, ... episcopus”. Ld.: Zimmermann, F. – Werner, C., Nr.31.
89. Zimmermann, F. –
 Werner, C., 1892. Nr.35.
90. Borosy A., 1987. 228.l.
91. Zimmermann, H., 1980. 281.l.
92. Zimmermann, F. –
 Werner, C., 1892. Nr.31.
93. Zimmermann, F. –
 Werner C., 1892. Nr.31.
 „Prima vero meta huius terrae incipit de indagibus castri Almayer et procedit usque ad indagines castri Noialt et inde progreditur usque ad indagines Nycolai, ubi aqua defluit quae vocatur Alt et sic ascendit per Alt usque ubi Tartelowe cadit in Alt. Ad didimus etiam postmodum eisdem fratribus conferentes castrum quod Cruceburg. nominatur, quod fratres praedicti de novo construxerant cum pratis circa illud adjacentibus et a fine terrae Cruceburg terram, quae vadit usque ad terminos prodnicorum et ab indagibus Almayer, in parte altera vadit... usque ad Danubium, cuius donationis postmodum factae a nobis fratribus memoratis pristalduum dedimus Ypochz banum.”
 Marian Tumler a brodnikokat több korábbi kutató véleménye alapján a kunok elől a Kárpátokba menekült szláv népelemnek tartja. Ld: Tumler, M., 1954. 187.l.
94. Zimmermann, F. –
 Werner, C., 1892. Nr.31.:
 „super fluvium Alt sex naves et super fluvium Mors sex alias naves habeant liberas per totum regnum nostrum sales deferentes in descendendo nec non alias res in ascendendo referentes, et salifondinas quae Akana vocantur sufficientes ad illas duodecim naves libere ubicumque voluerint eisdem concessimus in perpetuum. Item concessimus, quod nullum tributum debeant persolvere nec populi eorum, cum transierint per terram Siculorum aut per terram Blacorum, homines quoque nunc terram inhabitantes praedictam ad eorundem fratrum servitium et domus eorum utilitatem sine requisitione liberos dimisimus, ita ut si aliqui de cetero de nostris hominibus vel hospitibus terrae nostrae pertinentibus ad ipsos transmigraverint, statim cum ad notitiam fratrum ex veritate pervenerit, eos qui sic intraverint expellant, et hii qui eos introduxerint in manus regis vel nunciorum eius tradent.”
95. Zimmermann, F. –
 Werner, C., 1892. Nr.31:
 „nullam potestatem habeant cudendi quaecumque monetam sine regis licentia specialii.”
96. Magyarország története I/2. 1984. 1330.l.
97. Hering, E., 1943. 76.l.
 Zimmermann, H., 1980. 282.l.

98. Zimmermann, F. –
Werner, C., 1892. Nr.34.
99. Zimmermann, F. –
Werner, C., 1892. Nr. 35.:
„... in terra, quae dicitur Boza, quam noviter inhabitare ceperunt, impetu paganorum, per quos hactenus vasta et deserta permansit, non sine ipsorum multo discrimine refrenato, est iam non parvus numerus clericorum... praeter Romanum pontificem non habeat episcopum vel praelatum, ... ut praefatis clericis provideremus archipresbyterum vel decanum.... eis de proprio possit episcopo provideri.”
100. Zimmermann, H., 1980. 292.l.
101. Zimmermann, F. –
Werner, C., 1892. Nr.36.:
„tu, sicut eorum nobis conquestio patefecit, in ea tibi iurisdictionem indebitam usurpare contendens, presbyteros et clericos ipsius terrae ad synodum tuam vocas, et tam ab eis quam a laicis decimas et alia episcopalia iura niteris extorquere, in eos, si tuae non satisfaciunt voluntati, interdicti et excommunicationis sententias de facto, cum de iure nequeas, proferendo. Nolentes igitur aliquatenus sustinere, quod iidem fratres indebite, praesertim contra nostras indulgentias molestentur, fraternitati tuae per apostolica scripta firmiter praecipiendo mandamus, quatenus si quas forte de facto in clericos vel alios habitatores ipsius terrae sententias protulisti, eas de facto quoque non differens revocare.”
102. Magyarország története I/2. 1984. 1336.l.
Zimmermann, H., 1980. 293.l.
103. Zimmermann, F. –
Werner, C., 1892. Nr.37.:
„Ideoque fraternitati tuae per apostolica scripta mandamus, quatenus, nisi dictus episcopus iuxta mandatum nostrum curaverit revocare sententias, si quas in saepe dictos incolas promulgavit, tu illas, tamquam a non suo indice promulgatas, denuncies nullas esse.”
104. Fügedi E., 1981/b. 527.l.
105. Borosy A., 1987. 228.l.
106. Zimmermann, F. –
Werner, C., 1892. Nr.39.
107. Zimmermann, F. –
Werner, C., 1892. Nr.41.:
„Petierunt siquidem iidem magister et fratres ut terram de Boze et ultra montes nivium quam propter paganorum insultus vastam usque ad proxima tempora et desertam largitione carissimi in Christo filii nostri Andreae regis Ungariae illustris adepti esse noscuntur et noviter inhabitare ceperunt, ipsorum paganorum impetu non sine multo personarum suarum discrimine refrenato in ius et proprietatem apostolicae sedis recipere dignaremur, asserentes quod fideles libentius transibunt in eius coloniam, si eam viderint apostolicae sedis esse speciali dominationi subiectam sicque fiet ut terra, quae lata et spatiosa cultoribus indiget facile populetur et numerus habitantium in eadem ad ipsorum paganorum terrorem et securitatem fidelium atque ad utilitatem non medicam terrae sanctae feliciter augeatur. Ipsorum ergo magistri et fratrum piis precibus benignius annuentes praefatam terram in ius et proprietatem beati Petri suscipimus et eam sub speciali apostolicae sedis protectione ac defensione perpetuis temporibus permanere sancimus.”
108. Borosy A., 1987. 229.l.

109. Zimmermann, H., 1980. 285.l.

110. Borosy A., 1987. 227.l.

111. Erdély története. 1987. 298.l.

112. Zimmermann, F. –

Werner, C., 1892. Nr.43.:

„Ita tamen, quod universus populus incipiens a Waras usque in Boralt cum terra Syculorum terrae Sebus et terra Daraus unus sit populus et sub uno iudice censeantur, omnibus comitatibus praeter Chybiniensem cessantibus radicitus.”

113. Zimmermann, F. –

Werner, C., 1892. Nr.44.:

„Recipimus literas, quas super gravaminibus atque minis vobis a carissimo in Christo filio nostro... illustri rege Ungarorum illatis, vestra nobis discretio destinavit, virtutis vestrae constantiam in domino commendantes, quod sicut eadem literae continebant, cum militetis sub obedientiae iugo, pro nullis minis sive terroribus terram demitteretis eandem sine nostra vel magistri vestri licentia speciali. Noveritis autem, nos ipsi regi et aliis nostras super hoc literas destinasse, quales vidimus expedire, ac deo auctore ita providere curabimus, quod non oportebit vos demittere terram ipsam, sed eam tenebitis cum favore ac benevolentia dicti regis. Vos ergo sicut viri prudentes terram ipsam domui vestrae regia liberalitate donatam et a sede apostolica confirmatam, solita diligentia conservetis, securi de nostra et apostolicae sedis gratia et favore.”

114. Zimmermann, F. –

Werner, C., 1892. Nr.45.:

„...tu quorundam malignorum instinctu terram ipsam in grandi et gravi equitum et perditum multitudine intravisti adeoque gravasti ipsos fratres et eorum homines exactio-nibus ac expensis, quod eis damnificatis ad valentiam mille marcarum... Quoddam quoque castrum, quod ultra montes nivium multis construxerant laboribus et expensis, occupasti per violentiam, fratribus eorum ab eodem eiectis, et cum homines tui quosdam fratres et homines eorundem occiderint, quosdam vulneraverint, et quosdam carceri manciparint... Unde dilectis filiis... de Linewel... de Kerz et... de Egris abbatibus Pataviensis, Ultrasilvanac et Cenadiensis dioecesium, per nostras damus literas in mandatis, ut ad loca ipsa personaliter accedentes, limites in praefato privilegio tuo expressos inspiciant diligenter, et si viderint ipsos fratres aliquid extra eosdem terminos temere occupasse, nostra eis auctoritate iniungant, ut ea tibi libere restituant sine mora.”

115. Zimmermann, F. –

Werner, C., 1892. Nr.46.

116. Zimmermann, F. –

Werner, C., 1892. Nr.47.

117. Zimmermann, F. –

Werner, C., 1892. Nr.48.

118. Zimmermann, F. –

Werner, C., 1892. Nr.49.

119. Zimmermann, F. –

Werner, C., 1892. Nr.51.

120. Pl. Makkai L. szerint a Német Lovagrend a Barcaságra támaszkodó, s a Duna torkolatán uralkodó keleti német állam alapítását tűzte ki célul. Ld: Erdély története I. 1987. 298.l.

Székely György: Kapcsolatok a kelet-európai népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a XI-XIV. században című tanulmánya is azt emeli ki, hogy a lovagok kéré-

- sére a pápa a Barcaságot a Kárpátokon túli területekkel római hűbérnek nyilvánította. Ld: Hadtörténeti Közlemények, 1954. 152-153.l. Ernst Hering úgy látja, hogy a lovagok végül államot alkottak az államban. Ld: Hering, E. 1943. 77.l.
121. Vö. pl. Mályusz E. 1939. 393.l.
 Perlbach, M., 1905. 415-430.l.
 Schuster, F., 1938. 47-51.l.
 Tumler, M., 1954. 186.l.
 Zimmermann, H., 1980. 291.l.
122. Györffy Gy., 1969. 823.l.
123. Fügedi E., 1981/b. 528.l.
124. Zimmermann, F. –
 Werner, C., 1892. Nr.51.:
 „quod praefatam terram non dedisti hominibus, immo deo, a quo habes”
 Nr.45.:
 „possessiones... quas eis, immo deo pia liberalitate donasti... et sic non studebis, quae deo dedisti, minuere, sed augere”
 Nr.53.:
 „super terris sibi, immo verius deo a tua liberalitate donatis”
125. Ld. pl.:
 Zimmermann, F. –
 Werner, C., 1892. Nr.36., Nr.37., Nr.39., Nr.40., Nr.41., Nr.42., Nr.45., Nr.47., Nr.51.
126. Hering, E., 1943. 77.l.
127. Zimmermann, H., 1980. 282.l.
128. Zimmermann, F. –
 Werner, C., 1892. Nr.45.
129. Tumler, M., 1954. 193.l.
130. Zimmermann, F., –
 Werner, C., 1892. Nr.49.:
 „sanctae Mariae Theontonicorum terram ad triginta dumtaxat aratra caritatis intuitu liberaliter contulisset, iidem ipsius liberalitate ac gratia non contenti multo amplius occupavere de terra in parte praedicta, ipso contententes invito armata manu, quod occuparunt, taliter retinere,... homines eius capiunt, indebitis eos exactionibus aggravantes, et alias ipsis modis innumeris iniuriosi existentes plurimum et molesti, ac conditiones ab eodem rege super moneta ipsius et quibusdam aliis articulis eis impositas, cum Ungariam intraverant, servare nolentes, propter quod a nonnullis asseritur.”
131. Zimmermann, F. –
 Werner, C., 1892. Nr.49.
132. Glassl, H., 1971. 47.l.
 Hering, E., 1943. 77.l.
 Zimmermann, H., 1980. 294-296.l.
133. Glassl, H., 1971. 47.l.
134. Zimmermann, F. –
 Werner, C., 1892. Nr.48:
 „Quocirca serenitatem tuam monemus et hortamur attente, quatenus in ea regni parte, quam ex ordinatione patris tui habes, alienationes easdem revocare procures, iuramento de ipsis non revocandis a patre tuo vel a te praestito non obstante.”
135. Magyarország története I/2. 1984. 1342.l.
136. A tatárjárás emlékezete. 1986. 138-139.l.
137. Magyarország története I/2. 1984. 1343.l.

138. Domokos P., 1987. 23.1.

139. Zimmermann, H., 1980. 288.1.

140. Domokos P., 1987. 22.1.

141. Az erre vonatkozó oklevelek a következők:

Zimmermann, F. –

Werner, C., 1892. Nr.53., Nr.54., Nr.55., Nr.59., Nr.61., Nr.65., Nr.68.

A tatárjárás után IV. Béla új betelepítésről tárgyalt a Német Lovagrenddel, de Hermann von Salza nagymester nem fogadta el a betelepülést a johannitáknak adott 1247-es feltételek alapján.

Ld.:

Glessl, H., 1971. 49.1.

Zimmermann, H., 1980. 297.1.

A török veszély jelentkezésekor Zsigmond király próbálta Magyarországra hívni a lovagokat s a szörénységi határszélek védelmét rájuk bízni. 1429-ben 7 lovag jött Magyarországra, megfelelő kísérettel, de tartós megtelepedésük kudarcot vallott.

Ld.:

Fejér I., 1894. 45.1.

Zimmermann, H., 1980. 297.1.

Zombori I., 1988. 154.1.

A Német Lovagrend Poroszországban és Livóniában

1. Hampe, K., 1921. 71.1.

Hering, E., 1943. 82.1.

Tumler, M., 1954.296.1.

Voigt, J., 1850. 107.1.

2. Az első írásos nyoma ennek az ajánlatnak II. Frigyes 1226-os rimini aranybullájában található:

„*devotus noster Chunradus, dux Mazovie et Cuiavie, promisit et obtulit ei providere et fratribus suis de terra, que vocatur Culmen, et in alia terra, inter marchiam suam videlicet et confinia Prutenorum, ita quidem ut laborem assumerent et insisterent oportune ad ingrediendum obtinendum terram Pruscie ad honorem et gloriam veri dei.*”

Ld.: Hubatsch, W., 1954. Nr.5.

3. Tumler, M., 1954. 251.1.

Zimmermann, H., 1980. 296.1.

4. Marian Tumler szerint a Barcaság kb. 1200 négyzetkilométer. Ld.: Tumler, M., 1954. 183.1.; Kulmerland pedig közel 3000 négyzetkilométer. Ld.: Tumler, M., 1954. 251.1.

5. Zimmermann, F. –

Werner, C., 1892. Nr.19.

6. Hubatsch, W., 1954. Nr.6.

„*Ipsi quoque fratres cum omni fidelitate promiserunt mihi cunctisque meis heredibus, secundum deum et eorum posse, contra inimicos Christi et nostros, videlicet omnes paganos, sine fictione et omni simulacione, etiam uno eorum superstite, una nobiscum omni tempore fore militaturos.*”

7. Hubatsch, W., 1954. 5.

„*Quam promissionem recepisse distulerat et celsitudinem nostram suppliciter implorabat, quod, si dignaremur annuere votis suis, ut auctoritate nostra fretus inciperet aggredi et prosequi tantum opus, et ut nostra sibi et domui sue concederet et confir-*

marem serenitas tam terram, quam predictus dux donare debebat, quam totam terram, que in partibus Pruscie per eorum instantiam fuerit acquisita, et insuper domum suam immunitatibus, libertatibus, et aliis concessionibus, quas de dono terre ducis prefati et de Pruscie conquisitione petebat, nostre munificentie privilegio muniremus.”

8. Hubatsch, W., 1954. Nr.5.

9. Hering, E., 1943. 80.1.

10. Tumler, M., 1954. 251.1.

Schiemann, T., 1887.I. 459.1.

11. Tumler, M., 1954. 251.1.

12. Tumler, M., 1954. 251.1.

13. Labuda, G., 1980. 370.1.

Tumler, M., 1954. 249.1.

Hubatsch, W., 1954. Nr.5.:

„cum viderentur proficere, defecerunt, auctoritatem eidem magistro concessimus terram Pruscie cum viribus domus et totis conatibus invadendi, concedentes et confirmantes eidem magistro, successoribus eius et domui sue in perpetuum tam predictam terram, quam a prescripto duce recipiet, ut promisit, et quamcumque aliam dabit, necnon totam terram, quam in partibus Pruscie conquirit domino faciente, velut vetus et debitum ius imperii, in montibus, planicie, fluminibus, nemoribus et in mari, ut eam liberam ab omni servicio et exactione teneant et immunem et nulli respondere proinde teneantur... ex gratia nostra, quod idem magister et successores sui iurisdictionem et potestatem illam habeant et exercent in terris suis, quam aliquis princeps imperii melius habere dinoscitur in terra sua, quam habet”

14. Caspar, E., 1924. 18.1.

Hering, E., 1943. 82.1.

Schiemann, T., 1887.460.1.

Tumler, M., 1954. 250.1.

15. Hering, E., 1943. 96.1.

Tumler, M., 1954. 252.1.

16. Labuda, G., 1980. 306.1.

17. Hering, E., 1943. 96.1.

Tumler, M., 1954. 252.1.

18. Hering, E., 1943. 95.1.

19. Nowak, Z., 1980. 340.1.

Schiemann, T., 1887. 460.1.

Voigt, J., 1850. 75.1.

Voigt azónban a többitől eltérően nem 1228-ra, hanem 1225-re teszi a Dobrini rend alapítását.

20. Labuda, G., 1980. 304.1.

21. Labuda, G., 1980. 304.1.

22. Tumler, M., 1954. 252.1.

23. Hubatsch, W., 1954. Nr.6.

24. Labuda, G., 1980. 306.1.

25. Konrád herceg oklevelei:

1228. IV. 23. „terram Cholmen ...et villam Orłow”

1230. „totum ex integro Chelmense territorium cum omnibus suis appendiciis ab eo loco”

1230. VI. 30. „totum et ex integro Cholmen territorium cum omnibus suis attinentiis et eo loco”

- Pápai bullák:
 1230. I. 18. „castrum Colme cum pertinentiis suis et quedam alia castra in Prutenorum confinio domui vestre... concessit”
 1230. IX. 12. „castrum quod Colmen dicitur, cum pertinentiis suis... concessit”
 Ld.: Labuda, G., 1980. 306.1.
26. Labuda, G., 1980. 306-307.1.
27. Hering, E., 1943. 99.1.
28. Pápai megerősítések: 1230. IX. 12.
 1230. IX. 17.
 1234. IX. 9.
 Konrád herceg megerősítése: 1235. X.
 Kazimír hercegfi megerősítése: 1233. I. 6.
 Ld.: Tumler, M., 1954. 253-254.1.
29. Balanyi Gy., 1939. 8.1.
 Zarnecki, G., 1986. 104.1.
30. Deelman, M., 1903. 38.1.
 Kötzschke R., 1912. 71.1.
31. Hubatsch, W., 1954. Nr.5.
32. Hering, E., 1943. 97.1.
 Labuda, G., 1980. 312.1.
 Tumler, M., 1954. 253.1.
33. Hubatsch, W., 1954. Nr.8.
34. Labuda, G., 1980. 312.1.
 Tumler, M., 1954. 252.1.
35. „ut mihi et omnibus meis successoribus sint parati contra paganos pugnaturi”
 Ld.: Labuda, G., 1980. 313.1.
36. „ita, ut ipsi episcopo et suis successoribus, tamquam fassali suo domini, deberent esse obligati... et in expeditionibus vexillum predicti episcopi, tam in eundo, quam in redeundo, ante vexillum sepedictorum fratrum incedere.”
 Ld.: Labuda, G., 1980. 313.1.
 Tumler, M., 1954. 254.1.
37. Labuda, G., 1980. 313.1.
 Tumler, M., 1954. 255.1.
38. Labuda, G., 1980. 413.1.
39. Tumler, M., 1954. 254.1.
40. Hubatsch, W., 1954. Nr.8.
41. Hubatsch, W., 1954. Nr.8.:
 „nos volentes, ut pro eiusdem acquisitione terre eo plenius vester animus invalescat, quo vos et existentes ibidem fidei catholice professores a nobis obtinebitis gratiam specialem, quod a vobis suffragante exercitu christiano iam de ipsa terra auctore deo noscitur acquisitum, in ius et proprietatem beati Petri suscipimus et eam sub speciali apostolice sedis protectione ac defensione perpetuis temporibus permanere sancimus... Que vero in futurum, largiente domino, insistendo defensionis christianitatis de terra paganorum in eadem provincia vos contigerit adipisci, firma et illibate vobis vestrisque successoribus sub iure ac proprietate sedis apostolice eodem modo statuimus permanenda... ordinetur de construendis in ipsa ecclesiis et instituendis ibidem clericis, episcopis et prelati aliis, necnon de providendo, quod iidem de prefata terra congruam habeant portionem... in recognitionem dominii et percepte a sede apostolica libertatis ecclesie Romane census annuus persolvatur”
42. Labuda, G., 1980. 302.1.

43. Labuda, G., 1980. 315.l.
44. Hering, E., 1943. 116.l.
45. Arnold, U., 1986. 235.l.
46. Balanyi Gy., 1939. 8.l.
47. Samsonowicz, M., 1980. 319.l.
A XIII. század végére a Német Lovagrend az alábbi Landkomturságokkal rendelkezett: Armenia, Görögország, Szicília, Apuleia, Németország, Ausztria, Poroszország, Livónia, Spanyolország.
Ld.: Arnold, U., 1980. 150.l.
48. Balanyi Gy., 1939. 8.l.
Engelmann, B., 1986. 29.l.
Hering, E., 1943. 103.l.
49. Szántó K., 1983. 421.l.
50. Hellmann, M., 1954. 212.l.
51. Hubatsch, W., 1954. Nr.8.:
„et quod promissiones et pactiones, quas presentibus habitatoribus eiusdem terre fecisse noscimini aut futuris facietis”
52. Hering, E., 1943. 99.l.
53. Balanyi Gy., 1939. 9-10.l.
Zarneczki, G., 1986. 105.l.
54. Hubatsch, W., 1954. Nr.7.:
„Hinc est, quod eisdem civitatibus hanc indulsimus perpetualiter libertatem, ut earum cives eligant sibi in eisdem civitatibus singulos iudices annuatim.”
55. Balanyi Gy., 1939. 10.l.
Hampe, K., 1921. 74.l.
Hubatsch, W., 1954. Nr.7.:
„Statuimus autem in eisdem civitatibus iura Megdeburgensia in omnibus sententiis in perpetuum observari, hoc indulto, ut cum reus aliquis Megdeburgh in LX. solidis puniri debeat, hic in XXX. solidis Colmensis monete mulctetur, eodem modo in culpis aliis proportionaliter observato”
56. Hubatsch, W., 1954. Nr.7.
57. Hubatsch, W., 1954. Nr.7.:
„Flumen vero Wizlam a villa quadam, que dicitur Thopolna, per descensum usque ad lacum, qui Rense vocatur, cum omni utilitate, exceptis insulis et castoribus, ad communes usus piscandi predictis civibus et peregrinis duximus assignandum.”
58. Balanyi Gy., 1939. 10.l.
Ezek a kolonizációs városok alaprajzra nézve többé-kevésbé előre megtervezettek voltak.
Ld.: Stenzel, G.A.H., 1830. 80.l.
A Német Lovagrendnek hatalma csúcsán 55 városa, 48 vára és több mint 18.000 faluja volt.
Ld.: Borosy A., 1987. 217.l.
Lassú I., 1828. 110.l.
59. Hering, E., 1943. 114.l.
Tarvel, E., 1979-80. 5.l.
60. Szkazkin, Sz.D., 1979. 318.l.
61. Tarvel, E., 1979-80. 5.l.
62. Tokody Gy.,
Niederhauser E. 1972. 49.l.
63. Szántó Gy. T., 1987. 31-33.l.

64. Schiemann, T., 1887. 463.1.
65. Tumler, M., 1954. 263.1.
66. Labuda, G., 1980. 308.1.
67. Hampe, K., 1921. 72.1.
68. Ketrzynski, W., 1904. 103.1.
Labuda, G., 1980. 308.1.
Schiemann, T., 1887. 464.1.
Tumler, M., 1954. 263.1.
69. Labuda, G., 1980. 308.1.
70. Schiemann, T., 1887. 465.1.
A herceg előírta: „Idem vero Bruno, videlicet magister ordinis ante dicti cum fratribus nobis et nostris filiis promiserunt, precipue duci Masovie ius patronatus fideliter observare, prefatam quoque terram scilicet Masoviam una nobiscum defendere suorum auxilio subditorum contra quoslibet invasores, exeptis hereticis et Pruthenis seu cuiuslibet christiane fidei inimicis, quos tenentur personaliter impugnare... Promiserunt insuper prelibati fratres, neminem potentium in nostrum preiudicium et gravamen in Drochicensi territorio collocare, neque super eiusdem translatione vel venditione, commutatione vel donatione seu cuiuslibet alienationis specie tractare sine nostro consilio et consensu.”
Ld.: Labuda, G., 1980. 309.1.
71. Balanyi Gy., 1939. 8.1.
Hubatsch, W., 1954. 17.1.
Zabarov, M.A., 1958. 248.1.
72. Középkori történeti chrestomathia. 1953. 102.1.
73. Középkori történeti chrestomathia. 1953. 104.1.
74. Boockmann, H., 1986. 1.1.
Schiemann, T. 1887. 64.1.
75. Hellmann, M., 1954. 209.210.1.
76. Benninghoven, F. 1965. 403.1.
77. Benninghoven, F. 1965. 385.1.
78. Tumler, M. 1954. 263.1.
79. Hering, E., 1943. 124.1.
80. A tárgyalásokon 1235/36 fordulóján a Német Lovagrend részéről Ernfried von Neuenberg, altenburgi és Arnold testvér, nagelstadti komtur vett részt.
Ld.: Tumler, M., 1954. 263.1.
81. Benninghoven, F. 1965. 370.1.
Tumler, M., 1954. 263.1.
82. Benninghoven, F. 1965. 373.1.
Világtörténet III. 1963. 592.1.
83. Hubatsch, W., 1954. Nr.9.:
„quod fratribus hospitalis eiusdem apponet Dominus in Livonia reperiri magnificos, quos sua virtute reddidit in Prussiae partibus ad victoriam expeditos, ipsorum ordini memoratos praeceptorem et fratres, de fratrum nostrorum consilio, uniendos duximus cum bonis omnibus eorundem”
84. Benninghoven, F., 1965. 407.1.
Deelman, M., 1903. 4.1.
85. Engelmann, B., 1986. 34.1.
Tokody Gy.,
Niederhauser E., 1972. 53.1.

86. Világtörténet IV. 1963. 438.1.
87. Deelman, M., 1903. 37.1.
Balanyi Gy., 1939. 8.1.
88. Gorski, K., 1980. 329-330.1.
89. Boockmann, H., 1986. 1.1.
Deelman, M., 1903. 37.1.
Schiemann, T., 1887. II. 56.1.
90. Hubatsch, W., 1954. Nr.9.:
„auctoritate apostolica statuente, ut ipsi et ceteri fratres praedicti hospitalis sanctae
Mariae Theutonicorum, qui pro tempore fuerint in Livonia, sicut hactenus, sub dioe-
cesanorum et aliorum praelatorum suorum iurisdictione consistent,...
...sunt per sedem apostolicam ordinata, vel per ipsam imposterum ordinari contigerit,
ab eisdem fratribus in Livonia constitutis inviolabiliter observentur”
92. Boockmann, H., 1986.1.1.
93. Schiemann, T., 1887. II. 57.1.
94. Egyetemes történeti kronológia. 1984. 168.1.
95. Arató E. –
Niederhauser E. –
Perényi J. –
I. Tóth Z., 1984. 268.1.
96. Gergely J., 1982. 117.1.
Hellmann, M., 1954. 212.1.
97. Balanyi Gy., 1939. 9.1.
Tumler, M., 1954. 199.1.
Zombori I., 1988. 95.1.

Bibliográfia

Források:

1. Európa és Közel-Kelet IV-XV. század. Középkor I-II. Szerk. Sz.Jónás Ilona.
Bp. 1971.
2. Hubatsch, Walther: Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens.
Göttingen-Frankfurt-Berlin, 1954.
3. Gracianszkij, N.P. – Szkazkin, Sz.D.: Középkori történeti chrestomathia.
Bp. 1953.
4. Kötzschke, Rudolf: Quellen zur Geschichte der ostdeutschen Kolonisation im 12.bis
14. Jahrhundert.
Leipzig-Berlin, 1912.
5. Zimmermann, Franz-Werner, Carl: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in
Siebenbürgen I.
Hermannstadt, 1892.

Irodalom:

1. Adriányi Gábor: Zur Geschichte des Deutschen Ritterordens in Siebenbürgen.
In: Ungarn-Jahrbuch, Bd. 3. 1971.
2. A háborúk és a hadművészet története.
Bp. 1975.
3. A hadművészet középkori és újkori klasszikusai.
Bp. 1974.
4. A katolikus Magyarország I. Szerk: Kiss János, Sziklay János.
Bp. 1902.
5. Áldor Imre: II. vagy Jeruzsálemi Endre magyar király.
Bp. 1879.
6. Alleker Lajos: Az egyházi és világi lovagrendek.
Magyaróvár, 1884.
7. Arató Endre–Niederhauser Emil–Perényi József–I. Tóth Zoltán: A kelet-európai országok története a kezdetektől a kapitalizmus koráig.
Bp. 1984.
8. Arnold, Udo: Probleme um Friedrich II. Der Deutsche Orden und die Goldene Bulle von Rimini 1226.
In: Preußenland 14, 1976.
9. Arnold, Udo: Entstehung und Frühzeit des Deutschen Ordens.
In: Die geistlichen Ritterorden Europas. Szerk. Josef Fleckenstein, Manfred Hellmann.
Sigmaringen, 1980.
10. Arnold, Udo: Ordines Militares. Colloquia Torunensia historica III.
In: Zeitschrift für Ostforschung, 35. Jahrgang 1986. Heft 1/2.
11. A tatárjárás emlékezete. Szerk: Katona Tamás.
Bp. 1987.
12. Az észt irodalom kistükre.
Bp. 1969.
13. Áldásy Antal: A keresztes hadjáratok története.
Bp. 1924.
14. Balanyi György: A szerzetesség története.
Bp. 1923.
15. Balanyi György: A lengyel-német ellentét történeti gyökerei.
Bp. 1939.
16. Benninghoven, Friedrich: Der Orden der Schwertbrüder.
Köln–Graz, 1965.
17. Bergmann, Wilhelm: Reste Deutschen Ordensburgen in Siebenbürgen nebst einem Geschichte des Deutschen Ritterordens in diesem Lande 1211-1225.
Freudenthal, 1909.
18. Bertouch, Ernst von: Kurzgefasste Geschichte der geistlichen Genossenschaften und der daraus hervorgegangenen Ritterorden.
Wiesbaden, 1888.
19. Biskup, Marian: Das Reich, die wendische Hanse und die preussische Frage um die Mitte des XV. Jahrhunderts.
Berlin, 1970.
20. Biskup, Marian: Das Ende des Deutschordenstaates Preussen im Jahre 1525.

- In: Die geistliche Ritterorden Europas. Szerk. Josef Fleckenstein, Manfred Hellmann. Sigmaringen, 1980.
21. Boockmann, Hartmut: Der Einzug des Erzbischofs Sylvester Stodewescher von Riga in sein Erzbistum im Jahre 1449.
In: Zeitschrift für Ostforschung 35. Jahrgang 1986. Heft 1/2.
 22. Borosy András: Egyház és honvédelem az Árpád-korban.
In: Hadtörténeti Közlemények, 1987. 2.sz.
 23. Brink, Michael: Der Deutsche Ritterorden.
Recklinghausen, 1940.
 24. Caspar, Erich: Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordenstaates in Preußen.
Tübingen, 1924.
 25. Csorba Csaba: Nemzetiségek a középkori Magyarországon.
In: Emlékkönyv a Turkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára.
Turkeve, 1971.
 26. Deelman, Marinus: Der Deutsche Ritterorden einst und jetzt.
Wien, 1915.
 27. Divéky Adorján: Lengyelek és németek.
Bp. 1915.
 28. Domokos Pál Péter: A moldvai magyarság.
Bp. 1987.
 29. Duby, Georges: Emberek és struktúrák a középkorban.
Bp. 1978.
 30. Duby, Georges: A katedrálisok kora.
Bp. 1984.
 31. Egyetemes történeti kronológia. Szerk: Csató Tamás, Gunst Péter, Márkus László.
Bp. 1984.
 32. Elias, Norbert: A civilizáció folyamata.
Bp. 1987.
 33. Engelmann, Bernt: Poroszország. A lehetőségek hazája.
Bp. 1986.
 34. Erben, Wilhelm: Die Frage der Heranziehung des Deutschen Ordens zur Vertheidigung der ungarischen Grenze.
Wien, 1895.
 35. Erdély története I. Szerk: Makkai László, Mócsy András.
Bp. 1986.
 36. Fejér Ignác: A német és templomos lovagos Haraiyban.
Eger, 1894.
 37. Fischer-Fabian, S.: A német cézárok.
Bp. 1985.
 38. Fügedi Erik: A befogadó: a középkori magyar királyság.
In: Kolduló barátok, polgárok, nemesek.
Bp. 1981.
(Jegyzetekben ld.: Fügedi E., 1981/b.)
 39. Fügedi Erik: A városok kialakulása Magyarországon.
In: Kolduló barátok,...
 40. Fügedi Erik: Koldulórendek és városfejlődés.
In: Kolduló barátok, ...
(Jegyzetekben ld.: Fügedi E., 1981/b.)

41. Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok.
In: Kolduló barátok, ...
(Jegyzetekben ld.: Fügedi E., 1981/b.)
42. Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok.
Bp. 1986.
43. Gergely Jenő: A pápaság története.
Bp. 1982.
44. Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon.
Bp. 1987.
45. Glassl, Horst: Der Deutsche Orden im Burzenland und in Kumanien.
In: Ungarn-Jahrbuch, Bd. 3. 1981.
46. Górski, Karol: Das Kulmer Domkapitel in den Zeiten des Deutschen Ordens. Zur Bedeutung der Priester im Deutschen Orden.
In: Die geistlichen Ritterorden Europas. Szerk: Josef Fleckenstein, Manfred Hellmann.
Sigmaringen, 1980.
47. Györffy György: A székelyek eredete és településük története.
In: Erdély és népei.
Bp. 1941.
48. Györffy György: Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse.
In: Archivum Historiae Pontificiae, 1969. 7.sz.
49. Györffy György: Napkelet felfedezése.
Bp. 1965.
50. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.
Bp. 1987. (2.kiadás)
51. Hampe, Karl: Der Zug nach dem Osten. Die kolonisationsische Grosstat des deutschen Volkes im Mittelalter.
Leipzig-Berlin, 1921.
52. Harich, Walter: Das Ostproblem. Seine Geschichte und Bedeutung.
München, 1922.
53. Heimpel, Hermann: Hermann von Salza, Gründer eines Staates.
In: Wir Ostpreußen. Salzburg, 1950.
54. Hellmann, Manfred: Das Lettenland im Mittelalter.
Münster-Köln, 1954.
55. Hering, Ernst: Der Deutsche Ritterorden.
Leipzig, 1943.
56. Hermann Eged: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig.
München, 1973.
57. Hiestand, Rudolf: Die Anfänge der Johanniter.
In: Die geistlichen Ritterorden Europas. Szerk: Josef Fleckenstein, Manfred Hellmann.
Sigmaringen, 1980.
58. Hoensch, Jörg K.: Geschichte Polens.
Stuttgart, 1983.
59. Hóman Bálint-Szekfü Gyula: Magyar történet II.
Bp. 1939.
60. Howarth, Stephen: A templomosok titka.
Bp. 1986.

61. Ijasenko, A.: A balti népek harca a német támadás ellen.
In: A középkor világából.
Bp. 1952.
62. Illéssy János: Törekvések a német lovagrend meghonosítására Magyarországon.
In: Századok, 1902. 3.sz.
63. Sz.Jónás Ilona: Árpád-házi Szent Erzsébet.
Bp. 1986.
64. Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete.
Bp. 1985. (utánnomás)
65. Kassay Adolf: A lengyel nemzet története a legrégebb időtől a legújabb korig.
Bp. 1864.
66. Ketrzynski, Wojciech: Der Deutsche Orden und Konrad von Masovien 1225-1235.
Lemberg, 1904.
67. Killyen, Franz: Die Anfänge der Stadtwerdung Kronstadts.
In: Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen. Szerk: Paul Philippi.
Siebenbürgisches Archiv, Dritte Folge, Band 17. 1984.
68. R.Kiss István: II. Endre birtokreformja: a perpetuitas.
In: Debreceni Szemle, 1927. 1.sz.
69. Knauz Nándor: II. Endre szabadságlevellei.
Budapest, 1869.
70. Koszminszkij, J.A.–Szkazkin, Sz.D.: A középkor története.
Bp. 1963.
71. Kotzde, Wilhelm: Der Deutsche Orden im Werden und Vergehen nach den Quellen.
Jena, 1928.
72. Kowalski, J.M.: Szerzetesek, egyházak, társadalom.
Bp. 1975.
73. Kuhn, Walther: Ritterorden als Grenzhüter des Abendlandes gegen das östliche Heidentum.
In: Ostdeutsche Wissenschaft, 1979. VI.sz.
74. Kulcsár Zsuzsanna. A templomosok pöre.
In: Rejtélyek és botrányok a középkorban.
Bp. 1984.
75. Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon.
Bp. 1979.
76. Kristó Gyula: Az Aranybullák évszázada.
Bp. 1976.
77. Kristó Gyula: Tanuimányok az Árpád-korról.
Bp. 1986.
78. Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi.
Bp. 1986.
79. Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon.
Bp. 1988.
80. Kristó Gyula–Makk Ferenc: Az Árpád-házi uralkodók.
Bp. 1988.
81. Kronacher, Bettina: Der deutsche Lebensraum in der Geschichte.
Frankfurt am Main, 1938.
82. Labuda, Gerard: Die Urkunden über die Anfänge des Deutschen Ordens im Kulmerland und in Preußen in den Jahren 1226-1243.

- In: Die geistlichen Ritterorden Europas. Szerk.: Josef Fleckenstein, Manfred Hellmann.
Sigmaringen, 1980.
83. Lanszkoj, T.: A grünwaldi csata.
In: A középkor világából.
Bp. 1952.
84. Lassú István: A prusszai királyság statisztikai, geographiai és historiai leírása.
Pest, 1828.
85. Lexikon des Mittelalters III.
München–Zürich, 1986.
86. Maksay Ferenc: A szászság megtelepülése.
In: Erdély és népei. Szerk.: Mályusz Elemér.
Bp. 1941.
87. Makkai László: A milkói (kun) püspökség és népei.
Debrecen, 1936.
88. Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038-1301).
Bp. 1896.
89. Matison, Ingrid: Zum politischen Aspekt der goldenen Bulle von Rimini.
In: Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens in Einzeldarstellungen.
90. Mályusz Elemér: A középkori magyar nemzetiségi politika.
In: Századok. 1939. 7-8.sz.
91. Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.
Bp. 1971.
92. Müller, Georg E.: Die Ursachen der Vertreibung des Deutschen Ordens aus dem Burzenlande und Kumanien im Jahre 1225.
Hermannstadt, 1925.
93. Magyarország hadtörténete I. Szerk.: Borus József.
Bp. 1984.
94. Magyarország története a honfoglalástól 1526-ig. Szerk.: Elek Lajos, Lederer Emma, Székely György.
Bp. 1957.
95. Magyarország története tíz kötetben I/2. Szerk.: Bartha Antal.
Bp. 1984.
96. Neu, Heinrich: Das Rheinland und der Deutsche Orden.
In: Zur Geschichte des Deutschen Ordens.
Köln–Wien, 1969.
97. Nowak, Zenon: Milites Christi de Prussia – Der Orden von Dobrin.
In: Die geistlichen Ritterorden Europas. Szerk.: Josef Fleckenstein, Manfred Hellmann.
Sigmaringen, 1980.
98. Perlbach, Max: Der Deutsche Orden in Siebenbürgen. Zur Kritik der neueren polnischen Literatur.
In: MIÖG. XXXVI: 1905.
99. Pesty Frigyes: A templáriusok Magyarországon.
Pest, 1861.
100. Pfeiffer Miklós: A Domonkos rend magyar zárdáinak vázlatos története.
Kassa, 1917.

101. Philippi, Friedrich: Die deutschen Ritter im Burzenlande, ein Beitrag zur Geschichte Siebenbürgens.
Kronstadt, 1861.
102. Pirenne, Henri: A középkori gazdaság és társadalom története.
Bp. 1983.
103. Popovits István: A pápák kapcsolatai Magyarországgal az Árpádok alatt.
Bp. 1945.
104. Plat, Wolfgang: Deutsche und Polen. Aus der Geschichte der deutschpolnischen Beziehungen.
Köln, 1980.
105. Poschmann, Brigitte: Bistümer und Deutscher Orden in Preußen 1242-1525.
In: Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands. 1962. 30.sz.
106. Pörtner Rudolf: A Szent Sír hadművelet.
Bp. 1985.
107. Prox, Alfred: Corona, Kronstadt, Brasov, Brassó. Zur Etymologie und Herkunft des Stadtnamens.
In: Beiträge zur Geschichte von Kronstadt in Siebenbürgen. Szerk.: Paul Philippi. Siebenbürgisches Archiv, Dritte Folge, Band 17. 1984.
108. Prutz, Hans: Die geistlichen Ritterorden. Ihre Stellung zur kirchlichen, politischen, gesellschaftlichen Entwicklung des Mittelalters.
Berlin, 1908. (utánnymás 1968.)
109. Razin: A hadművészet története II. A háború feudális korszakának története.
Bp. 1961.
110. Rác Zoltán: A templomos lovagok tündöklése és bukása.
In: Világosság, 1971. 2.sz.
111. Reiszig Ede: A Jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon I-II.
Bp. 1925., 1928.
112. Samsonowicz, Henryk: Der Deutsche Orden und die Hanse.
In: Die geistlichen Ritterorden Europas. Szerk.: Josef Fleckenstein, Manfred Hellmann.
Sigmaringen, 1980.
113. Schieman, Theodor: Rußland, Polen und Livland bis ins 17. Jahrhundert I-II.
Berlin, 1886., 1887.
114. Schuster, Fritz: Die Ursache der Vertreibung des deutschen Ritterordens aus dem Burzenlande.
In: Siebenbürgisches Vierteljahrschrift, 1938. 61.sz.
115. Seidler, Grzegorz Leopold: Politikai gondolkodás az ókorban és a középkorban.
Bp. 1967.
116. Sommerland, Bernhard: Der Deutsche Orden in Thüringen.
Halle, 1931.
117. Southern, R.W.: A nyugati társadalom és az egyház a középkorban.
Bp. 1987.
118. Stenzel, Gustav A.H.: Geschichte des preussischen Staats.
Hamburg, 1830.
119. Szántó György Tibor: A hódító normann. (I. Vilmos 1027-1087.)
In: Koronás portrék. Szerk.: Szvák Gyula.
Bp. 1987.
120. Szántó Konrád: A katolikus egyház története I.
Bp. 1983.

121. Szekfű Gyula: A magyar állam életrajza.
Bp. 1988. (utánnnyomás)
122. Székely György: Kapcsolatok a kelet-európai népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a 11-14. században.
In: Hadtörténeti Közlemények. 1954. 1.sz.
123. Szekszárdi, Sz.D.: A parasztság a középkori Nyugat-Európában.
Bp. 1979.
124. Szűcs Jenő: Megosztott parasztságegységesülő jobbágyság. (A paraszti társadalom átalakulása a 13. században.)
In: Századok, 1981. 1-2.sz.
125. Szűcs Jenő: A középkori Magyarország népei.
In: História, 1982. 5-6.sz.
126. Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról.
Bp. 1983.
127. Szűcs Jenő: A feudalizmus „második korszakának” alapvetése Magyarországon. Az utolsó Árpádok 1242-1301. (Doktori értekezés tézisei.)
Bp. 1986.
128. Tarvel, Enn: A parasztság társadalmi differenciálódása Észtsországon a feudalizmus idején.
In: Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae, series historica XXIX., XXXI., Debrecen, 1979-1980.
129. Tápay-Szabó László: Magyarország pápai lovagjai.
Bp. 1932.
130. Thielen, Peter Gerrit: Die Verwaltung des Ordenstaates Preussen vornehmlich im XV. Jahrhundert.
Köln-Graz, 1965.
131. Tokody Gyula-Niederhauser Emil: Németország története.
Bp. 1972.
132. Toynbee, Arnold J.: A nyugati világ az európai kontinentális barbárok ellen.
In: Válogatott tanulmányok.
Bp. 1971.
133. Tumler, Marian: Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 mit einem Abriss der Geschichte des Ordens von 1400 bis zur neuesten Zeit.
Wien, 1954.
134. Vargha Dezső: III. Ince és kora.
Bp. 1893.
135. Világtörténet III-IV. Főszerk. J.M. Zsukov.
Bp. 1963.
136. Voigt, Johannes: Handbuch der Geschichte Preussens bis zur Zeit der Reformation I-III.
Königsberg, 1850.
137. Weber, Karl Julius: Das Ritterwesen und die Templer, Johanniter und die Marianer oder Deutsch-Ordens-Ritter insbesondere.
Stuttgart, 1836-1837.
138. Wolf, Rudolf: Das Deutsch-Ordenshaus St. Kunigunde bei Halle.
Halle, 1915.
139. Zabarov, M.A.: A kereszties háborúk.
Bp. 1958.

140. Zarnecki, George: Kolostorok, szerzetesek, barátok.
Bp. 1986.
141. Zimmermann, Harald: Der Deutsche Ritterorden in Siebenbürgen.
In: Die geistlichen Ritterorden Europas. Szerk.: Josef Fleckenstein, Manfred Hellmann.
Sigmaringen, 1980.
142. Zombori István: Lovagok és lovagrendek.
Bp. 1988.
143. Zöllner, Walter: A kereszties háborúk története.
Bp. 1980.
144. Zwiedinech-Südenhorst, Hans von: Über den Versuch einer Translation des deutschen Ordens an die ungarische Grenze.
Wien, 1878.

Szómagyarázatok

Ballein: A Német Lovagrend közigazgatási rendszerében az ún. rendtartomány megnevezése, amely egy-egy tájegység, regionális körzet rendházait s azok birtokait, anyagi javait fogta össze. Élén az ún. Landkomtur állt, több Landkomtur felettese az ún. Landmeister volt, aki több Ballein (vagy landkomturság) igazgatását s felügyeletét látta el.

Komtur: Tisztviselő a Német Lovagrendben, egy-egy szerzetesi-lovagi rendház előjárója, s mint ilyenre a rendházhoz tartozó birtokok igazgatása, a rendház hatóugarába eső területek közigazgatása, bizonyos ügyek esetén bíraskodás, továbbá mint szerzetes lovagra s előjáróra legfontosabbként a katonai funkciók ellátása hárult. – A nagyobb rendházakban, ahol több lovag tartózkodott (nemcsak csatlósok) a komtur mellett a Rend jelen levő lovagjaiból álló gyűlés, káptalan működött, a komtur munkáját segítve s egyben kontrollálva is. Kisebb rendházakban nem volt káptalan, ezek élén csak a komtur állt.

Landmeister: Tisztség a Német Lovagrendben. Egy-egy nagy területi egység, azaz több Ballein élén állt. Ilyen nagyobb birtoktest volt pl. Poroszország, amelynek élén – a nagymester 1309-ben történő ideköltözéséig – Landmeister állt, vagy pl. a német-római birodalom területén lévő összes rendházat és rendtartományt is Landmeister igazgatta, akit Deutschmeisternek, azaz „németmester”-nek is neveztek.

Die Staatsgründungsversuche des Deutschen Ordens in Ost-Europa

Der Autor versucht auf die Frage zu antworten, warum der Deutsche Ritterorden mit dem Staatsgründungsversuch in Siebenbürgen Mißerfolg gehabt hat, und warum dieser Drang in Preußen gut ausgefallen ist.

Der Autor meint, daß der Deutsche Orden im Burzenland wegen mehrerer Ursachen keinen Staat hat gründen können. Einerseits hängt es mit der veränderten ungarischen Ostpolitik zusammen: wegen der Gefahr der Mongolen haben sich die Kumanen zur Bekehrung geneigt gezeigt, und ist die Schwertmission des Ordens ein Anachronismus geworden. Andererseits ist der Orden in der Walachei sehr schnell vorstoßen. Es war zu befürchten, daß der Oberherrschaftsschwerpunkt der Ritter jenseits der Karpaten verlegt wird, und der König Andreas II. schon hier den Orden überhaupt nicht beaufsichtigen kann. Kein Wunder, daß der ungarische König in die Walachei die Truppen angeführt hat.

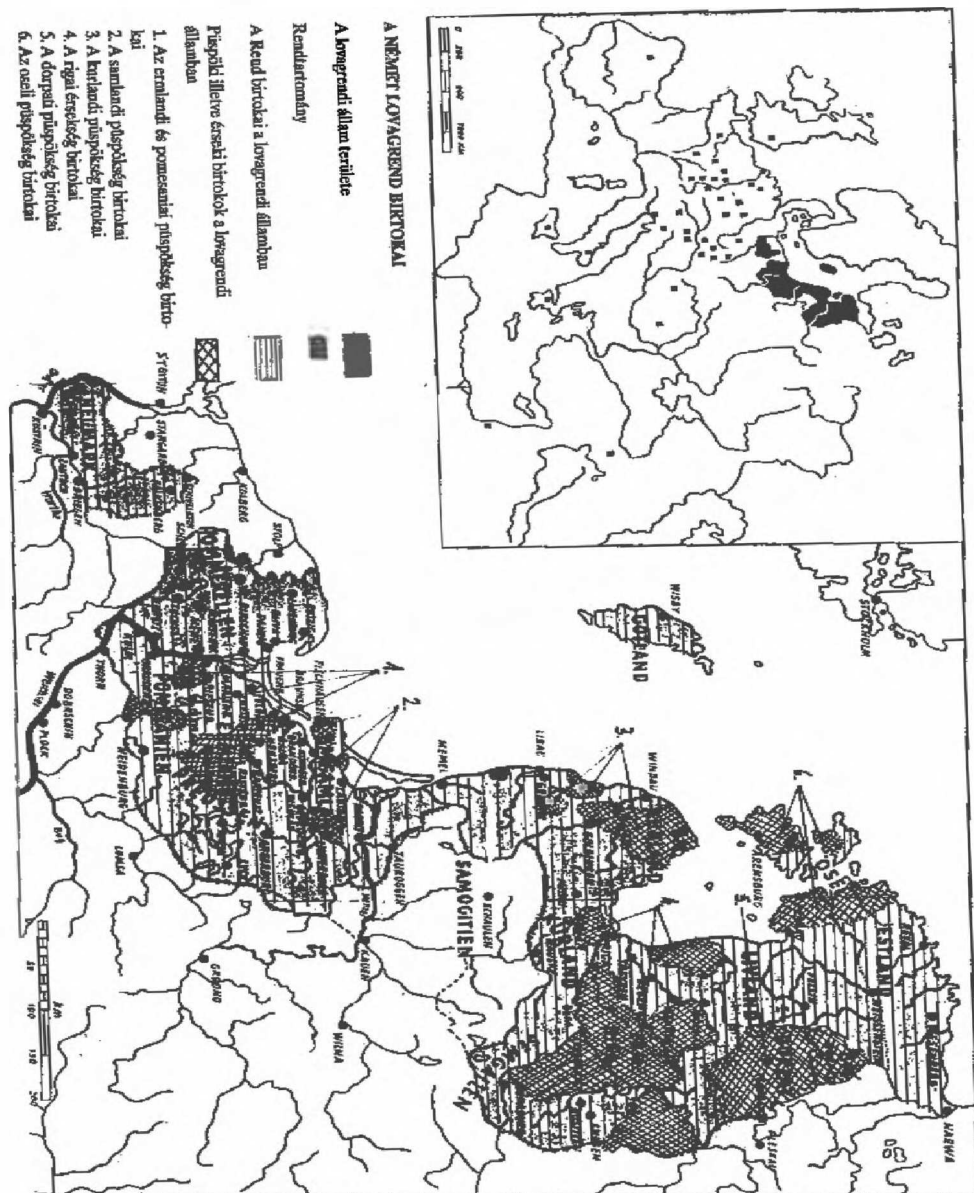
Aber in Preußen war nur eine Alternative: die Schwertmission gegen die Preußen. Weiterhin war der Ritterorden in Preußen bis 1234 ein Vasall des preußischen Bischofs, und die Eroberung war nicht so schnell, wie in der Walachei, deshalb hat sich diese Tätigkeit nicht gefährlich gezeigt.

In Polen waren die Verhältnisse günstiger, als in Ungarn, weil in Polen viele Fürstentümer bestanden haben, es war keine einheitliche Macht. Das Heer des Herzogs Konrád von Masowien war schwach dazu, den Ritterorden aus dem Kulmerland vertreiben zu können.

Zusammengefaßt meint der Autor, daß die erfolgreiche Selbstständigkeit des Ordens in Preußen auf den siebenbürgischen Erfahrungen beruht hat.

2. térkép: A NÉMET LOVAGREND ERDÉLYBEN 1211-1225

A Rend birtokai
A Lovagrend vára
Magyar királyi vár

2. térkép:

A NÉMET LOVAGREND ERDÉLYBEN 1211-1225

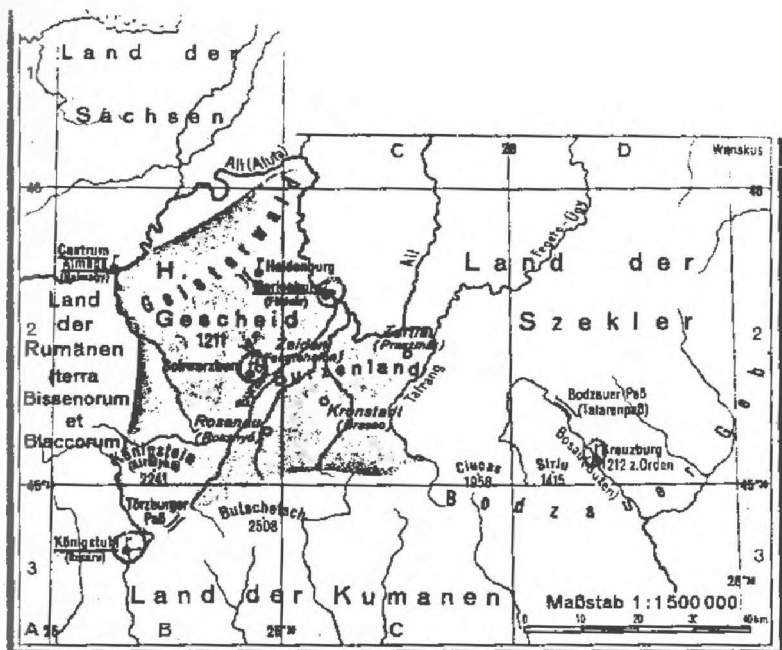
A Rend birtokai

A Lovagrend vára

Magyar királyi vár

A tatárjárás után elsorvadt ispánsági központok kérdéséhez

Magyarországon a tatárjárás után nagyarányú városfejlődés indult meg. Az új városok egy része korábbi ispánsági központokból fejlődött ki, mint pl. Esztergom, Sopron vagy Pozsony, nagyobb részük azonban teljesen új, vagy korábban legfeljebb csak városias jellegű, ún. praearbánus település, mint pl. Buda. Ezzel szemben a korábbi központok elsorvadtak, és legjobb esetben is csak mezővárosi szintet értek el. Ezt a nagymértékű átrendeződést nem okozhatták kizárólag a tatárjárás pusztításai, annál is kevésbé, mivel egyes esetekben megkísérelték a korábbi ispáni központ várossá fejlesztését, ez azonban a különféle kiváltságok ellenére sem sikerült. Az egyik legjobb példa erre a jelenségre Bars esete, melyről okleveles adataink is vannak.¹

Felmerül tehát a kérdés, vajon milyen tényezők befolyásolták egy-egy település felemelkedését, vagy éppen le hanyatlását.

Az ispánsági központok hanyatlásának okaként szinte önkéntelenül adódik a haditechnika fejlődése, s erről szó is esik majd a későbbiekben, de úgy vélem, hogy emellett más, közigazgatási és gazdasági okok is szerepet játszottak. A kérdés megválaszolásához szükségesnek látszik mindenekelőtt a Szent István-kori megyeszervezet és várrendszer, valamint ezek XIII. század eleji helyzetének vizsgálata, majd röviden szólni kell a külkereskedelem orientációjának megváltozásáról is.

Szent István uralkodásának egyik legfontosabb eredménye volt, hogy az ország területének döntő hányada királyi birtokká vált². Az ezen birtokokon létrehozott vármegyrendszer természetesen a központosított királyi hatalmat szolgálta, ugyanakkor, ahol volt ilyen, tekintetbe vette a korábban kialakult birtokszervezetet. Ezzel együtt átvette a nemzetségfők várait is, melyek természetszerűen az adott birtok célszerű irányításához igazodtak, s nem illeszkedtek bele egy országos védelmi rendszerbe. Egyszersmind az újonnan alapított várak helyét is más szempontok szerint választották ki. Hunyadvár pl. a besenyőveszély miatt települt a Maros egyik mellékfolyójának völgyébe, viszonylag távolabb a Sztrigy mentén futó főúttól is.³

A XIII. század első felében a sorozatos eladományozások következményeként felbomlik a királyi birtokszervezet és a várispánsági rendszer.⁴ Major Jenő szerint a királyi birtokkeretek között létrejött vásárhelyek körüli településcsoportok is széthullanak ennek eredményeképp, s helyettük új vásárhelyek indulnak meg a várossáfejlődés útján. Az 1230-as években a magyar városfejlődés fordulópont-hoz ért.⁵

Ami a gazdasági okokat illeti, ezek, legalábbis részben, összefüggenek a tatárjárással. A nagy keleti, Kijev felé vezető kereskedelmi út a Vereckei-hágó után Munkácsnál kettéágazik. Dél felé Borsova–Szatmár–Doboka–Kolozsvár útvonalon halad, másik ága Ungvár és Zemplén után a Bodroggal párhuzamosan haladva éri el a Tiszát, melyet Szabolcstól alig három km-re lép át, majd a Tisza völgyében haladva, a folyót Rakamaznál ismét átlépve visz Tokajba.⁶ Ez az út a tatárjárás után elvesztette jelentőségét, a mongolok valósággal lezárták a keleti kereskedelmet. Ha ezek után megnézzük az út által érintett hét megyeszékhely további sorsát, kiderül, hogy a későbbiekben közülük egyedül Kolozsvár fejlődött várossá.

Ennél különösebbnek tűnik Győr, Moson és Sopron esete. Mindhárom székhely fontos stratégiai ponton épült: Moson és Sopron a két leghasználatosabb nyugati kereskedelmi út mellett feküdt, e két út pedig éppen Győrnél fut össze.⁷ A XIII. század második felében mindháromnak más lett a sorsa: Sopron az egyik legjellegzetesebb „nyugati típusú” városunkká lett, Győr megmaradt helyi jelentőségű megyeközpontnak és püspöki székhelynek. Moson pedig, bár a tatárjárás után megpróbálták újjáépíteni és kőfállal körülvenni, e falak még a század végét sem érték meg, és a város teljesen elveszítette jelentőségét.⁸ A két utóbbi helyébe Pozsony lépett, mely szerencsés adottságai folytán hamarosan a Sopronéval vetekedő jelentőségű várossá vált.

A X-XII. században birtokközpontként épített földvárakat már a XII-XIII. század fordulóján kezdik elhagyni korszerűtlenségük miatt, amit a tatárjárás 1241-1242-ben teljesen nyilvánvalóvá is tett.⁹ Bebizonyosodott, hogy az elszórt, többségükben csak sáncból álló erődítések nem képesek ellenállni egy jól szervezett hadseregnek.¹⁰ Nováki Gyula, Sándorfi György és Miklós Zsuzsa véleménye szerint a tatárjárás a magyar várépítészetben nem mennyiségi, inkább minőségi változást hozott. Felhívják a figyelmet, hogy a tatárjárással kapcsolatos oklevelekben elsősorban a várak elégtelen elhelyezésén van a hangsúly.¹¹ Bár ezt elsősorban a korai feudális magánvárakra értik, megállapításuk érvényes az ispánsági központok nagyrésztére is. Jellemző adat, hogy az ország mintegy ötven ispáni vára közül csak tizenkettő tudott ellenállni a tatár ostromnak, a keleti országrészben az egy Abaúj kivételével egy sem.¹² A tatárjárás után viszont lassan Abaújvár is hanyatlásnak indult, 1280 és 1323 között még több oklevelet adnak ki a várban, majd még egyszer említik 1330-ban, végül hosszú időre eltűnik az oklevelekből.¹³

Bármilyen különösen is hangzik, az ispáni várak nemhogy nem egy-két év alatt, a tatárjárás idején, de nem is az azt megelőző ötven év alatt vesztették el jelentőségüket. Természetesen igen lassú folyamatról van szó, amely azonban már a XI. század végén kezdetét vette, amikor Szent László Somogyvárott bencés apátságot, Nagyváradon pedig székeskáptalant alapít.¹⁴ Ez utóbbi Bihar hanyatlását okozta, melyet azután a tatárdúlás tetőzött be. Érdekes Kolon esete, ahol úgy tűnik, szerepét viszonylag korán a közeli Zalavár földvére vette át.

Az ispánsági várak és központok tatárjárás utáni sorsuk alapján négy csoportba sorolhatók:

1. teljesen elpusztultak. Ilyen pl. Borsova, amelyet 1264-ben már csak pusztabirtokként említenek.¹⁵
2. jelentőségüket teljesen elveszítve, faluként éltek tovább. Ide tartozik Bihar,¹⁶ Baranyavár, melynek várjobbágyait és hadnagyát a XIV. század elejéig említik,¹⁷ szerepét pedig a püspöki székhely, Pécs veszi át, Hunyadvár, amely mikor a XIII. század második felében megjelenik az oklevelekben, már nem központja a megyének,¹⁸ és ilyen Hont is, amely talán az egyik legjellegzetesebb példája ennek a jelenségnek: a XIV. század második felétől eltűnik az oklevelekből, bár a falu folyamatosan lakott volt.¹⁹
3. helyi jelentőségű megyei, illetve egyházi központként élnek tovább. Ide sorolható pl. Csanádvár,²⁰ Bars,²¹ vagy Csongrád,²² mely jelentőségét részben Szeged felemelkedésével veszítette el.
4. országos jelentőségű városokká váltak. Ide viszonylag kevés ispáni központ tartozik. Ilyenek Esztergom, Kolozsvár, Sopron és Pozsony.

A következőkben még két megyeszékhelyről, Szabolcsról és Aradról szeretnék külön szólni. Abból a tényből ítélve, hogy Szabolcsot a XIII. század végén magánkézben találjuk, nagyrészt lakatlan várföldjét pedig IV. Béla már 1245-ben eladományozta, arra lehet következtetni, hogy a tatárjárás alatt teljesen elpusztult. Egykori nagyságát már csak két egyháza, a Szűz Mária és a Szt. Mihály templom mutatja. Ennek ellenére 1519-ben egy oklevél szerint a leleszi hiteleshely kiküldöttje, miután az alispánt sehol sem találta, a királyi parancslevelet *Zabolch* faluban, „azon vármegye helyén” adta át a megye négy szolgabírájának.²³ Tehát még 250 év múltán is ismert volt, hogy az akkor már teljesen jelentéktelen település egykor a vármegye ispánjának székhelye volt.

Arad más szempontból érdekes. Ez a település ugyanis sohasem veszítette el teljesen jelentőségét, s Arad vármegyében az egész középkor folyamán megőrizte központi szerepét. A tatárjárás mégsem múlt el felette nyomtalanul, a város ugyanis áthelyeződött. Az eredeti Arad a maitól mintegy hét km-re keletre, a mai Öthalom helyén feküdt.²⁴ Egyelőre nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy az áthelyeződés már a tatárjárás előtt, vagy csak azután indult-e meg. Az eredmény mindenképpen a kereskedelmi utak áthelyeződésének és védelmi szempontoknak az együttes hatása.²⁵

Ispánsági központjaink virágkoráról és hanyatlásáról többet csak régészeti feltárások nyomán tudhatunk meg. Sajnos, a mintegy ötven Árpád-kori ispáni vár közül a mai Magyarország területére eső húsznak is csak kis részében folyt rendszeres régészeti ásatás. Határainkon túl Biharban, Dobokán, Zemplénben²⁶ voltak feltárások. Magyarországon több éves ásatás Abaújváriban, Szabolcsban és Zalavárott volt, kisebb kutatások voltak Mosonban, Győrött,²⁷ Borsodban még 1926-ban,²⁸ Hontban az 1970-es években,²⁹ végül külön említem Somogyvárat, mivel Bakay Kornél feltárásai elsősorban a bencés apátságra irányultak.³⁰ Mind ezen ásatások nyomán ma már jól ismerjük a sáncok szerkezetét, helyenként si-

került megfogni a főesperesség vagy a plébánia templomát is (pl. Szabolcs). Továbbra is tisztázatlan maradt azonban több kérdés. Ezek közül talán a legfontosabb a várak lakottságának a kérdése. Németh Péter hét éves szabolcsi ásatásai során a vár belterületén nem találta meg huzamosabb, folyamatos lakosság nyomát.³¹ Györffy György ezzel szemben okleveles adatokra hivatkozva azt állítja, hogy a sáncokon belül foglalt helyet az ispán palotáján és a raktárakon kívül az istálló és a börtön, valamint alkalmilag a várnép lakóházai is.³² A választ csak több ispánsági vár módszeres feltárása adhatja meg.

További problémaként merülhet fel esetleg, hogy ha a Györffy által említett épületek nem a váron belül helyezkedtek el, akkor vajon hol keresendők. Tisztázandó még a váralja település nagysága, szerkezete, az ispáni várhoz és a váralja településhez szervesen kapcsolódó települések rendszere és egymáshoz való viszonya, továbbá, hogy ezek tekinthetők-e együttesen preurbánus településnek.

Nem esett szó az ásatások kapcsán a vársossá lett ispánsági központokon kívül Visegrádról sem. Egyrészt azért, mert az ispánsági vár szerepét a település egy másik pontján felépült vár, az Alsó-Vár vette át, másrészt azért, mert ha rövid időre is, de a XIV. században mégis jelentős várossá lett.³³

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a tatárjárás kétségkívül meggyorsította az ispánsági központok elsorvadását, de semmiképpen sem tekinthető kizárólagos oknak. Jól bizonyítja ezt azoknak a központoknak a sorsa, amelyek bár ellenálltak a tatár támadásnak, a XIII. század második felében hanyatlásnak indultak, mint Abaújvár, vagy éppen újjáépülve a királyi privilégiumok ellenére sem fejlődtek jelentős várossá, mint Moson. Korai megyeszékhelyeink legnagyobb része faluként élt tovább a középkorban, és él sokszor mind a mai napig (pl. Szabolcs, Hont). Némiképp kivételezett helyzetben voltak az egyházi, különösen a püspöki központok, mert ezek jóllehet elveszítették közigazgatási központi szerepüket, egyházi jelentőségük nem csökkent, sőt olykor nőtt. A királyi vármegyerendszer felbomlása, a kereskedelmi utak áthelyeződése, a külkereskedelem súlypontjának nyugatra tolódása, valamint a haditechnika fejlődése és ezzel párhuzamosan az ispánsági, és egyáltalán a földvárak védelmi rendszerének elavulása együttesen vezetett a korai ispánsági központok nagy részének elsorvadásához.

Jegyzetek

1. Györffy 1963., 432.o.
2. Idem, 1977., 200.o.
3. Idem, 1987., 281.o.
4. Major, 86.o.
5. Idem, 86.o.
6. Németh, 1983., 254-255.o.
7. Tomka, 391.o.
8. Idem, 399.o.: Nováki-Sándorfi-Millós, 97.o.

9. Németh, 1966., 133.o.
10. Sándorfi, 248.o.
11. Nováki-Sándorfi-Miklós, 95.o.
12. Fügedi, 45.o.
13. Gádor-Nováki, 425.o.
14. Györffy, 1977., 231.o.
15. Idem, 1963., 535.o.
16. Idem, 603.o.
17. Idem, 280.o.
18. Idem, 1987., 281.o.
19. Nováki-Sándorfi-Miklós, 29.o., 36.o.
20. Györffy, 1963., 852-853.o.
21. Idem, 432.o.
22. Idem, 894.o.
23. Németh, 1983., 236-237.o.
24. Györffy, 1963., 171-172.o.
25. Idem, 171-172.o.
26. Nováki-Sándorfi, 425-434.o.
27. Tomka, 398-399.o.
28. Nováki-Sándorfi, 425-434.o.
29. Nováki-Sándorfi-Miklós, 29-41.o.
30. Bakay, 1985.
31. Németh, 1983., 249.o.
32. Györffy, 1977. 229.o.
33. Szőke, 285-305.o.

Irodalom

1. *Bakay, 1985*: Bakay Kornél: Somogyvár. Bencés apátság. 1985. Tájak, korok, múzeumok.
Gádor-Nováki: Gádor Judit – Nováki Gyula:
Ausgrabung in der Erdburg von Abaújvár.
AAH 28/1976
2. *Fügedi*: Fügedi Erik: Castle and Society in Mediaeval Hungary.
Bp. 1986.
3. *Györffy 1963*: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, I.
MTA, Bp. 1963.
4. *Györffy 1977*: Györffy György: István király és műve.
Gondolat, Bp. 1977.
5. *Györffy 1987*: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza, III.
MTA, Bp. 1987.

6. *Major*: Major Jenő: A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei.
Településtudományi Közlemények 18/1966
7. *Németh 1966*: Németh Péter: Szabolcs és Szatmár megyék Árpád-kori földvárai és monostorai.
Móra F. Múz. Évk. 67/1966.
8. *Németh 1983*: Németh Péter: A szabolcsi vár kutatásának hét éve.
In: Régészeti barangolások Magyarországon.
Panoráma, Bp. 1983.
9. *Nováki-Sándorfi*: Nováki Gyula – Sándorfi György: Untersuchung der Struktur und des Ursprungs der Schanzen der frühen Burgen.
AAH 33/1981
10. *Nováki-Sándorfi-Miklós*: Nováki Gyula – Sándorfi György – Miklós Zsuzsa: A Börzsöny-hegység őskori és középkori várai.
Fontes 1979.
11. *Sándorfi*: Sándorfi György: A magyar várépítészet korai szakaszáról.
Arch. Ért. 1979.
12. *Szőke*: Szőke Mátyás: Adatok a középkori Visegrád településtörténetéhez és helyrajzához.
In: Középkori régészetünk újabb eredményei.
Bp. 1985.
13. *Tomka*: Tomka Péter: Erforschung der Gespanschaftsburgen im Komitat Győr-Sopron.
AAH 28/1976.

(Kézirat lezárva 1987-ben.)

Turóctól Thuróczy-ig

1916 tavaszán a szegedi piarista gimnázium érettségi előtt álló diákjai közül ketten jelentettük osztályfőnökünk kérdésére, amikor számba vette, ki milyen pályára készül, hogy bölcsészkarra szándékozunk beiratkozni. Külön nem kellett jelezniük, hogy társam magyar, én történelem szakra. Róla tudtuk, hogy költő, hiszen az önképzőkörben Bolond Istók címmel elbeszélő költeményt olvasott fel, amelyet nekem ajánlott. Az azonban kettőnk titka maradt, hogy előzőleg már akadémiai babérra pályázott Júlia című három felvonásos drámai költeményével. A szegedi gimnáziumba ötödikes korában iratkozott be. Neve: Prodanovits Emil elárulta, hogy egyike volt a Délvidékről származóknak. Magas, szélesvállú termete indokolta, hogy azonnal a Titán diáknevet kapja. Baráti kapcsolatunk kezdete eléggé sablonos volt. Matematikából és fizikából gyengécskének bizonyult, én pedig kérésére vállaltam, hogy egy nyáron mások mellett vele is foglalkozom.

Tervünket, hogy Budapesten, ha nem is ugyanazon előadásokon, de az egyetemi folyosókon majd gyakran találkozunk, a háború keresztülhúzta. Még érettségi előtt sor alá kerültünk. Neki minden adottsága megvolt, hogy a sorozóbizottság ne csak alkalmasnak találja, hanem a monarchia elit katonaságába, a közös hadseregbe ossza be. Ezzel szülővárosa ezredével az olasz front oly szakaszára került, ahol a természet lehetővé tette a viszonylag biztonságos védekezést. A Doberdóval szemben a Dolomitok védővonalában harcolt. Barátom vakmerő lépésre vállalkozott. Éjszaka kötélén leereszkedett az ellenség kellős közepébe, hogy megszerezzen bizonyos adatokat. Épségben visszakerült, másodszor azonban életével fizetett bátorságáért. Számomra halálával már csak kollégák következtek, barát egy sem. 1916 őszén a budapesti egyetemre beiratkozásomkor még nem éreztem hiányát. Akkor minden ideiglenesnek látszott, a háború befejeződése azt ígérte, hogy minden a rendes kerékvágásba kerül. Életem végére, a látszatbarátok eltűnése után döbbsentem rá, hogy ő lett volna az egyetlen, akivel beszélni tudok érzelmeimről.

Legelső egyetemi félévem kollégiumait gimnazista korom folytatásául állítottam össze. Nem voltam sem valamelyik kor, sem kutatási irány lekötöztetve. Inkább a világtörténet, mint a magyar történelem érdekelt. Történelemtanárom, Balanyi György¹ és a Történeti Szemle hatására hetedikes koromban Machiavelli foglalkoztatott, munkáival csakúgy, mint a róla szóló vélemények változásaival, de mert nem juthattam hozzá P. Villari monográfiájához,² úgy éreztem, hogy „kutatásaim” nem üthetik meg a szükséges mértéket, s ezért szerényen csak önképzőköri szabadelőadásban közöltem nézeteimet. Abban a formában tehát, amelynek nem alapfeltétele az önálló tudományos eredmény. Nyolcadikos koromban, Balanyinak a világháború geneziséről tartott előadásainak hatására a keleti kérdés problémája kötött le, akkori meggyőződéseim szerint korszerű szín-

vonalon, hiszen H. Uebersbergernek, a bécsi Kelet-európai Intézet igazgatójának munkáját³ használtam vezérfonalul. Az egyetemen az újkori világtörténet professzora, Ballagi Aladár minden tekintélyét elveszítve a Szekfü Gyulával folytatott polemikában,⁴ eleve nem ígérhette, hogy érdemes tanítványául szegődni. Ellenben az ókori történelmet előadó Heinlein István, ismert a Történeti Szemlében Görög történeti problémák címmel megjelent tanulmányairól,⁵ előadásaival s még inkább gyakorlatai során megadta az útbaigazítást tudományága kutatásához. Lebilincselő volt megismerni egy világszerte régóta művelt szakma leghíresebb képviselőinek hipotéziseit és igazolásul szánt magyarázatait, majd a valóban beszélgetéseknek bizonyuló kollokviumokon a professor felszólítására: És most már mi az Ön véleménye, megpróbálni, valami csetlő-botló feleletet adni. Heinlein magatartása annyira nélkülözte a professzori rátartiság valamennyi elemét és – talán egyre fokozódó betegsége következményéül – az őt felületesen ismerők előtt oly mosolykeltőnek látszott modora, hogy mindég kötelességemnek éreztem megvallani; a tőle nyert útbaigazítások megkönnyítették számomra a középkori magyar történelem jelenségeinek vizsgálatát.

Gimnazista korom emlékei ösztönöztek, hogy felvegyem indexembe a specifikus oklevéltani kollégiumokat. Negyedikes koromban Horvát Árpád három oklevéltani jegyzetének⁶ egybekötött példányát legkedvesebb könyvemnek éreztem, Mabillon-csodálatától lenyűgözve pedig a régi francia diplomatikát elérhetetlen magasban láttam. Már akkor lappangva bennem élő vágyam megnyilatkozása lehetett, hogy egy németországi antiquariustól megszerezsem K.H. Roth v. Schreckenstein „Wie soll man Urkunden edieren” (1886) című füzetét, s ezzel is eláruljam, hogy nem tanár, hanem levéltáros szeretnék lenni. Indexembe Fejérbatky mellé felvettem a két magántanár, Szentpétery Imre és Gárdonyi Albert kollégiumait is. Ezek segítettek megismerni az egyetemi élet közvetlenségét. Mindkét kollégium: XI-XII. századi okleveleink, illetőleg a középkor oklevélfírói hallgatósága a legminimálisabb volt. Mint Szentpétery megjegyezte: Tres faciunt collegium. Társam idősebb, tekintélyesebb úr volt, a székesfehérvári káptalan kanonokja. Jóindulatúan segített, amikor Szentpétery kezembe adta az Árpád-kori Új Okmánytár⁷ egy kötetét, felszólított, hogy fordítsam le egy királyi oklevél arengáját. Ennek equitas szavát lovagság értelemben próbáltam megoldani, amikor odasúgta: ac s ezzel rávezetett, hogy aequitas = méltányosság a keresett értelem. Évtizedek múlva csodálkozva olvastam, hogy Péterfy Jenő, a nagytekintélyű esztéta lemondott magántanárságáról, mert kevesellte hallgatói számát. Elsőséves korom emlékei utóbb megakadályozták, hogy elvesztegetett időnek érzem két hallgató jelenlétében tartott előadásomat.

Az egyetemi élet napfényes tájára jutottam, amidőn elmentem Hóman Bálint magántanári próbaelőadására. Már olvastam több tanulmányát, doktori értekezésének⁸ Cherven Flóris gimnáziumi igazgatónak dedikált példánya pedig birtokban volt. Az előadás színteréül a kar legnagyobb előadóterme szolgált, ahol Beöthy Zsolt is tartotta a kar valamennyi hallgatójának szóló előadásait. Meglepett, hogy a várttal ellentétben nem kerek előadás hangzott el, mert az elnök

hamar félbeszakította az előadót, tetszett ellenben, hogy Hóman Marczali Henriknek egy közbevetett megjegyzésére azonnal felelt, s tetszett, hogy nemcsak egyetemi hallgatók voltak jelen, hanem mások is, így Hóman hivatalfőnöke, Ferenczi Zoltán, az Egyetemi Könyvtár igazgatója.

Másodéves voltam, amikor az Akadémia épületébe először beléptem. Erre az a közlemény ösztönzött, amely szerint Concha Győző 1917. december 3-án a heti ülésteremben Szabó Béla elfeledett közjogászunkról előadást, őt követően Szentpétery Imre Szent István pécsváradi és pécsi oklevele címen székfoglalót tart.⁹ Concha esetében nem a tárgy, hanem az előadó személye vonzott. Jól ismertem tanulmányát, „A kilencvenes évek reformeszméi és előzményei”-et (1885), amelyet, mivel az Olcsó Könyvtárban hozzáférhető volt, meg is tudtam szerezni. Akkor még nem sejtettem, hogy egyszer majd a korral részletesen meg kell ismerkednem. 1917-ben csak arra a szerzőre emlékeztem, aki események helyett egy korszak jellegét szellemi törekvések tükrében mutatja be. Szentpétery meghallgatására már a közvetlen szakmai érdeklődés biztatott. Mint kiderült, az, amit az egyetemen hallottam tőle, Karácsonyi János „Szent István oklevelei” című könyvének¹⁰ kritikájával előtanulmány volt, mostani előadása Sickel felfogását¹¹ értékesítő új vizsgálódásának eredményéül formálódott meg.

Amíg az előadásokat hallgattam, módom volt a színtér felől tájékozódni. Az első emeleti terem beosztása erősen különbözött a maiétól. Ami változatlanul maradt, az Ligeti Antal négy hangulatos falfestménye egy-egy felvidéki várat idézve a költők által megénekelte dicső hajdankor kódéből. A teremhez akkor még hozzá tartozott az udvar felé eső rész, amelyet az ostrom után fallal leválasztottak és ezzel funkció nélküli unalmas térré degradálódott. Itt az érdeklődők kényelmes padokon foglalhattak helyet, ahonnan át lehetett tekinteni a remek akusztikájú termet s még mindig maradt arra is hely, hogy az az egyetemi diákság, amelynek megjelenésére a palota építéskor még szokás volt számítani, beférhessen. A hallgatóságot rajtam kívül egy látásból ismert könyvtáros képviselte több társával. A bicegő járású Krisztics Sándor, a Fővárosi Könyvtár olvasótermének egyik felügyelője. Kriszticsék lelkesen megéljeneztek Conchát, miután befejezte előadását, de azután eltávoztak, s így Szentpétery diákhallgatóságát egyedül képviseltem.

Második egyetemi évem jellegét számomra 1917-i nagy vakációm határozta meg. A két hónapot Pomázon töltöttem, s időmet a rokon Wattay család levéltárának rendezésére fordítottam. Még gimnazista koromban a Századok régebbi évfolyamainak a levéltári kutatóutakról szóló beszámolóit olvasgatva ébredt fel bennem a vágy, hogy egyszer hasonló alkalmat találjak. Ez az óhajom teljesült most, sok kedvező jelenség kíséretében. Nem kellett sietnem, hiszen vakációztam, rokon nagybácsi segített az oklevelek határneveinek azonosításában, a táj széles körben tárult fel előttem, semmit sem rejtve el, ellenkezőleg, minden titkát elárulva. Miközben az okleveleket rendbe szedtem, a magyar történelem minden korszakából felcsillant egy-egy szép mozaikszem. Rátaláltam egy kiadatlan Árpád-kori királyi oklevélre, megismerkedtem monostoralapító nemzetség-

gel, Zsigmond menekülő bolgárokat letelepítő intézkedésével, a török hódoltság utolsó korszakának kettős adóztatásával, XVII-XVIII. századi földesúri család hétköznapi életével, amint egy számadáskönyv tükrözi, lapozgathattam a környék XVIII. századi szerb-német és Kiskörös szlovák telepeseinek összeírásaiban, a hétköznapi genealógiai adatait pedig hozzáfűzhetem a kúria festményein megörökített bécsi testőrökhöz és a család azon leánytagjaihoz, akikkel uradalmaik kerültek arisztokraták kezére. Sok történeti ismeretet szereztem, s mert ezek levéltári forrásanyag olvasása közben tárultak fel előttem, önálló gondolkodásra kényszerültem. Bármennyire nem volt szándékom, magabiztos lettem.

Éreztem, hogy csak az első akadályon, a tanári alapvizsgán kell keresztüljutnom s bizonyosságot tudok tenni önállóságomról, bármilyen témát dolgozok is fel. Második szakomra, a latin filológiára felkészülés megakadályozta, hogy a legkorábbi terminuson, 1918 márciusában tegyem le vizsgáimat, de áprilisban túl voltam rajta. Hogyan? Ezt pontosabban harmadéves korom index-aláírásakor tudtam meg, amikor Hómannál jelentkeztem. Megnézve nevemet, a következőket mondotta: „Tavasszal vizsgája után Angyal Dávid feljött hozzám s így szólt: »Olyan vizsgázóm volt, aki nemcsak meg tudott felelni minden kérdésemre, hanem azt is megmondta, hogy választát milyen szakirodalom alapján fogalmazza meg.«” Bibliográfiai ismereteim valóban kiterjedtek voltak, főleg azért, mert gyűjtő szenvedélyemben az antiquariumi katalógusokat bújtam, hogy azután összehasonlítva árait minél olcsóbban vásárolhassak, gyermeki agyam pedig korlátlan mennyiségben volt képes bibliográfiai adatokat befogadni. Másrészt, mivel éppen akkortájt közölte Angyal mint szerkesztő Tagányi Károly és Erdélyi László polemizáló tanulmányait,¹² s így az Árpád-kor gazdaság- és társadalomtörténeti problémáit ugyanazon anyagból ismerte professzor és hallgató, kérdés és felelet összhangban állhattak.

Alapvizsgám után azonnal jelentkeztem Angyalnál, hogy kikérjem engedélyt szakvizsgálati témám kidolgozásához. Összecsapta kezét, amikor meghallotta, hogy Turóc megye kialakulásával szeretnék foglalkozni. „De hiszen tegnap Florek Pál, a piarista szintén Turóc vár történetét jelentette be” – mondta lemondóan. Megnyugtattam, hogy az én dolgozatom más jellegű lesz. Kollégiumi tanárom, Madzsar Imre elismerően fogadta bejelentésemet. Kitüntetést jelentett számomra megjegyzése: „Tagányi azt szokta mondani, hogy egy megye kialakulásával foglalkozva lehet a legtöbb történeti problémával megismerkedni.”

Azonnal megkezdtem a levéltári anyag összegyűjtését. A sort a turóci családoknak a Széchenyi Könyvtár levéltári osztályában őrzött levéltáraival kezdtem, hiszen ezek teljes egészükben tárgyamról szóltak, azután a szomszédos megyék családjai következtek, amelyeknél remélni lehetett turóci vonatkozású adatokat. Az okleveleket általában lemásoltam. A nehezen olvashatók, a hiányosak, szakadozottak esetében másképp nem is tudtam volna a szöveget pontosan megérteni. Egész nyári vakációm Turócban töltöttem. Itt oly, középkori oklevelekben gazdag levéltárakra találtam, amelyekben kutató még nem járt. Különös szerencsémre a Beniczkyek pribóci levéltárát a megyeházán találtam, mivel a megyei

főlevéltáros Bars megye főispánjának megbízásából éppen összeállította a család történetét. Édesanyám testvérének, a szentmártoni járásbíróság vezetőjének ajánlására engedélyt kaptam, hogy a történettudomány előtt XVI-XVII. századi levelei révén már ismert styavnicskai Révay-levéltár okleveleit átvizsgálhassam. Hasonló esetekben a levéltár tulajdonosa elhárította az engedély megadását, de ha teljesítette a kérést, vendégéül volt szokás látni a kutatót. Ennek viszont illet nem élni vissza a vendéglátással. Így tettem én is. Tehát a levéltár kitűnő elen- chusát, amelyet a pribóci levéltár lajstromozója készíthetett a XVIII. sz. végén, még a megyeházán kicéduláztam, az eredeti okleveleket pedig a vendégszobá- ban, ahol a megyei főlevéltárossal nyertem elhelyezést, egész nap zavartalanul sillabizálhattam. Az utolsó estén nem feküdtem le jóéjszaka kívánásom után s reggel kísérőm munkám mellett talált. Csodálkozott és rosszalotta, amit tettem, de megnyugodott, hogy így már délelőtt elköszönhetünk.

Mily sok múlik a jóakaraton, azt keservesen tapasztaltam Körmöcbányán. Ez esett a legmesszebb Turócszentmártontól, időm itt volt leginkább kimérve, s itt lett volna igazán szükségem tanácsra és segítségre. A városi levéltáros azonban, talán mert nem nézte ki belőlem, hogy komoly munkát tudok végezni, nagy ím- mel-ámmal csak azt az oklevelet hozta ki a raktárból, amelynek XVIII. századi másolat után készült szövegét már leírva hoztam magammal, s így elég volt összehasonlíttanom az eredetivel. Ehelyett a körmöcbányai ismert táncszöveg obszcén magyarázataival traktálva rabolta időmet. Követelőzni nem volt bátorsá- gom, nem is volt szokás, így lógó orral távoztam. A városban iparkodtam felke- resni a látnivalókat, s kirándulásom így nem volt hiábavaló, munkám tulajdon- képpen mégis elvégzetlen maradt. Tisztelegtem történetíróink doyenje, Herceg Odescalchi Artur előtt is. Az ún. Mária királyné-házban lakott. Ennek kapuja előtt a közelgő estét várva álldogált, megértően érdeklődött munkám felől, de ő sem nézhetett ki belőlem semmit. Kudarcomért máshol örömteli meglepetés kárpótolt. Olyan kisebb-nagyobb levelesládákra, gyűjteményekre találtam baran- golásaim és rövid tájút utazásaim közben, amelyekről kutatóknak valószínűleg nem volt tudomásuk. Rokon családoknál a genealógiai kapcsolatot könnyen le- hetett pontosítani, máshol anyai nagyapám neve szolgált tájékoztatóul. Senki szemében nem voltam idegen. Akkor két politikai pártra oszlott a megye hang- adó rétege. A régi szabadelvű pártot és utódját Beniczky Kálmán, a több évtize- des alispán vezette, az új alkotmány-pártiakat Zathureczky Miklós árvaszéki el- nök mint ideiglenes alispán. Az ő édesapja, amikor meglátogattam, megmutatta a turóci jobbágyfiúknak IV. Bélától nyert alapvető privilégiumát. Gyönyörű ép példány volt, jelezve a táj sok évszázados nyugalmit, de egyszersmind a vezető családok kötelességérzetét is, amely a privilégium megőrzésére sarkallta őket. Engem mindkét frakció vezére barátságosan fogadott. Zathureczky, amikor arról beszélgettünk, hogy jogász korában ő is hallgatta Fejérpataky előadásait, Mik- száthnak a megyei életet parodizáló karcolataira emlékeztetően meglepő ajánla- tot tett. Maradj itt nálunk, mondotta, megválasztunk tiszteletbeli allevéltárosnak. Akkor, 1918 augusztusában Turócbán még minden oly békés volt, hogy mente-

getőzésem: előbb szeretném vizsgálómat letenni, nem tűnhetett fel úgy, hogy gondolatát abszurdnak érzem.

Turóci tartózkodásom szakadatlan mámorban telt el. A természet elfeledtette, hogy az Alföld izzó homokja nemrég megperzselte tüdőmet, hiszen az éles tiszta hegyi levegő segített begyógyítani a hegeket, a fenyvesek sötét zöldje, a kristálytiszta patakok csobogása, a mélyből lépten-nyomon feltörő források üdítő vize érzékeimen át abba a nagyszülői házba vittek vissza, amely a bontakozó értelem számára egykor az anyai szív és az otthon egybeforrott szimbólumát jelentette. Ugyanakkor értelmem olyan munkához kapott naponta megújuló táplálékot, amelyet az istenek nektáránál is édesebbnek éreztem. A munka könnyű volt, szakadatlan szórakozás. Egyik téma a másikat kergette, mint megvizsgálásra érdemes tudományos kérdés.

Egyikükre hamarabb került sor, mint gondolni mertem volna. Indexem félév-eleji aláírásakor Domanovszky Sándor, a művelődéstörténet professzora, akinek szemináriumi gyakorlatain az elmúlt évben önálló dolgozatomat referáltam, érdeklődött levéltári kutatásaim felől, amidőn pedig értesült, hogy másolatom van egy vámjegyzékről, felszólított, hogy erről részletesen számoljak majd be. A legközelebbi gyakorlatra már készen is voltam. Kis dolgozatom oly tetszést talált, hogy professzorom – egy személyben a Századok szerkesztője – biztatott: „Fogalmazza meg beszámolóját, közölni szándékozom a folyóiratban.”

Hasonló tárgyú tanulmányok ismert nevű kutatóktól már jelentek meg a Gazdaságtörténelmi Szemlében és a Századokban (Bars, Bihar, Zala megyékről),¹³ s adataimat az ő példájukat követve csoportosítottam. A címet is az övék mintájára fogalmaztam meg: *Turóc megye vámhelyei és úthálózata a középkorban.*¹⁴ Kéziratom szedésével a nyomda hamar, még az ősszel elkészült. A kefelevonat kézbevételekor nagy meglepetés ért. A várt szerkesztői javítások helyett egyetlen változtatást találtam: a címben az áthúzott úthálózat szó helyett a forgalma szó állott. A szerkesztő tehát nálamnál többre értékelte dolgozatomat és ez öröm mellett büszkévé is tett. A folyóirat megjelenésére már kevésbé gyorsan került sor. A Tanácsköztársaság kikiáltását egy-két nappal előzte meg, s a történelmi idők megakadályozták, hogy akár legszűkebb ismeretségi köröm tudomást szerezzen cikkemről. Amit leginkább sajnáltam, nem volt módom, hogy egy-egy különnyomat küldésével megköszönjem jóakaróim nyári segítségét.

Itthon Budapesten ugyanekkor újból nyakig benne voltam a levéltári kutatásban. Most az Országos Levéltár volt soron. Kis megvémről nem sok oklevelet remélhettem, s még kevesebb volt, amit találtam. De úgy illett, hogy ne sajnáljam időmet a törmelékek összeszedésére. Segédletek, mutatók hiányában az egész ún. diplomatikai gyűjteményt, amely akkor 39.179 oklevélből állott, darab-ról-darabra át kellett nézmem. Az eredménytelenség okozta kedvetlenség csökkentésére a Gömör megyei Turóc patakot, meg más hasonló földrajzi neveket, továbbá a turóci családbelieket említő okleveleket is számbavettem. Sisyphusi munka lett volna egyenként beletekintve az oklevelekbe megállapítani, tartalmaznak-e tárgyamra vonatkozó adatot. Talán az is volt, csakhogy nem éreztem

annak. Valójában Turóc már csak ürügyül szolgált, hogy megtudjam, mi rejlik a magyar történettudomány legnagyobb középkori gyűjteményében. Egyelőre csak azt jegyeztem fel, mely felvidéki megyékről mely jelzetű oklevelek szólnak. Tehát a szlavóniai vagy erdélyi provenienciájukat kezembe sem vettem. Ilyen módon harmadéves koromban, főleg pedig mert a Tanácsköztársaság új rendje lehetővé tette, hogy délutánra visszatérjek a levéltárba, bizarrnak tűnő tervemet sikerült megvalósítanom. Utolsó cédulám feljegyzése szerint 1919. július 7. D1-t abbahagytam 1ad. 416-nál, következik 417. 1ad. az utolsó oklevél D1.26.355. Lékavár.

Nem egyedül a Felvidék topográfiájának megismerését könnyíthette azonban meg cédulagyűjteményem. Az igazi – sokszor felfedezésszerű – kincset a nem oklevéljellegű feljegyzések, urbáriumok, számadások, lajstromok jelentették. Ezekbe belelapozgatva a magyar középkor utolsó századának gazdasági, társadalmi viszonyainak megismerése elérhető célnak látszott. Úgy éreztem, hogy egész életemre elég probléma vár itt reám, éppen csak a Gazdaságtörténeti Szemle újbóli elindítására, még inkább társadalomtörténeti jellegűvé kibővítésére volna szükség. Huszonegyéves koromra tudtam tehát, mint lehetne életemet a leghasznosabban és leginkább kedvem szerint eltöltenem.

Előbb azonban doktori értekezésem megírásával meg kellett szereznem az engedélyt, hogy a „paradicsomba” beléphessek. Dolgozatom település- és társadalomtörténeti jellegű volt. Irodalmunk az utóbbi vonatkozásban biztos útbaigazítást adott, a településtörténet problémái felől azonban nem tájékoztatott. Szükséges lett volna valahol külföldön tájékozódni, erre azonban nem volt lehetőség. Szerencsémre a híres bécsi professzor A. Dopsch 1918-ban megjelent könyve,¹⁵ amely a germán népeknek a római birodalomban megtelepülését tárgyalja, alkalmasnak bizonyult, hogy segítségével elfogulatlanul igyekezzem megérteni a magyarság és a Duna-medencében talált lakosság első érintkezését. Reá támaszkodva bátorságot éreztem magamban arra is, hogy a földvárakról található hazai régészeti irodalomról bírálólág nyilatkozzam.

Könnyítette munkámat, hogy akkori közfelfogásunk pl. a család- vagy jogtörténetet eleve nem különálló szaktudománynak, hanem a történettudomány integrans részének tekintette. Lehet, hogy vakmerőség volt, de bele mertem vágni disszertációm megfogalmazásába. Átsegített az akadályokon, hogy ha valahol megakadtam, nem voltam rest tájékozódni más tudományok területén. Régtől részt vettem Melich János kollégiumi óráin, s így közvetlenül értesülhettem nemcsak a magyar és szlovák személy- és helynevek sajátosságairól, hanem bizonyos hangtörvények korhoz kötöttségéről is. Vagy kortársaimhoz hasonlóan én is tudtam, hogy kérdezősködés nélkül hogyan lehet felvilágosítást nyerni archeológiai vagy középkori építészeti problémák felől, s én is utódaimra hagytam, hogy egyszer majd a hasonló magától értetődő eljárást nagyképűen komplex tudományos módszernek nevezzék.

A problémával való hosszas foglalkozás, az anyagba beleméregedés könnyűvé tette a fogalmazást, a szerkesztést pedig élvezetté. Az egyes részek „maguktól”

csoportosultak és könnyedén követték egymást. Az elkészült munka maga volt jutalmam.

Dolgozatomat bemutattam, folyamatosan felolvastam Angyal professzor forrásgyakorlati óráin, s mert ezeken a hallgatók viszonylag nagy számban jelentek meg, az eredményeknek a bölcsészkar falain belül híruk ment. Az élet pedig közben időszerűvé tette továbbgyűrűzésüket. A trianoni béke aláírása mindenkit rákényszerített, hogy szemébe nézzen, amit eddig nem mert megtenni, a magyar állam széttörése valamennyi következményének. A történészek teendőit egy fiatal kultúrpolitikus, Gróf Klebelsberg Kunó fogalmazta meg, akit mint államtitkárt 1917-ben választottak meg a Magyar Történelmi Társulat elnökévé. 1920 tavaszán tehát, amikor a Társulat szokásos évi közgyűlésének megtartására készült, elfogadta Domanovszky javaslatát, hogy az elmaradhatatlan előadás diszsertációm eredményeinek összefoglalása legyen. Felolvasásom címe „Turóc vármegye kialakulása és betelepítése” volt, időtartama félóránál kevesebb, időpontja 1920. május 27. A településtörténeti és egyben a nemzetpolitikai eredményeket szépen megrajzolt színes térkép tárta a megjelentek elé. Ezt kollégiumi „gólyám”, Varga Bandi rajzolta meg, és helyezte el az előadóterem két utcai ablaka közt az elnöki emelvény fölé. Az erdős-hegyes tájak kék színű patak- és helynevei a szláv lakosságot, a folyóvölgy, a fennsík vörös helynevei, a sűrűn egymás mellett levő oly helynevek, mint Benefalva, Bodorfalva, Folkusfalva, Kevefalva, Kossuthfalva, Vahotfalva, Tonkaháza, Dankföle, Ivánkáföle, a magyar eredetű lakosság tervszerű telepítésével a természeti tájnak kultúrtájjá alakításában játszott szerepét demonstrálták.

Mit éreztem, azt a magam számára másnap örökre rögzítettem, amikor a kollégium igazgatójának, BG úrnak¹⁶ szokás és kötelességszerűen, mint valami vizsgaeredményt jelentettem, hogy előadást tartottam. „Tudja azt, hogy ez nagy dolog”, mondta, mire illedelmesen, de kevés meggyőződéssel feleltem: „Igen, tudom”. Válaszom önkritikai volt. Éreztem, hogy szerepemet a politika közrejátszása teszi említésre érdemessé. Mennyi csalódástól is mentesültem, hogy világosan láttam helyzetemet! Két év múltott el, amíg kéziratom nyomtatásban megjelent, csak néhány hét, amíg megtudtam, hogy egész elképzelt életprogramom senkit sem érdekel. Doktori szigorlatom és szakvizsgám letétele után megértettem, ahhoz, hogy tudományos munkakörben dolgozhassam, ellenszolgáltatásul részt kell vennem Klebelsberg bécsi levéltárfeltáró akciójában és a XIX. század közepének aktáit kell kivonatolgatnom.

1920 augusztus közepén nem könnyű szívvel jelentem meg Bécsben, elsőnek a munkára kiszemelték – Hajnal István, Lukcsics Pál, Miskolczy Gyula – közül. A merőben új jellegű kutatómunkát hamar megkedveltem, nehéz volt azonban elviselni környezetem – Károlyi Árpád, Szekfű Gyula, Eckhart Ferenc – bizalmatlanságát. Elismerték, hogy feladatomat, az 1848-1861. évi levéltári állagokból a horvát, szerb, román nemzetiségi kérdésre vonatkozó akták kikeresését és kivonatolását megbízhatóan végzem, de nem tudták megérteni, hogy a kulimunka nem lelkesít. A triász tagjai egyenkint minden érdeklődő kérdésemre, irányuljon

levéltári tanácsra vagy módszertani problémára, biztos útmutatást és szívesen adtak, együttesen azonban nem tudtak bánni a kezük alá került kezdő kutatókkal. Legalábbis velem nem. Nem tudtak nevelni, mert meg voltak győződve, hogy nem lehet elég képzettségem és olvasottságom. Mivel ítéletükbe nehéz lett volna belenyugodnom, vakmerőnek mondható lépésre határoztam el magamat. Bécsi tartózkodásom második évében elhatároztam, hogy beadom pályázatomat az Akadémiának a Lukács Krisztina-alapból hirdetett pályakérdésre: „A tótság letelepedése Magyarországon a középkorban.”¹⁷

Ezt a pályázatot Karácsonyi János ajánlatára tűzte ki az Akadémia. Megváltoztatását könnyű volt elérnem. Javasoltam, hogy a téma inkább a Felvidék településtörténete legyen, a feldolgozás tájanként történjék, hivatkoztam levéltári kijegyzéseimre, mintául pedig, mintegy kidolgozott fejezet gyanánt, kéziratban benyújtott disszertációmra utaltam. Bírálóim, Domanovszky és Hóman elfogadták a pályatétel javasolt átfogalmazását és ajánlásukra a megbízást az 1921. évi akadémiai nagygyűléstől meg is kaptam.¹⁸ Ez azonban már nem is volt fontos számomra. Lényegesebbnek éreztem, hogy Eckhart, akit megkértem, hogy pályázatomat egyik Budapestre menetele alkalmával adja be a főtitkári hivatalban, elolvasta kéziratomat, megváltoztatta rólam alkotott véleményét, s talán kedvezőbbre hangolta irányomban Károlyit és Szekfűt is.

A hangulat enyhülése, mint történni szokott, megkésve következett be. Néhány év múlva kézzelfogható bizonyítékom is volt arra, mennyire elhibázott volt a bécsi nevelés, amelyet Klebelsberg oly sokra taksált. Eckhart, amikor Károlyi-ról reáharult az intézet vezetése, átadta két csomagnyi kijegyzésemet, mondván, nem tud velük mit kezdeni, őrizzem azokat én. Egyedül a Staatskonferenzfond aktáit tudta közülük Károlyi értékesíteni. Mennyire feledésbe ment, mit is csináltattak velem Bécsben, arról Domanovszky is tanúságot tett. 1925-ben rólam készített magántanári javaslatában már úgy emlékezett munkámra, hogy feladatomban a „nemzetiségi kérdés fejlődésére vonatkozó régibb (1790-1848) anyag összegyűjtése” volt. Szekfű főérve, amelynek 1920 előtt a Bécsben megforduló magyar kutatók magatartása ellenében mindig dühös gúnyolódással adott hangot, az volt, hogy pár napra fejrándulva a császárvárosba, itt összeszedtek néhány aktát, közülük a fontosabbakat „lefölözték” s azok alapján otthon cikket írtak. Csak rendszeres és egész fondokra kiterjedő kutatásnak van jogosultsága, hangoztatta.

Két kötegni kivonatom megfelelt a követelményeknek, de évtizedenként egyszer-egyszer hiába vettem kezembe gyűjtésemet, hiába volt együtt a Ministerrat, Kabinet-Archiv Secrète, A-Akten, Haute Police, Gendarmerie Département anyaga, egyszer sem ébredt bennem kedv, hogy foglalkozzam vele. Az akták töredékeknek maradtak, a XIX. században gyűjtött másolatoknál nem voltak használhatóbbak, ezektől csak mennyiségben, nem értékben különböztek.¹⁹

1922 tavaszán kinevezést nyerve az Országos Levéltárba, lejárt bécsi ösztöndíjam. Hosszabb-rövidebb ideig ismételten kutattam még a Staatsarchivban, úgy látszott azonban, hogy a disszertációm által jelzett útra, ha sikerült XVIII. szá-

zadi tárgyú kötelezettségeimnek eleget tenni, végérvényesen visszatérhetek. A munka olyan nehezen nélkülözött kellékének, a bizalomnak Hóman Bálint bőkezű adományából birtokosa lettem. „A Magyar Történettudomány Kézikönyve” sorozatába bevett előbb Magyarország történeti földrajzának, majd 1923-ban egyszersmind történeti néprajzának szerzőjéül. Bizalmával később is mértéken felül megajándékozott. A magyarországi helytörténeti kutatásról Szekfű kívánságára Thienemann Tivadar „Minerva” című folyóirata számára írott szerény áttekintésemet²⁰ 1931-ben nemcsak átvette „A magyar történetírás új útjai”-ba, hanem cikkem címét „népiség történeté”-re módosította.²¹ Sőt azt is tudomásul vette, ha nem is örült neki, hogy a Kézikönyvben vállalt kötelezettségem teljesítése helyett egyelőre inkább tanítványaimat beszéljem rá kutatások végzésére.

Az 1923-tól eltelt két évtized alatt Turócot, immár családnévvé alakult változatban ismételten emlegettem, ugyan nem előadásokon, hanem szemináriumi forrásgyakorlatokon. Szentmihályi Thuróczy János krónikájának nagy terjedelme lehetővé tette, hogy a szöveget a hallgatók egymás nyomába lépő csoportjai között szétszítva rögzítsük meg a vizsgálódások eredményeit. Ezeket végül Szentpétery Imre kívánságára foglaltam össze. Cikkemet ő kiegészítésül szánta két kötetes latin forráskiadása, a *Scriptores*²² bevezetéseinek magyar nyelvű változatához. Mivel azonban ennek a kiadványnak a megjelenése késett, pótléklul szánt szövegemet felajánlottam közlésre az Akadémiának. Ennek üléstermében a két évtized alatt ismételten megfordultam, hiszen, egyebek közt, 1930-i levelező, 1941-i rendes tagsági székfoglalómat²³ is itt tartottam.

Lukinich Imre, a II. osztály titkára a Thuróczy-cikk megjelenéséül a legegyszerűbb megoldásnak azt találta, ha az „Értekezések a történeti tudományok köréből” sorozatban jelenik meg. 1944 nyarán kinyomtatta tehát a XXVI. kötet 3. száma gyanánt, a címlapon előlegezve „Felolvasta a MTA II. osztályának 1944. október 16-i ülésén”, hátlapján: „Kiadásra ajánlották: Domanovszky Sándor, Eckhart Ferenc” szavakkal.²⁴

A hónapokkal előbb meghatározott nap mindenre alkalmasabb volt, mint felolvasás tartására, hiszen a Lánchíd is le volt zárva. Lukinich telefonon figyelmeztetett, hogy propelleren át tudnék menni Budáról s kérte, hogy ezt, a jegyzőkönyv megfogalmazhatása érdekében, tegyem meg. Az ülésterem kongott az ürességtől. A felolvasó ülés másik szereplője, Schütz Antal filozófus sem jött el. A főtitkáron kívül jóformán csak az osztályelnökök és titkárok jelentek meg. Nyilván ők is csak azért, mert valami vezetőségi megbeszélést tartottak. Mivel a II. osztály ülése formális jellegű volt, magam is röviden foglaltam össze mondanivalómat. Imígyen: „Az a nagy munka, Lorenz O. könyve,²⁵ amelyből a külföld a XV. századi magyar elbeszélő kútfők felől tájékozódhat, rendkívül kevés adatot tartalmaz Thuróczy Jánosnak mind életéről, mind pedig munkájáról, de még ezek az adatok is helytelenek.” Lorenz egyik feltűnő tévedése, hogy a krónikáiról nem magyarnak, hanem azon „leigázott szláv törzs” sarjának tartja, amely szerinte „később is túlnyomórészt pótolta a magyarok irodalmi tevékenységének hiányait.” Az utcán a német tankok dübörögtek, a teremben erőtlen hang sóhaj-

totta el véleményét a német tudomány nacionalizmusa felől. Ezt tenni nem kellett hozzá bátorság, nem volt ez ellenállás. Csak magától értetődő magatartás. A megvert ellenség már utolsó perceit élte, érthető, hogy sem ideje, sem kedve nem volt, hogy hódolatot és megalázkodást kívánjon. Az ülésteremben, scripta manent, nem kapta meg.

Amikor néhány perc után felkeltem az előadói asztal mellől, Pais Dezsőtől, az első osztály titkárától ezekkel a szavakkal búcsúztam: Turóccal kezdtem, Thuróczyval végeztem.²⁶ Csodálkozó tekintetere pár szóval jeleztem, amit most oly hosszasan adtam elő: „Ebben a teremben léptem fel először, itt és most távozom véglegesen.” Nálamnál jóval idősebb kollégiumi társam optimista határozottsággal tiltakozott. Meggyőződése, nyugtatott meg, hogy ő változatlanul fog tovább is dolgozhatni. Igaza lett, de az is bevált, amit a magam sorsáról oly határozottan előre megmondtam.

Soós István:

Jegyzetek

Mályusz Elemér írásához

A jelen memoár-jellegű tanulmány a huszadik századi magyar történetírás egyik, a közelmúltban elhunyt legnagyobb hatású képviselőjének, a magyar és európai középkori történelem világszerte elismert és tisztelt kutatójának, az iskolateremtő Mályusz Elemérnek a tollából származik. Az óriási hagyatékában fellelt visszaemlékezés kitűnően dokumentálja ezen páratlan tehetségű és legendás szorgalmáról, a tudományos pálya, a történetírói hivatás iránt kora ifjúságától elhivatott, a történettudományt – lett legyen az bármely korszak a középkortól a 20. századig bezárólag – mindig magas színvonalon, lelkiismeretesen művelő tudós férfiú pályakezdő éveit, első sikereit, szűkebb pátériája, a felvidéki Turóc megye középkori története iránti érdeklődését és munkálkodását, továbbá azt az utat, miképpen jutott el következetes kutatásai során a középkori magyar krónikák problémáinak, ezen belül is elsősorban Thuróczy János „*Chronica Hungarorum*” című művének vizsgálatához. A magyar középkorkutatás ügyét szolgáló céltudatos, a történettudomány fejlődése érdekében megalkuvást nem ismerő egyénisége, vas szorgalma méltán szolgálhat például a nyomdokaiba lépni szándékozó ifjú történész-nemzedék számára is.

1. Balanyi György (1886-1963) történész, egyetemi tanár 1910-1916 között a szegedi piarista gimnáziumban tanított. Legkedvesebb tanítványainak egyike Mályusz Elemér volt.
2. Pasquale Villari (1826-1917) olasz történetírónak az itáliai reneszánsz jeles kutatójának egyik nagyhatású, több nyelvre is lefordított művére utal itt Mályusz: Niccolò Machiavelli e i suoi tempi. 1-3. kötet., Firenze, 1877-1882.

totta el véleményét a német tudomány nacionalizmusa felől. Ezt tenni nem kellett hozzá bátorság, nem volt ez ellenállás. Csak magától értetődő magatartás. A megvert ellenség már utolsó perceit élte, érthető, hogy sem ideje, sem kedve nem volt, hogy hódolatot és megalázkodást kívánjon. Az ülésteremben, scripta manent, nem kapta meg.

Amikor néhány perc után felkeltem az előadói asztal mellől, Pais Dezsőtől, az első osztály titkárától ezekkel a szavakkal búcsúztam: Turóccal kezdtem, Thuróczyval végeztem.²⁶ Csodálkozó tekintetere pár szóval jeleztem, amit most oly hosszasan adtam elő: „Ebben a teremben léptem fel először, itt és most távozzom véglegesen.” Nálamnál jóval idősebb kollégiumi társam optimista határozottsággal tiltakozott. Meggyőződése, nyugtatott meg, hogy ő változatlanul fog tovább is dolgozhatni. Igaza lett, de az is bevált, amit a magam sorsáról oly határozottan előre megmondtam.

Soós István:

Jegyzetek

Mályusz Elemér írásához

A jelen memoár-jellegű tanulmány a huszadik századi magyar történetírás egyik, a közelmúltban elhunyt legnagyobb hatású képviselőjének, a magyar és európai középkori történelem világszerte elismert és tisztelt kutatójának, az iskolateremtő Mályusz Elemérnek a tollából származik. Az óriási hagyatékában fellelt visszaemlékezés kitűnően dokumentálja ezen páratlan tehetségű és legendás szorgalmáról, a tudományos pálya, a történeti hivatás iránt kora ifjúságától elhivatott, a történettudományt – lett legyen az bármely korszak a középkortól a 20. századig bezárólag – mindig magas színvonalon, lelkiismeretesen művelő tudós férfiú pályakezdő éveit, első sikereit, szűkebb pátériája, a felvidéki Turóc megye középkori története iránti érdeklődését és munkálkodását, továbbá azt az utat, miképpen jutott el következetes kutatásai során a középkori magyar krónikák problémáinak, ezen belül is elsősorban Thuróczy János „*Chronica Hungarorum*” című művének vizsgálatához. A magyar középkorkutatás ügyét szolgáló céltudatos, a történettudomány fejlődése érdekében megalkuvást nem ismerő egyénisége, vas szorgalma méltán szolgálhat például a nyomdokaiba lépni szándékozó ifjú történésznemzedék számára is.

1. Balanyi György (1886-1963) történész, egyetemi tanár 1910-1916 között a szegedi piarista gimnáziumban tanított. Legkedvesebb tanítványainak egyike Mályusz Elemér volt.
2. Pasquale Villari (1826-1917) olasz történetírónak az itáliai reneszánsz jeles kutatójának egyik nagyhatású, több nyelvre is lefordított művére utal itt Mályusz: Niccolò Machiavelli e i suoi tempi. 1-3. kötet., Firenze, 1877-1882.

3. Mályusz itt minden valószínűség szerint Hans Uebersberger Österreich und Rußland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts. Wien u. Leipzig, 1906. illetve Rußlands Orient politik in den letzten zwei Jahrhunderten. Stuttgart, 1913. című művére utal.
4. Utalás Szekffü Gyula Rákóczi-könyve (A száműzött Rákóczi. Bp. 1913.) kapcsán 1914-ben kirobbant ún. Rákóczi-vitára, melynek egyik – Szekffü ellenében – fő hangadója Ballagi Aladár (1853-1928) volt. Lásd erről bővebben: R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. Bp. 1961.; Zolnai Béla: Thaly, Ballagi, Riedl. In: Irodalomtörténet, 43. (1961) 3.sz.
5. Lásd: Heinlein István: Görög történeti problémák. In: Történelmi Szemle, II. évf. 1913. 31-58., 161-197.l.
6. Horvát Árpád: Oklevéltani jegyzetek. Hallgatóinak kézirat helyett adja... 1-3. köt. Bp. 1880-1884.
7. Utalás a Wenzel Gusztáv által kiadott oklevélgyűjteményre: Árpádkori új okmánytár. 1-12. köt. Pest, 1860-1874. (Magyar történelmi emlékek. 1. oszt. Okmánytárak, 6-13., 17-18., 20-21.)
8. Hóman Bálint: A magyar városok az Árpádok korában. Bp. 1908.
9. Pontosán: Szentpétery Imre: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele.
10. Karácsonyi művének pontos címe: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele.
11. Utalás Theodor Sickel (1826-1908) osztrák történetírónak a diplomatika, mint önálló tudományág terén kidolgozott módszerére, melyekkel megvetette az oklevéltan tudományos alapjait. Lásd erre Beiträge zur Diplomatik. 1-8. köt. Wien, 1861-1862. című főművét.
12. Lásd a Történelmi Szemle II-V. évfolyamait (1913-1916).
13. Vö. erre pl. Holub József tanulmányát: Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban. In: Századok, 1917. 51. évf. 1. sz. 45-66.l.
14. A tanulmányt lásd: Századok, 1919-1920. 53-54. évf. 34-56.l.
15. Alphons Dopsch: Wirtschaftliche und soziale Grundlagen der europäischen Kultur-entwicklung aus der Zeit von Caesar bis auf Karl dem Großen. 2 Teile. Wien, 1918-1920.
16. Azaz Bartoniek Gézának.
17. Lásd erről bővebben: Akadémiai Értesítő, 1921., 32. köt. 373-384. füzet, 104-106., 182.l.
18. Mályusz megbízatásáról és a pályázat elnyeréséről lásd uo. 105., ill. 182.l.
19. A bécsi Haus- Hof- und Staatsarchivban összegyűjtött értékes anyag soha nem került publikálásra. Az iratmásolatok, jegyzetek az abszolutizmus kori nemzetiségi kérdésről ma is megtalálhatók Mályusz hagyatékában, melyeknek értékét növeli az a tény, hogy az eredeti iratok 1929-ben a Staatsarchiv égésekor elpusztultak. Csak remélhetjük, hogy a magyarországi nemzetiségi kérdés történetével foglalkozó hazai történészek felkarolják és szorgalmazni fogják az iratok publikálását.
20. A cikk (A helytörténeti kutatás feladatai) végülis nem a Minervában, hanem a Századokban jelent meg (lásd: 1923-24., 57-58.évf. 538-566.l.).
21. A magyar történetírás új útjai. Szerk.: Hóman Bálint. Bp. 1931. 237-268.l.
22. Scriptorum rerum Hungaricarum, tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Vol. 1-2. Budapestini, 1937-1938.
23. A magyar társadalom a Hunyadiak korában. Bp. 1941.
24. Lásd: Thuróczy János krónikája. Bp. 1944.
25. Ottokar Lorenz: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter von der Mitte des dreizehnten bis zum Ende des vierzehnten Jahrhunderts. Bd. 1-2. Berlin, 1870., 1887.

26. Azaz Mályusz történetírói működését szűkebb pátriájának történeti feldolgozásával kezdte és a magyar középkor egyik legjelentősebb kútfőjének, Thuróczy János krónikájának feldolgozásával zárta le a Horthy-korszakban. Krónika-kutatásait azonban 1945 után is folytatta és az 1960-as években visszatért a Thuróczy-krónika vizsgálatához (lásd erre: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Budapest, 1967. Akadémiai Kiadó. [Tudománytörténeti tanulmányok 5.] című monográfiáját), sőt, élete alkonyán Kristó Gyula közreműködésével kiadta a krónikához készített kommentárjait (*Johannes de Thurocz: Chronica Hungarorum. Commentarii I-II*. Budapest, 1988. Akadémiai Kiadó). Ez a hatalmas mű, amelyen közel három évtizedig dolgozott hosszabb-rövidebb megszakításokkal, közvetlenül halála előtt látott napvilágot, mintegy betetőzve óriási életművét.

Beszélgetés Váczy Péter professzorral

(Szilágyi Márton, Tóth Péter és Völgyesi Orsolya interjúja)

- Professzor Úr, szóljon néhány szót gyermekkoráról, első iskoláiról.

- Felvidéki vagyok, Ruttkán születtem, Turócbán. Édesapám az akkor magánkézben lévő Kassa-Oderbergi vasút mérnöke volt, ennek következtében minden gyereke más és más helyen született, attól függően, hogy hol volt éppen a beosztása. Egyébként 1904. március 17-én születtem, betöltöttem a 85-öt. Nagy baj ez, mert még számos témát szeretnék kidolgozni, megírni...

De folytassuk az élettörténetet. Kassáról Budapestre mentem, a Bölcsészkarra. A filozófia érdekelt, nem a történelem. Abban az időben Pauler Ákos volt az, aki megtöltötte a hallgatókkal a termet. Érdekes jelenség volt, mindenki, idős emberek is hallgatták, egész Budapest ott nyüzsgött az előadásain. Annyira jó előadó volt, annyira szépen tudott beszélni. Engem akkor még a bölcsélet kötött le, főleg az ismeretelmélet. Persze ebből nem lehetett volna megélni, valami tanári diplomát kellett szereznem, a bölcsész-doktorátussal nem lehetett elhelyezkedni. Úgyhogy fölvettem a magyar nyelv és irodalom-történelem szakot. Abban az időben két év után kellett az alapvizsgára jelentkezni. Domanovszky Sándorhoz szegődtem, aki aztán jótevőm és pártfogóm lett, bár igaz, el is térített eredeti szándékamtól, a művészettörténettől. Az akkori professzor, Hekler Antal, sehogyse tetszett nekem, ideges, egzaltált egyéniség volt, nem bírtam elviselni. Így a művészettörténet mint pálya lemaradt... Később mégis visszatért megint.

Domanovszkynál magyar művelődéstörténettel foglalkoztam és ekkor kijelentette: Kedves fiam, nálam fogsz dolgozni. Tanítványai seniorja lettem. Nem tudom most van-e ilyen megbízatás?

- Igen, demonstrátornak hívják.

- A seniorok persze nem kaptak semmiféle fizetést, ők közvetítettek a professzor és a hallgatók között, már akik fölverték Domanovszky óráit. Domanovszky volt egyúttal az Ösztöndíj Tanács elnöke, tőle függött jóformán az, hogy ki kap ösztöndíjat. Én azonban bejelentettem, hogy Párizsba akarok utazni folytatni a tanulmányaimat, mire ő azt mondta, szó se lehet róla, előbb itt kell elvégezni a tanulmányokat, majd utána elküld engem külföldre. Így kerültem előbb Bécsbe a régi alapítású Magyar Történelmi Intézetbe. Akkortájt Eckhart Ferenc volt ott az igazgató, egy kitűnő közvetlen ember, bár kissé cinikus, senkit és semmit sem tisztelt. Nem felejtsem el azt a jelenetet, amikor egyszer a kultuszminister meglátogatott bennünket. Négyen vagy öten voltunk, sorbaálltunk és Eckhart egyenként bemutatott minket neki, elbeszélte, hogy ki milyen munkát vállalt. Úgy vezette a minisztert, hogy közben egyik keze a zsebében volt. Ez nem tetszett a miniszternek és odanézett, mire Eckhart lassan kihúzta kezét a zsebéből. Ez persze nem kerülte el figyelmünket. Az intézeti tagoknak nem volt előírva, hogy mit és hogyan csináljunk, mindenkinek megvolt a saját témája és

azon dolgozott, de semmiféle elvi vagy egyéb útmutatást nem adtak. Mindenki kapott egy szobát és egy kapukulcsot, és ki-be mehetett, ahogyan akart.

Majd kineveztek a Nemzeti Múzeum levéltárához, amely az Országos Levéltártól még különálló volt, Jakubovich Emil igazgatása alatt. Jellemző az akkori igazgató és alárendeltje viszonyára, hogy midőn Jakubovich írt egy szép tanulmányt a Turulba I. András király idézőbillogáról, én abban egy és más helyesbítettem. Már nem emlékszem, mit kifogásoltam... Azt akarom kiemelni, hogy ezért nem haragudott meg reám, annyira tiszteletben tartották akkor a más véleményét.

Az átszervezéskor a gyűjteményt beolvastották az Országos Levéltárba, én is odakerültem. Előbb lettem akadémiai levelező tag, mint magántanár. Amikor Áldásy Antal, a középkori egyetemes történetnek a professzora meghalt, mint helyettes átvettem a tanítást.

Azután kineveztek Kolozsvárra, a középkori tanszékre rendes egyetemi tanárnak. Magyar történelmet és egyetemet is kellett előadnom. Ott sok érdekes dolog esett meg velem. Mindjárt az első óra után az egyik hallgató odajött hozzám és azt mondta: A professzor úrnak nincs igaza. Meglepődtem ezen, mert nálunk nem volt szokás, hogy egy professzort a hallgatók kioktassanak. Kérdeztem, miért nem. Azután elbeszélgettünk... Ez a fiatalember később állandóan járt hozzám, elláttam könyvekkel, és nagyon jó viszonyba kerültünk. Csak azt akartam mondani, hogy akkor még egy professzori cím még többet jelentett, mint manapság... Nagyobb volt a távolság a professzor és a hallgatók között. Volt olyan hallgató, aki nem mert bekopogni Domanovszkyhoz, odament az ajtóhoz és aztán vissza, míg a végén én löktem be, mint senior...

Két év után kineveztek Budapestre, az egyetemi tanszékre. Akkortájt az egyház is beleszólt a kinevezésbe. Minthogy édesanyám katolikus volt, édesapám pedig evangélikus, a nővérem katolikus lett, a fiúk pedig evangélikusok. Ennek ellenére a Szekfű Gyula, aki a katolikus érdekeket képviselte, elment Esztergomba Serédi Jusztinián hercegprímáshoz, és azt kérte tőle, járuljon hozzá, hogy ezt a tanszéket velem, a protestánsnal tölthessék be. Mert a katolikus egyház ragaszkodott ahhoz, hogy a középkort csak katolikus ember adhatja elő. megszerelte az engedélyt. Pedig velem vitáim voltak a készülő egyetemes történeti munkámmal kapcsolatban.

Röviddel azután, hogy betöltöttem a 60. évet, nyugdíjaztak. Nagyon sajnáltam, amiért meg kell válnom a tanítástól. A kérdések, amiket a hallgatóság föltett, és a viták számomra is nagyon tanulságosak voltak, mert sok olyan kérdést vetettek föl, amelyek nem tartoztak érdeklődési körömbé, noha túlságosan sokféle érdekelt. Voltam közben zenekritikus, aztán foglalkoztam az irodalom, a művészet-történet, az őstörténet, stb. kérdéseivel is.

– Arra szeretnék visszatérni, hogy a kolozsvári egyetemre honnan toborozták a tanári kart a visszacsatolás után?

– Voltak helybeliek, akiket ki lehetett nevezni. De főleg a történészek innen jöttek. Könyvekkel ellátták a tanszéket... Nagyon messze volt Pestről Kolozsvár,

pedig megtörtént, hogy ott is előadtam, meg Budapesten is, állandóan pendliztem.

- Akkor Kolozsvárott lakott a professzor úr?

- A családom állandóan ott lakott, én viszont hol Budán, hol Erdélyben. Ez nem ment sokáig, nagyon kimerítő volt.

- Hol szeretett jobban tanítani a professzor úr?

- Kolozsvár érdekes hely volt. Az a lakás, amit ott kivettem, egy román ügyvédé volt, aki elmenekült. Voltak román barátaim, akik ott maradtak. Ezt akkor nem mindenki látta szívesen. Tanszékemen két altiszt közül az egyik egy román, a másik magyar volt. Nagyon jól lehetett látni rajtuk a különbséget. Amikor jöttem, a magyar haptákba vágta magát, mint egy katona, a román úgy meghajolt, hogy látni lehetett a gondosan fésült haján a válaszvonalat. Mint igazi felvidéki ember, közvetlen voltam a hallgatósággal. Egy német professzor azt mondta egyszer, hogy még nem látott olyan professzort, akin ne lehetne észrevenni, hogy az...

- Mi lett azokkal, akik Kolozsváron érték meg az uralomváltást?

- Nekik menekülniük kellett, például Szilágyi Lorándnak is, ki elveszítette, amit évek munkájával összegyűjtött a levéltárból. Nekem nem ilyen sors jutott.

- Az egykori tanítványok később is fölkeresték a professzor urat?

- Igen. Köztük nem tettem különbséget, hogy ki milyen származású, csak azt néztem, hogy mennyire értelmes, érdemes-e vele foglalkozni. Elláttam őket könyvekkel, és ezek a tanítványok mindig felkerestek, hozzám jártak... Volt olyan, például Niederhauser Emil, akit elvittem koncertre. Tán épp ez a közvetlenség volt a vesztem, mert félreérthették, hogy befolyásolom az ifjúságot...

- Ez mikor okozott kellemetlenséget?

- Hát, mondjuk taníthattam volna 70 éves koromig. Lederer Emma még ennél tovább is. Ezzel szemben, amikot betöltöttem a 60-at, elmagyarázták, hogy... Én sajnáltam, hogy menesztettek, bár a tanítás sok időt vett el, az kétségtelen.

- A professzor úr műveinek bibliográfiájában a 40-es évek második felétől az ötvenes évek első feléig csak fordítások szerepelnek. Hogyan vészelte át ezt az időszakot?

- Az akkori feleségem egy dán festő lánya. Úgy tudom, még él, arra kért a háború idején, hogy Dániába mehessen a gyerekekkel. Még megkapta a németektől az átutazási lehetőséget és szerencsésen meg is érkezett velük. Mi nem akartunk elválni, úgy volt, hogy a különélés csak rövid ideig tart. Azután csak öt év múlva találkoztunk, el is váltunk. A két fiú, akivel kiment, alig tud magyarul.

Én viszont itt maradtam, itt vészeltem át az ostromot a Lógodi utcában egyik barátomnál. Karácsonykor egy rokont látogattam meg a Gellérthegyen, délután négy órakor villamossal mentem haza. Ott, ahol elválík egymástól a két villamosútvonal, aknazápor fogadott. Az orosz csapatok ekkor jöttek be, elzárták a János kórháznál az utat, itt front keletkezett. A villamos azonnal visszaroht velem együtt. Amikor újra haza tudtam menni, emlékszem még ünnepi öltözékben voltam, a lakás már tele volt orosz katonával. Az egyik éppen a koffert

nyitogatta. Mondtam, hohó, az az enyém... A lakás nem volt üres, egy zsidó házaspár menekült hozzám, én viszont elkerültem az Alagút mellé, a Lógodi utcába. A legrosszabb helyre. Az ostrom idején reggel 8-kor jött a repülőgép és gépfegyverezett. Ilyenkor éppen borotválkoztam, vissza kellett húzódnom, nehogy engem találjanak el. De volt például egy ló az udvarban, azt legépfegyverezték úgy, hogy a lónak csak a körvonalai maradtak meg a falon.

Az ostrom után jelentkeztem az egyetemen és tanítottam, mihelyst megindult a munka. Előadásaimban a kötelező elmélet helyett csak a tényeket közöltem. Ennek nem éreztem semmi hátrányát. Szerintem ugyanis maga a téma, a forrásanyag határozza meg, hogy mit lehet a korról elmondani. Kétségtelen, hogy a hazai és a nemzetközi irodalomtól kap a kutató új nézőpontokat. Ezért az irodalmat olvasni kell... De az alap legyen a forrás a forráskritika alapján, függetlenül a napi politikától. Különbösen a szakirodalomból csak azt vettem alapul, ami segített. Nem ilyen, vagy olyan beállítottságból néztem a témát...

– A professzor úr jelenleg is az Akadémia tagja?

– Említettem, hogy előbb voltam akadémikus, mint kinevezett professzor. Amikor Szentgyörgyi került az Akadémia elnökségébe, átalakították a jelölrendszerét. Elvesztettem a levelező tagságomat, helyette tanácsstag lettem, aminek nem volt semmi jelentősége. A Magyar Hírlapban volt egy cikk, talán látták, amely felsorolja azokat, akik élnek ebből a régi akadémikusi gárdából, mert többen elvesztették az akadémiai tagságukat. Négyen vagyunk: Kumorovitz Bernát, Wellmann Imre, én és Mályusz Elemér. (Időközben meghalt. – a szerk.). Mályusz Elemér, hogy pletykáljunk egy kicsit, nagy ellentétben volt Szekfűvel. Szekfű balra toldott, ő meg inkább jobbra, még abban az időben, amikor volt ilyenre lehetőség. Neki voltak ilyen megnyilatkozásai írásban, amik miatt aztán baja támadt. De én politikával nem foglalkoztam, nem is értek hozzá, túlságosan naiv vagyok e téren.

– Fölmerült itt Mályusz Elemér neve. Kit tudna még említeni, professzor úr, akivel egy nemzedékbe tartozik, együtt indult és dolgozott?

Deér József volt az egyik, aki aztán Svájcban tanárkodott tovább az egyetemen. Az apja gyógyszerész volt. Mi ösztöndíjjal Bécsbe is együtt kerültünk ki. A másik az Iványi-Grünwald Béla, a festőnek a fia, aki aztán Angliába ment, tehetséges volt, de nagyon keveset publikált. Az apja úgy nézett ki, mint egy angol lord. Ez volt a triász, jó barátok voltunk. Az egyetemen Mályuszt még hallgattam, mert ő akkor magántanár volt. A városi polgárság kialakulásáról beszélt. A hallgatóság abban az időben nemcsak a professzor szavaira figyelt, hanem arra is, hogy hogyan öltözködött. Az óráját nagyon sokan vették föl, kitűnő előadó volt. Én nagyon sajnálom, hogy aztán a helytörténeti kutatások problémája miatt megharagudott rám.

– A professzor úr említette, hogy szándékozott Párizsba menni. Ez aztán megvalósult?

– Kétszer hosszabb ideig voltam Párizsban ösztöndíjjal. Rómában volt a magyar államnak egy történeti intézete, egy nagyon szép palotában. Ott is voltam ösztöndíjas.

– A 30-as években megfigyelhetők modern történeti irányzatok, ha Párizsról van szó, akkor az Annales említése a legkézenfekvőbb. Professzor úr mennyit érzékelt ebből?

– Azt lehet mondani, hogy tanulni inkább a németektől tanultam. Például Rómában sokat dolgoztam a Művészettörténeti Intézetben. Minden kötöttség nélkül le lehetett venni a polcra a könyveket. Pedig azt sem tudták, ki vagyok. Párizsban is... Sajnos, nem volt időm ahhoz, hogy személyes kapcsolatokat teremtsék. Az a baja a tudományos kutatásnak, hogy amikor bizonyos összefüggések kezdenek világossá válni, akkor úgy gondolja az ember, hogy már kész a munka. De ha tovább dolgozik és hozzáolvas, akkor módosul minden. Kezdetben az ember bizonyos dolgokat gyűjt össze, amit később nem tud fölhasználni, mert más dolgok kezdik érdekelni. Minden témának végtelen fejlődési lehetősége van, és fennáll a veszély, hogy az ember elvész a keresésben.

– A professzor úr kiket vallana mestereinek a magyar elődök közül?

– Domanovszky fontos volt. A történetírásra ő vett rá. És annyiban igazat adok neki, hogy – amint később rájöttem – engem nem a kész, hanem a változó világ érdekel. Ez pedig egy kifejezetten történeti látásmód. Ezt a látásmódot magammal hoztam, de nyilván aki történész lesz, ezt idővel megtanulhatja, hogy hozzáidomuljon az anyaghoz, amivel foglalkozik.

– Tehát akkor ez a módszer, amely az egyes korszakokat megérteni akarja, nem csupán egyetlen irányzathoz, a szellemtörténethez kapcsolódik?

– Engem kineveztek szellemtörténésznek, pedig nem csak az voltam. Úgy kell felfogni a szellemtörténet lényegét, hogy nézőpont, irányzat, amely azt keresi mindenben, hogy milyen elvi, ideológiai hatások érvényesülnek itt vagy ott. Ha nem érvényesültek, azt is megállapítja... Mindez függ a témától, mert vannak olyan témák, amelyek eleve korlátozzák ennek az irányzatnak az érvényesülését. A gazdaságtörténetben éppúgy keresheti az ember a szellem érvényesülését: milyen elvek szerint gazdálkodtak az emberek? De ha azt nézi a kutató, hogy milyen anyagokat használtak fel, milyen eredményeket értek el, akkor az már gazdaságtörténet. Ez módszer kérdése. A probléma határozza meg, hogy az ember milyen módszert használ. Nagyon fontosnak tartom, hogy a források döntik el, mi használható, mi nem...

– A professzor úr az utóbbi időben a Koronával foglalkozik...

– A Korona-kérdés elcsábított. Még mielőtt láthattam volna. Tudniillik Deér József barátom írt egy vastag, német nyelvű könyvet a Szent Koronáról, nekem el is küldte. Sok minden nem tetszett benne, felbőszültem. Mindig rossz, ha az embert az érzelmei kezdik vezetni. Pedig mi jó barátok voltunk, megmondtuk egymásnak a véleményünket, anélkül, hogy ez bántotta volna a barátságot. Így magam is kezdtem foglalkozni a Koronával. Vagy hét alkalommal tudtam kézbe venni. Visszatértem tehát a művészettörténethez, ahonnan elszakadtam. Nem

tudtam, hogy milyen rettenetes nehéz munka vár rám. Meghívtak annak idején külföldi szakértőket, Angliából, Franciaországból, stb., ezek megnézték a Koronát, és a hallgatással el is távoztak. Kiábrándító volt. Most már értem, miért tették ezt. A Korona történeti produktum, nem egy kéz munkája. Emellett a fő baj az, hogy olyan, amely alig található meg másutt. Nincs amivel össze lehetne hasonlítani.

Magyarországon kialakult egy „király nélküli” királyság. Nem a király volt a képviselője – személyében – a hatalomnak, hanem a Korona. Tudtommal sehol a világon nem lettek a koronázási ékszerekből olyan közjogi követelmények, mint nálunk. A királynak a hatalmat a beöltözés adta, Szent István öltözkédét kellett fölöltenie. Maga a koronázás eredetileg nem volt olyan jelentős. Korábban – a germánoknál és a magyaroknál is – eredetileg a trónszékre való ültetés határozta meg a közhatalmat. Ez a szék egyébként nem akármilyen volt, hanem baldachinos, ahogy a bizánci ábrázolásokon látni. Igazolja ezt I. Béla halála is, akire rászakadt a trónszék...

De végül is nálunk a személytelenített közhatalomnak a Korona lett a birtokosa. Tudjuk azt, hogy máshol, külföldön nem csináltak abból gondot, ha a koronázási ékszerekkel nem lehetett az uralkodót a hatalom átvételekor felruházni. Nálunk azonban nem tartották igaznak, ha a királyt más koronával koronázták meg...

– A Korona körüli újabb vitának külön érdekessége, hogy megjelentek olyan vélemények is, amelyek ötvösöktől, mérnököktől származnak. Ez jó vagy rossz?

– Főleg rossz. Az ötvösök általában tudományosan nem képzetek. Lehet hogy kitűnő ötvösök... Nekem volt egy barátom, aki mint ötvös működött, őt kerestem föl, ha valami problémám adódott. Ő annyira jártas volt, hogy tudta, a X. vagy a XII. században hogyan dolgoztak.

Sajnos, nem tudok a Koronával együtt aludni. Pedig mindig utána kellene nézni valaminek, mert múlik apróságokon is. 10-15 évig a saját pénzemen folytattam a kutatást. Sokat kellett utazni...

Megtörtént, hogy két napig kellett várakoznom egy francia városban, mert a kincstáros elutazott. Aztán reggel kilencre kellett a templomba mennem. Hozzáléptem és elmondtam, hogy mit szeretnék látni. Akkor bevezetett egy helyiségbe, kitette a tárgyakat. Azt mondta: nekem most el kell mennem, bezárom magát és egy órákor újra jövök, akkor kiengedem. Ha valami szüksége lenne, van az udvaron egy XII. századi WC... Hát így is történt. Éppen elkészültem a kutatással.

Máshol meg orgonistának néztek. Gratuláltak, milyen kitűnően orgonálok.

Egyszer Spanyolországba, Barcelonától északra mentem. Zárva volt a székesegyház. Hol a kulcs? Hát elvitte valaki. Mikor jön vissza? Négy órákor. Meg kellett várni. Láttam, hogy jön egy apró emberke, nagy kulccsal. Utána iramodtam és mondtam, szeretném látni a trezort. De aztán jött éppen egy kertész akivel ő elkezdett beszélgetni. Mondtam neki: nincs időm várni órá, mert nekem elmegy a vonatom... El is ment. De ő csak legyintett, hagyjam őt beszélni. És

folytatta tovább a beszélgetést a kertésszel. A végén azután odafordult: miről lenne szó? Éppen csak egy pillantást tudtam vetni a tárgyakra, s már rohantam is az állomásra.

De azért összeszedtem egy nagy anyagot, most az a baj, hogy föl kellene dolgozni...

– Még egyetlen témát szeretnénk érinteni, a nagy egyetemes történeti összefoglalást...

– A Magyar Szemle Társaságot iparmágnások pénzelték – azért tudták ilyen gyönyörűen megjelentetni a könyveket. Ebből a körből valószínűleg Balogh Józsefnek lehetett az ötlete ez a kötet. Nagyon művelt ember volt ez a Balogh, írt is valamit, de hát ő gazdasági dolgokkal foglalkozott. Engem azután fölkérték. Akkor még fiatal voltam, kezdő. Nagy feladat volt számomra, mert rengeteget kellett dolgozni. Szidtak is... Mert én ragaszkodtam ahhoz, hogy bizonyos dolgokat lefedtessek. Az első kiadás csonkán jelent meg, a másodikban próbáltam kiegészíteni, ami elmaradt... Különböző elvi iránymutatót nem adtak. A szerzők legkülönbözőbb iskolákhoz tartoztak. Ott volt Hajnal kötete, amit most újra megjelentettek. Én az ő irányzatát „irodalminak” találtam. Szóval nem igazi történettudományt láttam benne. De ennek ellenére jól megvoltunk. A szerkesztők egyike Hóman Bálint, csak azt mondta nekem, hogy ő nagyon fontosnak tartja a nomád keleti népekkel való kapcsolat hangsúlyozását. De én nem törődtem ezzel, a végén éppen ez maradt ki.

Mivel leadtam a kötet elejét, ami megvolt, mondták egy idő után, hogy többet nem várnak rám, és a kötet megjelent csonkán.

Amikor én már történészeknek nem adhattam elő, előadásokat a művészettörténészeknek tartottam, amit megengedtek. Jónás Ilona akkor tett egy ajánlatot, hogy az előadásaimat jelentessem meg egyetemi jegyzetként. Én akkor visszakoztam, mondván hogy ezek csak előadások... Pedig Domanovszky azt csinálta, hogy amikor annak idején kinevezték egyetemi tanárnak, négy éven át megcsinálta az előadásait, és utána csak ezeket ismételte. Én azonban mindig arra törekedtem, hogy az új kutatás anyagát beledolgozzam az előadásokba. Ma már másként írnám meg a középkori egyetemes történetet, régen túlhaladtam ezen a köteten. Igaza volt Jónás Ilonának: kár volt akkor nem megjelentetni az előadásokat. De én visszakoztam, hogy sok időbe kerülne. Mert én mindig időhiányban szenvedek.

— Köszönjük a beszélgetést.

Michelle Biget:

Forradalom a politikában, forradalom a zenében. Találkozások és ellentmondások

A francia forradalom zenéjének nemigen jut hely abban a szelektív felhalmozódási folyamatban, amit az Idő a műalkotásoknak engedélyez. E Kronosznak kiszolgáltatott zene jórészt eltűnt a történelemből. Az eredetiség hiányát és a szabadtéri ünnepek konjunkturális divatjával való összefonódását vetik szemére. A forradalom zenéje a progresszista Felvilágosodás végpontján arról nevezetes, hogy lekéste a modernség felé induló vonatot.

E zenei anyag valóban nem bír semmilyen, a klasszika nyelvét felforgató minőséggel: szó sincs a tonalitásérzéktől való elidegenedésről, vagy a korabeli műfajok megváltoztatására való törekvésről. A XVIII. század utolsó évtizede ellenben magának a zenei eseménynek radikálisan újfajta igénybevételét helyezi előtérbe. Míg a hangzaskombinációs készlet csak kismértékben módosul a forradalom idején, a zene befogadása közelebbi vizsgálatot érdemlő igazi földinduláson megy keresztül. Az Első Köztársaság vezetői nem kívánták az Egyháznak vagy a régi arisztokráciának átengedni sem a művészi fenségesség, sem a zenei kifejezés monopóliumát, ami egyébként csak megerősíti Beaumarchais nevezetes szellemességét: „amit nem érdemes elmondani, azt eléneklik”. A polgári ünnep, mint a politikai társaság színtere és a harcos aktivitás eszköze a zenét az új értékek hordozójává teszi. Az Institut National de Musique (Nemzeti Zeneintézet) tagjai a Legfőbb Lény grandiózus ünnepének közeledtével, ami kétségkívül jelentős, a kutatók nemzedékeinek képzeletét felcsigázó nap volt a zenetörténetben, egy azóta is gyakran idézett levelet intéztek a Közjóléti Bizottsághoz, amelyben ezt olvashatjuk: „Azt az ürességet, amit a fanatizmus rituáléjának eltörlése hagy maga után, a szabadság dalaival kell kitölteni és a nép hangjával kell hozzájáruljon a Köztársaság által tisztelt Erényeknek szentelt ünnepek fényének emeléséhez. Akkor majd a francia nép bebizonyítja a szolgáorban tartott Németországnak és Itáliának, hogy ő is birtokában van e művészet szellemének, ám ezt csakis a szabadság megéneklésének szenteli.” Ezeket a frázisokat pusztán a robespierrista liturgia konvencióinak is tulajdoníthatnánk; tudjuk, hogy a Legfőbb Lény ünnepén a zenészeket igen nagy megbecsülés övezte, hiszen az Institut National megelőzte a Robespierre-rel az élen vonuló Konventet is a felvonulási rendben. Úgy tűnik azonban, hogy e hivatalos zenészek hazafias hitvallása mellé ezenfelül az öntudatra ébredés kettős jelensége is társul: 1. annak tudata, hogy létezik egy speciálisan zenei képesség a heroikus üzenet fokozására, a meggyőződés erősítésére az ünnepélyesség hangnemében, 2. annak tudatosulása, hogy a történelmi

fejlődés Itáliát tette a *bel canto* választott hazájává és Németországot a hangszeres zene specialistájává: mivel a lírai és versenyműfajokat e két tájon (semmi esetre sem beszélhetünk nemzetekről) igen jelentős mértékben az arisztokrácia támogatta, úgy illik, hogy a forradalmár zenészek elérjék, sőt túlszárnyalják ezek színvonalát. Természetesen feltehető a kérdés, vajon a francia zeneszerzők alkotásai 1789 és Napóleon uralma között megfeleltek-e a Közjóléti Bizottsághoz intézett levélben megfogalmazott szándékoknak. Az irodalomtörténészek által előszeretettel a klasszikus eposzhoz vagy a romantikus fenségességhez társított *Nagyság* fogalmát illetően tüstént megállapíthatjuk majd, hogy a szimfónikus művek dimenzionális terjedelme és a zenész állomány bővülése a forradalom szereplőinek tulajdonítható; e zenei stilisztikai elemek, amelyeket később a fejlődés tényezőiként ismernek el, eredetileg nem esztétikai, pusztán technikai funkciót töltenek be. Másodsor, ami a francia zenének az európai zenetörténetben elfoglalt helyét illeti, behatóbban a zene terjesztésének kereteivel foglalkozunk majd a forradalom korszakában, mert úgy tűnik, hogy ezek fejezik ki azt a XVIII. század második harmadában meginduló nemzetközi fejlődést, amely a születőben levő romantikával jut el végpontjához. Az érdeklődés iránya észrevehetően megváltozik, s az Egyháztól és a színházról a hazafias ünnep és a nyilvános hangverseny felé fordul. Véleményünk szerint ez a mentalitások változásának hű tükörképét adja.

A forradalom zenéjével kapcsolatos véleményeket már az első centenárium óta meghamisítja az eredetiség követelménye, amely az individualista XIX. század terméke. Devienne, Jadin vagy Kreutzer ezek szerint olyan szerzők lennének, akik ismétlésen kívül semmit sem műveltek volna. Lassanként azonban igazságot szolgáltatnak a kisebb mestereknek is. Hiszen az eredetiség, mint célkitűzés legfeljebb a XVIII. század legvégétől eredeztethető. Valószínűleg Beethoven az első, aki ezt hirdeti és megvetően kezeli a közönség reakcióit: „majd később megszeretik” replikázik, amikor figyelmeztetik, hogy *Eroicája*, amelynek előadása majdnem egy órát vesz igénybe, türelmetlenné teszi a zeneszerető, de egyben mondén publikumot. A stílusbeli eredetiséghez a zenei eszközök rendszeres átalakulása és a történelmi sztereotípiák kigyomlálása lehetővé kell tegye, hogy az írásmód ne merevedjen automatizmusokba. A hangszerkesztés fejlődése a Reneszánsz végétől az 1850-es évekig önmagában elegendő volt ahhoz, hogy alapvető változásokat idézzon elő a kifejezőmódban. Mindazonáltal szükséges egy bizonyos időbeli csúszással számolnunk az eszközök átalakulásának és stílus eredetiségének (mint követelménynek) időszaka között; csak a harmadik szakaszban jelenik majd meg az új kifejezési módot érintő esztétikai reflexió.

A francia forradalom muzsikusai éppen egy ehhez hasonló fejlődési ciklus kezdetén foglalnak helyet: a tonális harmónia 1770-es évekbeli, nevezetesen az osztrák és délnémet zónában gyakorolt szerkezetein belül mozognak, ugyanakkor kortársai egy emocionális krízisnek is, ami a festészetben és irodalomban a *Sturm und Drang* hatásában nyilvánul meg. Mielőtt jelrendszerüket az újfajta, a későbbiekben a romantika címkéjét viselő érzékenységre hangolták volna, hala-

dékra volt szükségük, hogy kísérletezhessenek. A forradalom a zeneművészetre bízott társadalmi funkciók megsokszorozódásának szintjén avatkozik be ebbe a folyamatba. E funkciók valószínűleg hozzájárultak a szemiológiai fejlődés meggyorsításához. Valóban, a francia zene mennyiségileg abban a konkrét pillanatban bontakozik ki, amikor a viták szélesedése a feszültség növekedéséről árulkodik, vagyis 1792 közepén. A beszédnek és az írásnak a nyilvános viták dinamizmusához kapcsolódó felszabadítása, ha ez relatív is, a művészi megnyilvánulások bőségét vonta maga után. A zene terén vegyük François Devienne példáját: hatalmas repertoárral állunk szemben, amely egy szüntelen politikai harc által dúlt tizenötéves korszak alatt halmozódott fel. Tíz híres vígopera, hazafias himnuszok, számtalan hegedűre, fuvolára, klarinéra írt darab, kvartettek, szimfónikus művek: e bőség kétségkívül azzal magyarázható, hogy Devienne, a Nemzeti Gárda muzsikusa és a Konzervatórium tanára, minden, a forradalom során valamit is számító notabilitással együttműködött. Az, hogy 62 művet tudott valaki ki nyomtatni francia földön, vitathatatlanul a hivatalos karrier által biztosított könnyebbségek függvénye; ám ha arra gondolunk, hogy Devienne *Fuvolaiskolája* (Méthode de flute) a legjobbak közé számított egy fél évszázadon keresztül, és hogy Kuhnennél Lipcsében még le is fordították, vagy hogy a híres *Visitandines*-t (Visitatio-rendi nővérek), miután azt a bécsi császári udvar 1808-ban engedélyezte, *Die Urselinerinnen* címmel Breslauban is játszották, kiderül, hogy néhány forradalom alatt keletkezett mű nemzetközi jelentőségre tett szert, mert képesek voltak elszakadni a konjunktúrától, sőt mélyebb igényeknek is meg tudtak felelni.

Szó sincs arról, hogy kivételes esztétikai minőséget tulajdonítanánk egy afféle alkotói szószátyárságnak: néha még egy Mozart is gépiesen dolgozott. Mindazonáltal kizárt, hogy a forradalom bőséges zenei termését egy politikamentes, absztrakt, az ideológiai jelentéshordozásra érzéketlen művészetként kezeljék. A kortárs zene helyzetén elmélkedve Alain Féron a *Cahiers Perspectives*-ben ezt írta: „A zene, ez a beszéden túli valami, úgy mondják, érzéketlen a kommunikáció logikája iránt. A hatalomnak az iránta tanúsított állandó igyekezete azonban meghazudtol egy ilyen állítást.” A továbbiakban megállapítván, hogy a médiumok közül valószínűleg a zene az, amit a politikusok a legkisebb szégyenérzettel igyekeznek kihasználni, úgy definiálja azt, mint a „politika integráns részét”.

Azt szeretnénk tehát igazolni, anélkül, hogy a forradalom zenéjének védelmére és dicsőítésére vállalkoznánk, hogy a zene vajon hatalmi tárgy, politikai irányzatok visszfénye, egy rendszer eszköze volt-e, de ezzel együtt kifejezőmódjának tartalmát is vizsgálat alá vesszük. Mesterkéltn törekvés a zene társadalmi és emberi dimenzióinak szétválasztása, mert ezek maguktól értetődően egy entitást alkotnak. Bocsássuk előre átmenetileg, hogy a forradalom lerombolta a zene elitista státuszát egy népi fogyasztásra épülő művészetet teremtven abból, és mint illet, nem korlátozta azt egy élettől elszakított kulturális privilégium szintjére; azonkívül a nehéz gazdasági helyzet, ami a zenét is folyamatosan sújtotta, a pusztán alkalmi alkotások törékenységéről árulkodik (így a Nemzeti Gárda Ma-

gasin de Musique nevű intézete 1795 táján inkább az egyszólamú dalok kiadását részesítette előnyben a költséges, nagy himnuszok helyett).

A kormányon levők sosem titkolták, valójában mit is kívánnak a zenészeketől. Az 1791-es *Almanach des Spectacles* bírálja azokat a lírai műveket, amelyek még nem igazodnak a köztársasági fogalmakhoz: „Miközben Mars és Themisz hazafiakká lettek, a Múzsák még arisztokraták”. A dalok, a himnuszok, a színdarabok szövegei arra voltak hivatottak, hogy a pillanatnyi élményt, a kifejező anekdotát, ám ugyanígy a forradalmi történésről való elvont elmélkedést is megörökítsék. Bonaparte Napóleon egy, a Konzervatórium felügyelőihez az V. év thermidor 8-án intézett levelében kijelenti: „Valamennyi művészet közt a zene az, aminek a legnagyobb hatása van az érzelmekre, ezt kell a törvényhozónak a leginkább bátorítania. Egy mesterkéz által alkotott morális zenemű tévedhetetlenül érzelmeinkben érint és sokkal nagyobb a hatása, mint egy jó morális (irodalmi) műnek, ami anélkül győzi meg az értelmet, hogy szokásainkat befolyásolná.” E szöveg esztétikai szempontból konzervatív, amennyiben azt deklarálja, hogy a zene az általa hordozott fogalmaknak van alárendelve, de annak a művészetekkel szembeni politikai empirizmusnak a mására íródott, ami XIV. Lajossal kezdődik Franciaországban és ismét új alakot ölt majd a vichy-i kormánnyal.

A liturgikus himnuszok újjáéledésének jelenségét tapasztalhatjuk a forradalom első éveiben, egészen 1793 augusztusáig. A képviselők a Szentlélek miséjére hivatalosak a versailles-i Kápolnában a Rendi Gyűlés megnyitásának előestéjén, a Notre-Dame-ban énekelt *Te Deum* ugyanezen képviselők Párizsba érkezésekor, a Bastille bevétele után, a Föderáció ünnepének *Te Deuma*, vagy király jelenlétében celebrált mise augusztus 4-e éjszakájának végkifejletéként: a régi, egyházi felsőbbség alá tartozó zenés ceremóniák hivatalos protekcionizmusának mennyi ismert példája. Normandiában, ahol az egyházi közeg különösen fontos szerepet játszott (lévén minden templom egyszerre kultuszhely, pedagógiai intézmény és hangversenyek kerete), számtalan ünnepi misét celebráltak (különösen a Mirabeau halálát követő hetekben), Szent Ceciliát ünnepelték fényes, nagy kórus és tekintélyes zenekar felvonultatásával tartott hangversenyekkel, felújították az orgonákat, a klerikusokat és a parókiákhoz tartozó muzikusokat kivitték az utcákra és a közterekre. Egy naplóját a forradalom idején szorgalmasan vezető La Rochelle-i kereskedő, aki politikai és gazdasági krónikáját meteorológiai megfigyelésekkel vegyítette, lehetőséget ad nekünk arra, hogy nyomon kövessük a régi liturgiának a hazafias megmozdulások kebelén belül történő köznapivá válását. Megtudjuk tőle, hogy 1789. július 21-én Maillé herceg megengedte, hogy kitűzzék a háromszínű kokárdát fejedőjére és hogy a helyőrség valamennyi tisztje tüstént követte példáját, majd az Artois grófja nevű fogadóba mentek, hogy annak nevét Nemzeti Szállóra változtassák. Aminek utána a menet, élén a katonazenészekkel a Községházához masírozott, hogy kokárdával díszítse fel IV. Henrik szobrát és a La Rochelle-i előadóteremben aznap este a *La partie de chasse d'Henri IV.* című darabot játszották. Egy *Te Deum* a katedrálisban, a város teljes díszkivilágítása, vígasság és bál egészítették ki másnap e pre-republiká-

nus megnyitvánulásokot. Ugyanez a Torlais mutatja be részletesen az 1790 július 14-én Saint-Pierre d'Oléronban kötött federatív egység aktusának lefolyását. Reggel a parókia papjai *Te Deumot* énekelnek, mielőtt az ünnepi misét celebrálnák, amit muskéták sortüze kísér; este nyolc órakor a Nemzeti Gárda egyik egysége sorakozik fel a Haza Oltára körül és újból felhangzik a *Te Deum*, amelynek minden versszakát rohamra hívó dobszó szakítja meg. A végére hagyják a „*Domine salvam fac gentem, Domine salvum fac Regem, Domine salvam fac legem.*” verssorokat. Ugyanebben az évben szeptember 15-én a La Rochelle-i nemzeti gárdák misét mondatnak a Notre-Dame templomban „a Nancy-i csetepatéban elesett testvéreik lelki üdvéért”; a szertartást személyesen a püspök végzi, az önkéntesek hadi zenéjétől kísérve. És szeptember 21-én, miután XVI. Lajos elfogadta az alkotmányt, Torlais örömtűzről és általános díszkivilágításról, valamint a katedrálisban énekelt elmaradhatatlan *Te Deumról* számol be.

Sorolhatnánk a további példákat is, amelyek bőségesen állnak rendelkezésünkre, a francia tartományok forrásai beszédesek ebben a tekintetben. Egy olyan korban, amikor valamennyi gesztus mellett ott a vallásos gyakorlat még akkor is, ha nem hitből fakad, általános volt a szokás, hogy a hercegek születését, a királyi házasságokat, a győzelmek kihirdetését vagy egy előkelő személyiség gyógyulását zenés hálaadással fogadták. A Versailles-ban Lullyvel és Delalande-dal kezdődő és 1790-ben Giroust műveiben még élő nagy motetta egész története ebből a világi események és liturgikus ünnepek közti ozmózisból táplálkozott; a zenei kifejezőeszközök is keverednek, mivel a motettát, amely eredetileg a *capella* (azaz tiszteletben tartják a tridentin zsinatig visszamenő rendelkezéseket) általában jelentős hangszeres együttesek kísérik XV. és XVI. Lajos uralkodása idején, s ezek összetétele megfelel a Nagyzenekarénak (Grande Bande), vagyis a XIV. Lajos által a francia udvar világi rendezvényeire fenntartott 24 hegedűből álló zenekar ez: XIV. Lajossal a Kamara és a Kápolna fuzinált és muzsikusaik éppúgy szerepeltek bálokon, vadászatokon, mint miséken. A forradalom átveszi ezt az attitűdöt, amelynek lényege a zene mechanikus igénybevétele egy ünnepség fényét emelendő, anélkül, hogy az előadott darabok szemantikai tartalmát valaki is firtatná; ezzel már közel kerülünk az 1910-es években Satie és Picabia nevével fémjelzett „berendező művészet” (art d'ameublement) fogalmához.

Ha azonban az 1792 utáni ünnepeket vizsgáljuk (az igazi világi jelleg majd az Egység és Oszthatatlanság 1793. augusztus 10-i ünnepével érkezik el), azt látjuk, hogy a zene egy új kommunikációs szituációba tagozódik be. Felesleges az ünnepélyek szervezésére visszatérnünk, ezekről Mona Ozouf és Michel Vovelle már ismertették álláspontjukat. Egy szabad, a köztársasági szimbólumrendszerhez tartozó jelvények és dekoráció által díszített térségen, ami már nem a templom területe, a zenének magával ragadó ereje van; többé nem a klerikusok szolgáltatták, s nem pusztán a katonazenészek egy közönséges parádé alkalmával: itt kifejezetten a tömegek részvételéről van szó, legalábbis addig, amíg a zenei kíséret nem kíván túlságosan bonyolult szolmizációs ismereteket. Idézzük ismét Torlais-t, aki 1792. november 6-án ezt írja naplójába: „Ezen a napon hazafias ünne-

pet tartottak Savoya meghódítása alkalmából. Az előljáróság valamennyi testület kíséretében a Fegyverek terére vonult. A Nemzeti Gárda egy lovas és gyalogos szakasza alkotta még kíséretüket, előttük a Szabadság szobra és a polgártársnők egy csoportja. A szobrot a Nemzeti Gárda egyik egysége és a 60. ezred katonái vitték egy saroglyán hadi zene kíséretével, majd a tér közepén álló oltárszerű emelvényre helyezték és négyszöget formáltak körülötte. A zenészek a polgártársnőkkel az emelvényen helyezkedtek el és rázendítettek a Marseillaise-re, a dallamot számos ágyú döreje kísérte, a nép egész éjszaka a Községházán, valamint a Börze épületében táncolt.” Az ebben és az ehhez hasonló beszámolóknak gyakran előforduló személytelen névmás a kollektív éneket idézi fel a szó legtágabb értelmében: a vokális polifónia mindig is a kollektivitás etikájának szolgálatában állott és a forradalom alatt privilegizált helyzetbe került.

Az effajta ünnepek által igényelt társas struktúrák egyébként azt tanúsítják, hogy az új köztársasági állam adminisztratív szervezete és a kulturális intézmények működése között alkalmazkodási folyamat megy végbe. Három ilyen struktúráról beszélhetünk: Az Operáról, a Konzervatóriumról és a Nemzeti Gárda Magasin de Musique nevű intézményéről. Az Opera a Köztársaság felügyelete alatt áll a II. évben. 1790 óta maguk a művészek irányítják azzal a feltétellel, hogy a színpadot megtisztítják minden hazafiatlan műtől. Az irányító testület a színészek, énekesek, táncosok és zenekari tagok választott képviselőiből tevődött össze, akikhez a párizsi városi előljáróság által választott három funkcionárius társult még. Az 1790 és 1800 között különféle elnevezések alatt működő Opera igazi nemzeti vállalkozássá lett, amely a köztársasági társadalmat ábrázolja és az eseményekhez kötődő meghatározott műfajt művel: ez a színpadra alkalmazott (mint Gossec *Offrande à la Liberté* [Felajánlás a szabadságnak] című műve), vagy egy lírai mű cselekményének lehangsúlyosabb pillanatához illeszkedő himnusz. A forradalmi operák az egyedi személyiségekkel szemben az olyan allegóriákat részesítik előnyben, mint a Szabadság vagy a Végzet, megsokszorozzák a csoportos jelenetek számát (képviselők, katonák, községi tisztviselők, gyerekek vagy öregek) és cselekményük köztéri díszletek között zajlik (megelőlegezván így a XIX. század legvégének itáliai verista operáit). Tanító jellegű, olykor megindító és mindig moralizáló produkcióról van itt szó.

Ami a Konzervatóriumot illeti, ez egy többtagú vezetéstől függő hatalmas gépezet. A III. év során személyzete már 115 főre emelkedett. Öt felügyelőjét a publikum ismerte és elismerte: Méhul, Grétry, Gossec, Lesueur és Cherubini. Sarrette, aki valójában semmilyen posztra sem szerepelt jelöltként, egy még összetettebb döntéshozó fórumot javasolt, egy filozófusokból, irodalmárokból, moralistákból és művészekből álló bizottságot az ünnepek megtervezésére. Valójában a Konzervatóriumnak éppúgy, mint az Operának, amelyhez az előbbi gyakran társult az ünnepi ceremóniáknál, az volt az elsődleges feladata, hogy a hivatalos rendezvényekhez előadókat képezzen. Ennek érdekében a fúvósokat képző osztályokat igen nagy létszámú tanári gárdával látják el: a III. évben a klarinéttanárok száma tizenkilenc (és a Konzervatórium zenekarában 30 klariné-

tos van: az európai hangszerkesztés e kései szülöttje a forradalom uralkodó hangszere), 12 tanár oktatja a fagott és ugyanannyi a kürtjáték fogásait, 6 fuvala- és 4 oboatanár szerepel még a listán, csupán két oktatót jelölnek ki trombitára és egyet a pozaunra, de négyet a serpentre és ugyanezek a tanárok felelősök a ma már furcsaságzámba menő buccinán és a tuba curván való játék oktatásáért. Ha arra gondolunk, hogy 1792 előtt ahhoz, hogy valaki Franciaországban zenét tanuljon vagy egy katedrálisban kellett gyakorlatot szerezzen (ahonnan a női hang ki volt rekesztve, ezenkívül az egyházi zenészi állás felé orientált), vagy olyan figyelemreméltó hanggal kellett rendelkeznie, ami tulajdonosát be tudta juttatni az 1784-ben alapított École Royale de Chant-ba (Királyi Énekesiskola), az énekleckék és a deklamálás terhéől megszabadító, ám a hangszeres technikát kisajátító Konzervatórium forradalmi jelentőségű az oktatásban. A XVIII. századi zenerajongók kénytelenek voltak magántanárokhoz fordulni, akik gyakran a sajtó útján hirdették magukat. Azok az iskolák, amelyeknek tananyagában a zene is szerepelt, még a forradalom alatt is az újságokat használják hirdeteik közlésére, de a Konzervatórium példája a kollektív és állami ellenőrzés alatt álló zenei oktatás életrevalóságát tanúsítja. Kiszorítja a házi zenetanárt vagy a gazdagabb familiák által fizetett muzsikus-lakájokat, akik egy szűk társasági együttes, a majdhogynem autarkiában élő nemesi vagy gazdag polgári család körének függvényei voltak.

A harmadik és egyben utolsó társas struktúra, a Magasin de Musique igen ritka példája a szövetségi társulásnak, amely megszabadította a szerzőket a kiadótól való függéstől – utóbbiak nem is hagyták szó nélkül a Magasin monopóliumát, ami jelentős bevételektől fosztotta meg őket. Habár ezen intézmény érdeklődése a himnuszok, az ünnepi kürtjelek és indulók iránt könnyen magyarázható a szabadtéri zene iránti igénnyel, a hangszeres muzsika terén is bővelkedő publikációik az értékek alapvető változásáról tanúskodnak, amire később még visszatérünk, valamint a Konzervatórium tagjainak azon akaratáról, hogy oktatói munkájukhoz tankönyvek formájában elméleti és koncert darabok alakjában gyakorlati kiegészítést nyújtsanak. A Magasin Constant Pierre, a Konzervatórium könyvtárosa által rekonstruált katalógusában a „hangszeres zene” rovatban koncertókra és zongoraszonátákra, valamint eredetileg nagyzenekarra komponált, majd ugyanezre a hangszerre átírt himnuszokra és lírai kivonatokra bukkanunk, hárfára, hegedűre, fuvalára, klarinétra, kürtre és fagottra írt koncertókkal találkozhatunk. Ezután a legváltozatosabb összetételű együttesekre, fúvós vagy húros hangszerekre írt duók, triók és kvartettek sora következik, majd nyitányok és szimfóniák, fúvós szvittek (mintegy harminc) végül, talán a legfontosabbként, pedagógiai kézikönyvek jönnek sorra: szolmizációs tankönyvek és összhangzattani munkák, illetve hangszeres zenei tankönyvek, amelyeknek gyakran a X. vagy a XI. évig kellett a kiadásra várakozniuk, mert a szerkesztés befejezése, a tanárok közgyűlésének beleegyezése és a különleges hitelek elnyerése ennyi időt vett igénybe. Előfordult, hogy a vidék a hasonló munkák megjelentetése terén megelőzte a fővárost.

Az előregedett, a nemesség képi világába integrálódott és arisztokrata múltja miatt gyanússá vált Opera vezetésében lezajló forradalmi átalakuláshoz, az oktatás forradalmához társul tehát a kiadói tevékenységben végbemenő gyökeres átalakulás is. Ha a forradalom zenéje politikai, egyúttal tehát forradalmi dimenzióban mozog, azt az olyan közvetítő struktúrákban kell megragadni, mint az Opera, a Konzervatórium és a Magasin. Hosszabb távon a két utóbbi fejlesztette tovább a forradalom örökségét: a Konzervatórium azért, mert nemzetközileg is elismert iskolává és a XIX. század koncertéletének egyik elsőszámú színhelyévé vált; a Magasin azért, mert megadta a kezdő lökést a pedagógiai művek kiadásához, mégha szövetkezeti szervezetként meg is szűnt létezni, miután egy bizonyos ideig még fennállt olyan zeneszerzők részvételével, mint Cherubini, Rode, Méhul, Kreutzer, Isouard, és Boieldieu. Az Opera, amelyen Napóleon, XVIII. Lajos, X. Károly és még Lajos Fülöp is erősen rajta tartották szemüket, Donizettit részesíti előnyben a forradalmár Berliozzal szemben és szép napokat szerez majd a hirtelen szabadidővel megajándékozott és a kultúrmáz terén rosszul álló polgárközösségnek; mindazonáltal a metafora szintjén Verdi, Wagner vagy Muszorgszkij lírai művei annak a fájdalmas hazafiságnak vagy anarchista és lázadó hajlamnak a visszhangját zengik majd, amit a II. és III. év egyes művei tudtak kibontakoztatni.

Az opera műfaja kapcsán a következő kérdéssel kerülünk szembe: nincs-e elentmondás a forradalmi kompozíciók tisztán zenei tartalma és az őket létrehozó esemény között? 1789-ben a Comédie Italienne-t még udvari előadásokra hívják, innen a művészek Versailles-i kötelezettsége által okozott szünetek a színház programjában. 1789-ben és 1790-ben kedves kis darabokat játszanak, olyanokat mint Grétrytól a *La Fausse magie* (Hamis varázslat), Chapelle-től a *La Vieillesse d'Anette et Lubin* (Anette és Lubin öregsége), vagy Dalayractól a *La Soirée orangeuse* (Viharos este). A szerzői technika attól még nem változik alapvetően, hogy az operaelőadásokra specializálódott különféle előadótermek a konjunktúrával jól kitapintható kapcsolatban álló szövegkönyvekhez jutnak. 1790 januárjától a színházigazgatóknak már számolniuk kell az új kormányzattal: noha Champein, Dalayrac, Berton vagy Dezede érzelgős költészete továbbra is sikeres marad, ugyanakkor az olyan darabok is hódítanak, mint a *Chêne patriotique ou la matinée du 14 juillet* (Hazafiúi tölgy, avagy július 14-e reggele), a *Rigueurs du cloître* (A kolostor szigora) (Berton), vagy a *Visitandines* (Visitatio-rendi nővérek) (Devienne), a *Le pelletier de Saint-Fargeau* (A saint-fargeau-i szűcs) (Blasius) és a *La cause et les effets ou le réveil du peuple* (Az ok és az okozatok, avagy a nép ébredése) (Trial). Ezeket a volt Comédie Italienne-ben játszották, amely a forradalom alatt a Théâtre Favart nevet vette fel. Az 1793-94-es repertoárban csak elvéve akadunk a fentiekől eltérő, politikai megfontolásoktól mentes darabokra. A Saint-Martin utcában található Molière színház, a későbbi nemzeti és külföldi Varieté, a politikai darabok specialistájává vált. Audino úr színháza az alkalmi inspirációt igyekszik kihasználni a Varennes-ről vagy Custine tábornokról szóló operákkal. Noha az *Oroszlánszívű Richárd*, vagy a

Nagy Péter (Grétry) vagy a *Le roi et le fermier* (A király és az adóbérlő) (Phili-dor) a forradalom idején kerülnek színre, ez csupán azért van, mert szerves funkcionálásuk az 1770-es évek vegyes műveinek felel meg, ahol az ének, a deklamáló beszéd, a melodráma, a zenekar játéka, a tánc és a pantomim keveredik (néha ütköznek is) egymással. Azonosak az összetevők a vaudeville-ből született vígoperában és az alkalminak mondott lírai alkotásokban. Mindazonáltal megjegyzendő, hogy ez utóbbiak egyre zajosabbá váltak: a *Le triomphe de la République ou le camp de Grandpré* (A Köztársaság diadala, vagy a grandpré-i tábor) című művében Gossec egy ágyúszólamot iktat a zenekari együttesbe. Már Desaugiers 1790 július 13-án, a Notre-Dame-ban bemutatott „szentté avató” színműve, a *La chute de la Bastille* (A Bastille bukása) is a zajkeltő effektusokra appellál; ez a hazafias dráma, amely tiszteletlenül vesz igénybe bibliai szöveget, az énekes szólókat az Opera művészeire, a kórusban zengett harci kiáltásokat a nézőkre, az indulókat és a kürtszót a zenekarra hagyta. A közbeékelt *Te Deum* ágyúzás közepette hangzik fel. Kreutzer *Lodoiskájának* sikere a Favartban 1792-ben nyilvánvalóan az olyan effektusoknak volt tulajdonítható, mint a tűzvészek, robbanások és látványos rombadőlések. Az emberek annyira hozzászoknak a robbanó és mennydörgő jelenségekhez, hogy azt a mai sci-fi is nagyra értékelné. A hazafias drámák ambiciózus változatai, mint a fentebb már említett *Grandpré-i tábor*, az Operának köszönhetőek és 1793-ból valók. La Montansier, a Jemappes-i síkon rendezett szabadtéri előadások felelőse tudott élni a tűzijátékkal és a sortűzzel. Ám a megújított szótár és terminológia változatossága nem szabad, hogy megtévesszen bennünket. Legyen bár szó „történelmi” vagy „hazafias” tettről, „republikánus rögtönzésről” vagy „sans-culottidáról”, a szerzők a vígopera regiszterében maradnak. Az, hogy éppen a Lajos nevet, vagy a Monsieur és Madame megszólításokat hajszolják, avagy falusiakat táncoltatnak egy Szabadság-fa körül, nem befolyásolja a zenei nyelvezetet, a beszéd és ének váltogatásának (inkább erről van szó, mint szintézisükről) színpadi technikáját.

Példaképpen Devienne *Visitandines* című alkotását említhetjük, az 1790-től egyre nagyobb számban megjelenő antiklerikális színdarabok és operák közül az egyik legfigyelemreméltóbbat. A mű témája már önmagában sikert ígért, ám ha szöveggönyve alkalmazkodik is a hivatalos ideológia változásaihoz, zenéjét akár a forradalom előtt is komponálhatták volna. Picard, a szövegíró vidám tréfacsínálókat juttat be egy kolostorba, és a kalandok szükségképpen örömteli befejeződésekor egy fiatal novicia visszatérésének lehetünk tanúi a világi életbe, aki férjhez megy, valamint az örök fogadalma felett utólag már kesergő kapus nővérrel és Frontin-nel, a szolgálával találkozunk, utóbbi egy másik egyházi intézményben reméli megtalálni az ízlésének megfelelő noviciát. A mű a vaudeville hagyományait követve fejeződik be, ami lehetőséget ad valamennyi szereplő ismételt felvonultatására a színpadon, akik a zárókórusként még egyszer utoljára felhangzó dallam hangjaira jelennek meg. A prózai dialógusok, a szóló vagy együttes énekek és kórusok egymásutánja semmiben sem változtat a hagyományos struktúrákon. Legfeljebb a fiatal Euphémia hárfával kísért áriájára figyelhe-

tünk fel az első felvonásban, ami már a preromantikus és romantikus operában az e hangszer iránt megnyilvánuló kultuszt előlegezi meg. A darab 1792. július 7-e és december 31-e között 48 előadást ért meg a Feydeau-színházban. Devienne és szerzőtársa 1793-ban még egy harmadik felvonást is írtak hozzá és ennek az operának a dallamait követelték a Concert Feydeau-ban is. Egyébként *Visitandines*-ra jut a legnagyobb számú átvétel is: Constant Pierre mindössze négy hangszínrre ötven eltérő szöveget számolt össze. Az 1799 július 14-i ünnepségen még mindig a *Visitandines* dallamára énekelendő kuplékat osztogattak és X. Károly uralkodása idején, 1825-ben ismét felújítják a művet az Opéra Comique-ban *Pensionnat de demoiselles* (Lánynevelő intézet), illetve az Odéonban *Français au Sérail* (Franciák a szerájban) címmel. Mindez azt jelenti, hogy némi szövegmodosítás ugyan történt, de a zenéhez nem nyúltak, legfeljebb néhány prozódiai részlet erejéig. Devienne dallamai csupán egy sikerrel kecsegtető téma zenei támaszául szolgáltak, ami persze nem jelenti azt, hogy szépségüket és melodikus varázsukat le kellene becsülnünk, ám újabb bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a hasonló művekben a zenének alárendelt szerep jut.

A vígopera szerény arányainak meghaladásához vitathatatlanul nagyobb szabású ösztönzés kellett, s a párizsiak ezt kétségkívül azokból a monumentális víziókból meríthették, amelyekkel David ajándékozta meg őket a nagyobb nemzeti ünnepek alkalmával. Így Porta *La Réunion du 10 aout* (Az augusztus 10-i gyűlés) című művét Melvin Carlson úgy definiálja, mint „egyfajta freskót a forradalomról opera formájában”, ahol az első felvonás a Bastille elfoglalását mutatja be, a másodikban október első napjainak hős asszonyai elevednek meg egy balett során, a harmadikban a királyi jelvények lerombolása zajlik a forradalom terén, a negyedikben a néző a Feudalizmus szörnyének összezúzását láthatja, míg az ötödik és egyben utolsó felvonásban az alkotmányt proklamálják a Marsmezőn. A Feydeau-színházban az 1794-95-ös thermidori reakcióval párhuzamosan a nagyszabású előadásokat részesítik előnyben, mint például Cherubini *Le voyage au Mont Saint-Bernard* (Utazás a Saint-Bernard hegyre) című művét, amely szakadékok, gleccserek, erdők és zuhatagok alkotta díszletek között játszódik. Noha az ehhez hasonló drámai szövegek érdelemgazdag zenei kifejezést, a zenekari kíséret nagyvonalú hangzását, nagylétszámú énekkar, táncosok és statiszták közreműködését igénylik, a vígopera, sőt visszafelé tekintve a Lully-féle lírikus tragédia, vagy Campra és Rameau opera-balettjének *montázs-technikája* uralja a színt. A *Querelle des Bouffons* modern elemzői két műfajt állítanak szembe egymással előszeretettel, az *opera seriát* és az *opera buffát*, a lírai tragédiát és a vígoperát. Megállapításuk inkább a librettók szintjén, mintsem a zenei eszközökén érvényes. Ha a „nemesebb” műfajok több előadót mozgatnak is meg, mint a könnyedebbek, mindegyikük elsősorban a hangszerrel kísért és kontrasztként rendszerint korális részletekkel, a lírai tragédia esetében táncos közjátékokkal megtűzdelt szóló-ének évszázados taktikájára épít.

A neves germán szomszédal való összevetés számára kedvezőtlen eredménye miatt az oly sokszor semmibe vett hangszeres zene talán több merészséget rejt

magában, mint a librettói tartalmának elferdítésével megelégedő lírai repertoár. A forradalom nem csupán énekelt. Az ünnepi felvonulások élén a hangszeres zenészek jelezték a menet elrehaladását a még távolabb levőknek és az általuk diktált rendszeres ritmikus lüktetés egybehangozta a résztvevők lépéseit. Hazafias dallamok átíratait játszották, de fúvós és olyan szimfonikus betéteket is, mint Vogel *Démophon*-jának, vagy Glück *Iphigénia Auliszban* című művének nyitányát. Ezek a pillanat ünnepélyessége és a helyi erőforrások arányában többé vagy kevésbé fontos ünnepi együttesek a Nemzeti Gárda tagjaiból álltak össze, akikhez szükség esetén „zeneművészek”, vagyis színházi hangszeresek éppúgy, mint műkedvelők is társultak. Megjegyzendő az is, hogy a szó szoros értelmében vett ünnepi aktust követő népi vigasságok lebonyolításában a leginkább falusi zenészeknek minősíthető egyének vettek részt, akik jól ismerték a helybeli táncokat, ám nem rendelkeztek „tudós” zenei műveltséggel. Az ünnepekbe integrált hangszeres repertoár valószínűleg nem keltett akkora érdeklődést, mint a koncertek. Az elbeszélő források szinte valamennyien a harangjáték, a tűzérsgői sortűz, az ágyúlövések, az orgona és zenekari betétek, valamint a tömeg kiáltásai közepette előálló zűrzavart idézik fel. Ugyanez történt, amikor a hangszeres zene az Ész vagy a Szabadság szobrainak oltárra emelését, vagy Thermidor után, a zsarnokság trónjainak tűzrevetését kísérte, s pusztán színpadias, kiegészítő szerepet töltött be, előkészítvén a politikai beszédeket.

Mindemellett tény marad az is, hogy az ünnepek szervezői által szerződés szerint, vagy az állandó intézmények által rendszeresen fizetett zenészek létszáma jelentősnek tűnik. Egy olyan középszerű város, mint a Charente-Inférieure megyében fekvő Saintes is fogyasztója a hangszeres zenének, amint arról a helyi tanács jegyzéke is tanúskodik, amely a Mezőgazdaság ünnepe alkalmával egész sor zenészt és zenés eseményt sorol fel. A II. év prairial hónapjában a rouen-i Községtanács azt fontolgatja, hogy az új kalendárium szerinti dekádok utolsó napjaira ne szervezzen-e különféle játékokat, és úgy tervezi, hogy ilyenkor négy zenekar játszik majd a Mars-mezőn. A zenekar kifejezés ugyan egy kissé túlzásnak hat, mivel mindössze egy hegedűből, két klarinétból és egy tamburinból vagy egy nagydobból álló együttesekről van szó.

Az előadótermek olykor jelentős zenekarokat foglalkoztatnak, még akkor is, ha nem a lírai műfajra specializálódtak. A Concert Spirituel hangszereseinek létszáma ötvenháromra rúgott. Az Opera az 1791-es *Almanach des Spectacles* tanúsága szerint hetvenkét zenekari zenész megélhetését biztosította, míg a Théâtre Italien, szerényebben, csak harmincnégyét. A Théâtre de Monsieur, hamarosan Théâtre Feydeau, amely egyaránt játszott olasz operát, francia vígoperát, komédiát és vaudeville-t, egy negyvennégy fős elismert hangszeres együttesel rendelkezett, de „karmester nem volt, mert az igazi muzikusoknak nincs arra szükségük, hogy jelezzék nekik az ütemet”. A Théâtre de Beaujolais, a régi Palais-Royal Cambini személyében tekintélyes zenekarvezetővel bírt, akinek 23 zenész volt a keze alatt: szívesen játszottak itt alkalmi darabokat Jacques, Champein, Rigel vagy maga Cambini műveivel egyetemben. Ugyanennek az *Almanachnak* a

tanúsága szerint a többi színház is tekintélyes hangszeres apparátussal rendelkezett. Még az olyan szerényebb igényű helyek is, mint a Théâtre du Délassement Comique (a Vidám Szórakozás Színháza), amelyek főként pantomimot adott elő és fellépésként csak három színész szerepeltetésére volt joga, tíz hangszerest alkalmazott, s az *Almanach* szerint még panaszkodott is, hogy három hegedű, egy fuvola, egy fagott és egy kontrabasszus hiányzik az együttesből.

A szórakozóhelyek nem vártak a Direktóriumra, hogy a hangszeres koncerteket mindennappossá tegyék. A kávéházak, a Palais Royal kertjének közepén található Cirque National, a nyári Waux-hall vagy Ruggieri üzlete, ahol tűzijátékokat rendeztek, zenekarokat tartottak, vagy legalábbis kamaraegyütteseket. 1791-ben a Café des Arts-ban öt muzsikust számolhatunk össze, a Goddet kávéházban nyolcat, ahol külön megjegyzik, hogy ezek nők és a Temple körút Yon nevű kávéházában, ahol kis vígoperákat is elő lehetett adni, tizenegyet. Mivel igazi hangversenyekről van szó, az 1791-es *Almanach* igen szigorú és középszerűnek minősíti a Concert d'Emulation-t, a Dauphine utcai Múzeum hangversenyeit, a Saint-Honoré utcai zeneműáros Bayeulle és a Montmartre utcai Musée des Dames által rendezett koncerteket. Bizonyos, hogy a Konzervatórium növendékei által 1794-től kezdve intézményesített nyilvános előadások előtt Párizs nélkülözni volt kénytelen a hangszeres zenének azt a maga nemében egyedülálló közvetítő eszközét, amit az 1791-ben előjogai miatt feloszlattott Concert Spirituel jelentett. Ám a francia műveket és Haydn szimfóniáit egyaránt műsorára tűző Concert Feydeau kitűnő művészi hírnevet fog magának kivívni, még akkor is, ha a thermidori fordulat után visszatetszést keltő csúszópénz históriák teszik gúnyolódások céltáblájává.

A Terror idején az emigránsok és elítéltek lakásaiban készült hangszer-összeírások arról tanúskodnak, hogy a vagyonosabb, nem kizárólag arisztokrata körökben a hangszeres zene gyakorlata magától értetődő volt. Bruni, a hegedűművész, a Comédie Italienne és a Théâtre de Monsieur alkalmazottja végezte ezt az összeírást a Grégoire abbé és Lakanal kérésére létrehozott ideiglenes Művészeti Bizottság számára. A hangszereket a Bergère utcában, a régi Hotel des Menus-Plaisirs-ben helyezték el. A Közjóléti Bizottság rendeletére az Institut National de Musique tanárai számára lehetőség nyílt arra, hogy felkeressék az emigránsok házaikat és kiválasszák a legjobb hangszereket. Ha ehhez még azt is hozzáteesszük, hogy ugyanez a Művészeti Bizottság viselte gondját az orgonáknak, amelyeknek egyformán tulajdonított esztétikai és gazdasági értéket, kissé enyhíthetjük a jakobinusokra aggatott vandál jelző rossz ízét. Bruni két szakértőt vett maga mellé, Cousineau hárfakészítő mestert és a hegedűművész-kiadó Leducöt. Közel 120 házat kerestek fel és 367 hangszert írtak össze. Ezek között csembalókat (többet, mint zongorát) és hárfákat, mélyhegedűket és gitárokat, néhány „pochette”-et, fidulákat, „musette”-ket és pasztorális ihletésű kantáták vagy vaudeville-ek előadására szolgáló vadászkürtöket találunk. A fúvós hangszerek kevesebbszer fordultak elő. A hangszerek jegyzéke egyébként rendkívüli sokszínűségről árulkodik: zongorák, hegedűk, klarinétok, fuvolák, egy spinét, egy

kürt, egy nagybőgő és egy mandolin szerepelnek többek között a listán. Ezenfelül egyesek (ideértve az egyszerű polgárt is) valódi zenekari felszereléssel rendelkeztek, ami a társas muzsikálás iránti mélyen beivódott érdeklődésről tanúskodik. A legkézzélőbb tanúbizonyosság a forradalom alatt családi körben gyakorolt hangszeres zenére mindazonáltal a párizsi kiadók figyelemreméltó tevékenysége marad. Ha a Konzervatórium létrehozása legitimálja a tankönyveknek és a fentebb már említett hangszeres daraboknak a Magasin-nél történő megjelenítését, a többi nagy kiadó, mint Leduc, Nadermann, Sieber, Imbault vagy Mme Duhan dinamizmusa a kamara-partitúra piacának élénkségét bizonyítja. A gondos női nevelés egyik részét képező zongora, hárfa és gitár játék, a Devienne, Lefèvre vagy Punto által számos versenyművel megajándékozott klarinét, fuvola és kürt, végül a barokk idők népszerű és a kvartettek klasszikus formája által különösen nagyrabecsült hangszer, a hegedű is rendszeresen megújított repertoárra találnak. A bécsi klasszikusok szonátaival, kvartettjeivel és szimfóniáival való párhuzamba állítást elszenvedni kénytelen gigantikus hangszeres természetben virtuóz és a műkedvelők számára is elérhető nehézségű darabok egyaránt fellelhetőek. Devienne hangszerelésbeli ötletei, Cambini, Pleyel vagy Gyrowetz húros kvartettjeinek melodikus bája, Boieldieu vagy Tyrolien Ladurner (mindketten a Konzervatórium tanárai) zongoraszonátaiknak harmonikus invenciói, vagy a Jadin testvérek hárfára és zongorára írt kettőseiben található modulációs meglepetések a hangszeres zene nyelvezetéhez való idomulásról tanúskodnak, ami a forradalmi Franciaországot az eszmetörténet egy ötvenéves ciklusába ágyazza be: nem beszélhetünk törésről az európai zenei etikában 1780 és 1830 között.

E félévszázad megszilárdítja a hangszeres zene addig törékeny státuszát és biztosítja számára a legmodernebb kifejezésbeli kísérleteket: ilyen a visszatérés a folklorikus modalitáshoz a szonáta tételekben a *polonézre* vagy a *montagnarde-ra* hivatkozva, a Beethoven első szonátaiban fellelhetőhöz hasonló harmonikus sokkhatás a kidolgozási szakasz elején, az *expozíció* ismétlőjele után, vagy az erőteljes effektusok a billentyűs irodalomban, amelyek már a romantikus zongoraművészet tömegének írásmódját készítik elő. Egyedülálló konjunktúrával szembesít minket ez az ötven évnyi hangszeres termés. 1830-ban egyéb újdonságok jelennek meg, egy új politikai kontextust metaforizálva. A júliusi forradalom sodra egy nemzetközi problémát vet fel: a demokratikus eszme elfogadtatását. Ez egybeesik Közép-Európa elnyomott népeinek követeléseivel, az első szocialista mozgalmakkal és a marxista elmélet megjelenésével. A kormányzati alapelvenek és struktúrákon, ritkábban a társadalmak átalakulásain gondolkodva néha-nyan a változtatáshoz, de nem az erőszakhoz való jogot igénylik, és a történetfilozófia romantikus megközelítése egy keresztény típusú messianisztikus üzenet visszatérésének kedvez, valamint hangnemében egyaránt elítéli és társítja a felvilágosodás racionalizmusát és a francia forradalmat. Ekkoriban divat lesz leszólni a klasszikus zenét, legyen az bécsi vagy francia, és azzal vádolni, hogy túlzott apollói derűjével nem vesz tudomást a Valóságról. Íme a zenei mechanizmusok félreismerésének egy, a XIX. század gondolkodóinak tulajdonítható kiáltó példá-

ja. Attól eltekintve, hogy a művészi idióma forradalmasítása nem követi megfelelően az események ütemét, nincs alapvető összeegyeztethetlenség a klasszikus és romantikus zenei írásmód között, mivel egyik is, másik is tiszteletben tartja a határozatlanságával csábító hangszeres anyagot. A beethoveni nemzedék, a forradalom muzikusainak generációja megerősítette uralkodó helyzetében a Haydn és Mozart által kidolgozott billentyűs szonátát, kvartettet és a szimfóniát, amit Schumann, Berlioz vagy Liszt is mindig respektáltak. Ha 1830 szellemi forrongása arra ösztönzi is a muzikusokat, hogy megsokszorozzák a XVIII. század jelrendszeréhez nem illő gesztusaikat, pusztán meggyorsít egy, már jóval korábban megindult fejlődést, és kidomborítja a tonális repetitív séma iránti türelmetlenség megnyilvánulásait. A forradalom zenéje már nem vett tudomást az expozíció változatlan ismétlésének formásáságról, vagy a kvintkör általi lágy moduláció kötelezettségéről.

A forradalmi vajúdás kulturális hullámvölgyeit illetően néhány német író bizonyult igazán élesszéműnek. Így az 1790-ben Párizsba látogató Gerhard Anton von Halem kávéházakat, színházakat és koncerttermeket keresett fel, és kifejezte azt a meggyőződését, hogy a forradalom *egyszer* még a képzőművészetek fellendüléséhez vezet majd. Humboldt úgy vélte, hogy a forradalom nem tart sokáig, ám az általa gerjesztett hatások jelentősek maradnak. Schlegel a zajos és anyagi forradalommal egy spirituális forradalmat szegez szembe. Az 1793-as háború elapasztotta a Párizsba látogató németek hullámát és a forradalomról folyó vita elvontabbá, távolabbivá vált. Úgy tűnik, hogy a németek és a francia politikai történések közé ékelődött távolság az előbbieik számára lehetővé tette, hogy a forradalmat hosszú távú, az azonnali megnyilvánulásokon túli jelenségként fogják fel. Ahogyan a forradalmi ciklus túlnő Franciaország keretein, ugyanúgy a zene története is, 1750 után egy globalizálódó szakaszába lép. Manfred Kossok háromszáz évben méri a legújabb kor forradalmi ciklusát és megállapítja, hogy a feudalizmusból a modern polgári társadalomba való átmenet alapjaiban módosítja a történeti idő fogalmát. Egy hasonlóan tág szemlélet jegyében, úgy vélem, plauzibilis a zenei kifejezésmódok történetének megragadása három szakaszban: az első egy hosszú, a korai középkortól a XVI. század végéig terjedő időszak a vokális dominancia jegyében, amit egy a XVII. századon végigvonuló kutatási szakasz követ, amikor az egyszólamú írásmód az uralkodó a madrigálok és az első operák kíséretében, míg lassanként feltűnik egy speciálisan hangszeres irodalom; végül egy 1750-től 1900-ig terjedő másfél évszázadnyi periódus, amit a hangszeres zene absztrakciója iránti megkülönböztetett figyelem jellemez. Hans Stüeckenschmidt úgy véli, hogy azóta a konkrét, elektro-akusztikus és elektronikus médiumok megjelenésével felbolydultak az értékek. A mi hármás felosztásunk csak a tonális zene fejlődésére érvényes. Azt hiszem, hogy a tonális ciklus harmadik és egyben utolsó összetevőjének szélső pontján elhelyezkedő francia forradalom egyrészt alkalmi zenét produkál, amelynek hártavékonyságú valósága az ünnepeken jelenik meg, ám résztvevője annak a lassú előrehaladásnak

is, amely az Ancien Régime esztétikájának szorosan alávetett barokk írásmód automatizmusaitól elindulva, 1830 tiltakozó technikáihoz jut el.

Fordította: Tóth Péter

Fabienne Federini

Geneviève Fraisse: La Muse de la raison, démocratie exclusive et différence des sexes (Az értelem múzsája, a kirekesztő demokrácia és a nemek különbözősége). 1989. Aix-en Provence, Alinea, 226 p.

A francia forradalom kétszázadik évfordulója alkalmából a nevezetes eseményről megjelent művek áradatában G.F. munkája három szempontból is különleges figyelmet érdemel.

Először is azért, mert a szerző nem történész, hanem filozófus képzettségű, ami a forradalom egy másfajta, az 1785 és 1800 között keletkezett filozófiai szövegek elemzésén és nem a történeti események elbeszélésén alapuló megközelítésére teszi őt képessé. Azután G.F., megpróbálván történetileg szemlélni a nemek különbségét, egy sokszor alkalmazott, de kevésbé tanulmányozott elemzési kategória vizsgálatát választja tárgyául. Végül ebben az esetben is felelevenítve a jelenkori feminizmusról írott munkáiban folyamatosan jelenlévő problematikát, a szerző kérdésfelvetése (szükségszerű-e az összefüggés a demokrácia létrejötté és a nők kirekesztése között?) egy, a demokrácia természetéről való fejtegetés kereteibe illeszkedik. Vagyis, e politikai berendezkedés, noha fennén prédikálja az egyenlőséget, mennyiben szül lényegéből fakadóan egyenlőtlenséget? Mielőtt azt vizsgálnánk, mennyire megalapozott e kérdés, a G.F. által leírtakhoz kell visszatérnünk, mert azok, azontúl, hogy érdekesítőek, részben a válasz egyes elemeivel is szolgálnak. A XVIII. század végi férfi és női filozófusok között zajló vita fő témája a Nő lényege és ezzel párhuzamosan nevelésének kérdése volt. A korszak nyilvánossága előtt szereplők (Sylvain Marechal, Joseph de Maistre stb.) többsége úgy vélte, hogy a nőben nem lakozik értelem, vagy legalábbis csak a férfiakét kiegészítő értelmi képességekkel bír.

A női értelem, amely lényegét tekintve gyakorlati jellegű, egyben kizárta birtokosát a par excellence elméleti Értelem területéről éppúgy, mint a Szellem (génie) világából. A Nő azonban még értelem nélkül is hasznos a férfinak, mert annak múzsájaként a férfi és a szellem (esprit) között közvetítői szerepet tölthet be. Innen G.F. könyvének találó címe is: az értelem múzsája.

Az asszonynak egyébiránt még értelem nélkül is meg kell őriznie társadalmi rangját, s méginkább a háztartásban betöltött helyét. Ha ennél többre vágya, csak nevetségessé tenné magát, rásütik, hogy a férfiakat majmolja, pedig valamennyi filozófus úgy nyilatkozott, hogy mindenfajta másolat csak nyomorúságos kép az eredetiről. A Nő az Egész részeként csak a férfihoz viszonyítva létezhet, aki a fajt testesíti meg, míg a nő a nemet. E koncepció a nemek különbözőségéről egy, -elsősorban az orvosi nyelvezetből átvett érvrendszerre támaszkodik,

amely egy, a nőkről a férfiak által megfogalmazott társadalmi természetű vélekedést legitimál látszólag tudományos eszközökkel. Virey doktor szerint a Nő fizikailag gyenge lény, egy teljes egészében az emberi reprodukcióra rendelt test uralma alatt áll és ez így is marad, bármilyen legyen is a civilizáció további fejlődése. Ez utóbbi valóban nem befolyásolhatja a természetes reprodukció működését, míg, éppen ellenkezőleg, a férfit átalakíthatja annyiban, amennyiben az (emberi) szellemben megvan a szüntelen előrehaladás képessége. Ez a megkülönböztetés a természeti Nő, az örök anya és a halhatatlan szellemű, művelt férfi között közismert.

A Nő társadalmi hivatása egy (természetes) szerephez idomítva a nőiség lényegi alkotóelemévé válik, és ettől nem lehet szabadulni, csak a (társadalmi) identitás elvesztésével. Valójában minden olyan nő, aki azért kívánczik ki a családi szférából, hogy résztvegyen a közéletben, kilép neméből, azaz többé nem nő, hanem „boszorkány”, „tricotouse”, „vérszopó”, „kerítőnő”, stb. A bérből élőket és/vagy az alkalmi prostituáltakat, akiket a szükség visz rá, hogy a házon kívül dolgozzanak, ennek ellenére még nőnek lehet tekinteni? Az ezt a kérdést feszegető filozófiai szövegek erre így reagálnak: munkájuknak csak egyéni, magánhaszna van. Vagyis a nő nem aknázhatja ki a maga javára a kivételt, hogy emancipációs követeléseket fogalmazzon meg, annál is inkább, mert az ilyen nőket anyaságuk kényszeríti munkára. Egy feleség, lévén jogilag függő helyzetben férjétől, ilyen helyzetben van gazdasági téren is, tehát semmilyen foglalkozást sem űzhet. (Az 1804-es polgári törvénykönyv egyébként átveszi ezt a logikát. Ne feledjük el, hogy szerkesztői filozófusok, akik nagy mértékben osztották kortársaik nézeteit.)

Így a XVIII. század végén születő francia demokrácia a nőket csak úgy zárhatja ki a publikus szférából, megtagadva tőlük a szavazati és a polgárjogot, ha egyenlőséget engedélyez számukra a magánéletben végrendeleti, örökösödési és/vagy anyasági téren (lásd az 1792 augusztusi törvényt a válásról.) Ez az új, a magán- és közszférát szétválasztó folyamat azonban a kapitalizmus létrejöttének társadalmi körülményeihez tartozik. Ráadásul az ugyanazon társadalom tagjai között létrejövő, egymást kiegészítő társadalmi munkamegosztás mintájára a munka nemek szerinti megosztása is kijelöl mindenki számára egy helyet prioritásos alapon: a férfi hivatása a teremtés, a nőé a reprodukció. Egymást kiegészítő, ám főként egyenlőtlen funkciók ezek, amelyek feltétlen tartozékai egy „házasság harmóniájának” úgy, ahogy azt a XVIII. századi filozófusok, nemre való tekintet nélkül, elképzelték.

Konklúzióképpen annyit mondhatunk, sajnáljuk, hogy G.F. nem vitte tovább elemzését. Ha a XVIII. században a nőknek a közszférából való kizárása valóban a polgári képviselői rendszer (demokrácia) keletkezéséhez és egy új termelési szervezet (kapitalizmus) kiépüléséhez kapcsolódik is, jelenleg más formában jelentkezik, amelyet talán szükséges lett volna kifejteni, hogy megértsük a nők helyzetének történeti folyamatát a XVIII.-tól a XX. századig. Ez lehetővé tenné egy, a demokrácia természetére vonatkozó tágabb kérdésfelvetést is, ám ez a

probléma kétségkívül meghaladná a szerző által eredetileg választott téma kereteit. Sajnos.

Benoît Falaize

Dominique Godineau: Citoyennes tricoteuses, les femmes du peuple à Paris pendant la Révolution française (Kötögető polgártársnők, Párizs népének asszonyai a francia forradalomban). 420 p., 19 térkép és ábra, Alinea, Aix-en-Provence, 1988.

A történetírásban a hallgatás, noha nem közvetlenül jelentkezik, olykor erő- és hatalmi viszonyokat takar, és sokban emlékeztet egyfajta „cenzúra-effektusra”. A francia forradalom historiográfiája hosszú ideig „megfeledezett” a nőkről és nem vett tudomást lényegbevágó szerepükről az 1789–1795 közötti forradalmi folyamatban. Legyen bár szó Albert Soboul vagy Michel Vovelle alapvető munkáiról, vagy méginkább François Furet műveiről, a forradalmár nők csak igen kevésszer tűnnek fel a párizsi forradalmi mozgalmak eseménytörténetében. Legfeljebb, mint 1789. október 5-jének főszereplőit ismerhetjük meg őket, akik kenyeret követelve vonultak Versailles-ba. Ráadásul ez a minden mászt kizáró beállítás oly mértékben eluralkodott, hogy mellőzve szerepüket a forradalmi folyamatban, a nőket „természetesnek” mondott funkciójukba („háziasszony”, „anya”) skatulyázza be. Így a XVIII. század férfi forradalmáraihoz hasonlóan, akik kizárták a nőket a politikai porondról, megtagadva tőlük a polgárjogot, a francia történészek két évszázaddal későbbi írásaikban szintén magától értetődő természetességgel rekesztik ki őket a Forradalom történeti menetéből.

Kétszeres „feledékenységgel” állunk tehát szemben. Az első politikai, míg a másik tudományos természetű és joggal várt helyesbítésre. Ahhoz azonban, hogy erre sor kerüljön, venni kellett a fáradtságot és bele kellett merülni a rendelkezésre álló levéltári anyag rengetegébe a forradalmi népmozgalmak női vonatkozásainak felkutatását tartva szem előtt. Erre a munkára vállalkozott D.G.: Citoyennes Tricoteuses („Kötögető polgártársnők”) című könyvében, amely a Sorbonne-on írt doktori disszertációja témájának folytatása. A szerző a női népmozgalmak valóságos régészeként vágott bele ebbe a hatalmas munkába a párizsi Rendőrségi Prefektúra levéltárában, a rendőri jelentések, a „mozgolódások”, vagy a „közrend valamiféle megzavarása” után felvett jegyzőkönyvek közt kutatva, és mindezt azzal a céllal, hogy ismét valódi összefüggésébe helyezze vissza az alsóbb társadalmi rétegekből kikerülő nők részvételét a forradalom hétköznapjaiban. A párizsi szekciók forradalmi törvényszékeitől és a forradalmi bizottságoktól, vagy a kerületi felügyelőbizottságoktól származó források, hemzsegnek az olyan elszórt adatoktól, tényektől és nyomoktól, amelyek, ha összegyűjtik és egybevetik őket, érzékelhetővé teszik a nők forradalmi mozgalmait, egy korántsem csak az élelmezési szükségletekre és a kenyér árának kérdésére korlátozódó mozgalmat, amely semmi esetre sem a férfi mozgalmak „mellékterméke”, noha

probléma kétségkívül meghaladná a szerző által eredetileg választott téma kereteit. Sajnos.

Benoît Falaize

Dominique Godineau: Citoyennes tricoteuses, les femmes du peuple à Paris pendant la Révolution française (Kötögető polgártársnők, Párizs népének asszonyai a francia forradalomban). 420 p., 19 térkép és ábra, Alinea, Aix-en-Provence, 1988.

A történetírásban a hallgatás, noha nem közvetlenül jelentkezik, olykor erő- és hatalmi viszonyokat takar, és sokban emlékeztet egyfajta „cenzúra-effektusra”. A francia forradalom historiográfiája hosszú ideig „megfeledezett” a nőkről és nem vett tudomást lényegbevágó szerepükről az 1789–1795 közötti forradalmi folyamatban. Legyen bár szó Albert Soboul vagy Michel Vovelle alapvető munkáiról, vagy méginkább François Furet műveiről, a forradalmár nők csak igen kevésszer tűnnek fel a párizsi forradalmi mozgalmak eseménytörténetében. Legfeljebb, mint 1789. október 5-jének főszereplőit ismerhetjük meg őket, akik kenyeret követelve vonultak Versailles-ba. Ráadásul ez a minden mászt kizáró beállítás oly mértékben eluralkodott, hogy mellőzve szerepüket a forradalmi folyamatban, a nőket „természetesnek” mondott funkciójukba („háziasszony”, „anya”) skatulyázza be. Így a XVIII. század férfi forradalmáraihoz hasonlóan, akik kizárták a nőket a politikai porondról, megtagadva tőlük a polgárjogot, a francia történészek két évszázaddal későbbi írásaikban szintén magától értetődő természetességgel rekesztik ki őket a Forradalom történeti menetéből.

Kétszeres „feledékenységgel” állunk tehát szemben. Az első politikai, míg a másik tudományos természetű és joggal várt helyesbítésre. Ahhoz azonban, hogy erre sor kerüljön, venni kellett a fáradtságot és bele kellett merülni a rendelkezésre álló levéltári anyag rengetegébe a forradalmi népmozgalmak női vonatkozásainak felkutatását tartva szem előtt. Erre a munkára vállalkozott D.G.: Citoyennes Tricoteuses („Kötögető polgártársnők”) című könyvében, amely a Sorbonne-on írt doktori disszertációja témájának folytatása. A szerző a női népmozgalmak valóságos régészeként vágott bele ebbe a hatalmas munkába a párizsi Rendőrségi Prefektúra levéltárában, a rendőri jelentések, a „mozgolódások”, vagy a „közrend valamiféle megzavarása” után felvett jegyzőkönyvek közt kutatva, és mindezt azzal a céllal, hogy ismét valódi összefüggésébe helyezze vissza az alsóbb társadalmi rétegekből kikerülő nők részvételét a forradalom hétköznapjaiban. A párizsi szekciók forradalmi törvényszékeitől és a forradalmi bizottságoktól, vagy a kerületi felügyelőbizottságoktól származó források, hemzsegnek az olyan elszórt adatoktól, tényektől és nyomoktól, amelyek, ha összegyűjtik és egybevetik őket, érzékelhetővé teszik a nők forradalmi mozgalmait, egy korántsem csak az élelmezési szükségletekre és a kenyér árának kérdésére korlátozódó mozgalmat, amely semmi esetre sem a férfi mozgalmak „mellékterméke”, noha

vitathatatlanul szoros kapcsolatok fűzik ahhoz. D.G. munkájának éppen az az egyik érdeme, hogy kimutatta, a forradalom résztvevői között az egymásbafonódó, konfliktusokat hordozó és néha antagonisztikus cselekményekben és küzdelemben egyaránt megtalálhatók a férfiak és a nők. E történések sosem válnak külön, sosem lesznek elszigeteltek, ahogy azt a (maszkulin) XIX. századi történetírás igyekezett elhíttetni róluk: azaz a Politika a férfiak kiváltsága, a társadalmi lét és a megélhetési problémák jutnak a nőknek.

Márpedig, amint arra Dominique Godineau teljes joggal emlékeztet, a „történetírás inkább az apolitikusan lázongó nők képét igyekezett ápolni, elfeledkeztetve így a nők azon kísérletéről, hogy társadalommá szerveződjenek”. A szerző e munkában visszaadja a párizsi forradalmár nőknek résztvevői minőségüket a társadalomban és a politikában, amely valóban létezett mindaddig, amíg a polgári és maszkulin XIX. század be nem skatulyázta őket a magánélet területére.

A „tricoteuse”-öket (kötögető asszonyok), akiket azért neveztek el így, mert a forradalmi gyűlések vitáit figyelve sem hagyták abba a kézimunkázást, Dominique Godineau először is mindennapi életük keretei között, a Saint-Antoine vagy a Saint-Marcel negyedben, avagy a párizsi szekciókkal fenntartott állandó kapcsolataikon keresztül állítja elének. A párizsi néprétegek asszonyai, mosónők, kereskedők, szövő- vagy varrónők fokozatosan kapnak helyet az 1789 és 1795 közötti forradalmi mozgalomban. A kenyér drágasága, mint probléma már igen korán (1789-1790) háttérbe szorul politikai aspirációik mögött. Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata ezután a Nők és Polgár(társnők) jogait is magába kell foglalja. Dominique Godineau aprólékos pontossággal írja le a női sans-culotte mozgalom fejlődését és harcát, amelynek az a célja, hogy a férfiakkal, a jakobinusokkal is elfogadtassa a gondolatot: az asszonyoknak is polgárjoghoz kell jutniuk és képességeik is megvannak ehhez. Ennek keretében mutatja be azt is, hogyan válik szimbolikus értékűvé az, hogy a háromszínű kokárdát nők is viselik. Ezenkívül, ha a férfiaknak megvannak a maguk politikai klubjai, miért ne létezhetnének ugyanilyenek a nők számára is? 1793 május 10-én azzal a céllal jön létre a Forradalmár Köztársasági Polgártársnők (Citoyennes Républicaines Révolutionnaires) társasága, hogy arról tanácskozzon, milyen eszközökkel lehet leleplezni a Köztársaság ellenségeinek terveit.

Egyúttal markáns figurák is előtűnnek a feledés homályából: pl. Claire Lacombe, színésznő, aki 1793 nyarán válik a Forradalmár Köztársasági Polgártársnők hangadó-jává, tudtára adva a jakobinusoknak, hogy ezentúl a nők is törődni fognak a közjólét ügyeivel, vagy Pauline Léon csokoládékészítő és -árus, akit Dominique Godineau már 1789 július 14-től kezdve figyelemmel kísér, és aki a későbbiekben a Forradalmár Köztársasági Polgártársnők társaságának egyik alapítója lesz, miután résztvett a Cordelier klub összejövetelein is. Megannyi jelentős női szereplő és Párizs egyes negyedeiben ismertté lett politikai aktivista, akik tetteikkel és politikai megnyilatkozásaikkal azután antifeminista érzelmekre és nézetekre ragadtattak egyeseket. Dominique Godineau ezekre a „Természet korlátai” című fejezetben tér ki. Ebben azokkal az eszmékkel foglalkozik, ame-

lyek, nem minden politikai hátsógondolattól mentesen, azt sugallják, „egyáltalán nem a nők dolga a politika”.

Vagyis, amit D.Godineau nyújt számunkra, az egy politikai indíttatású félre-söpprés, egy valódi kisémmizés története: a nők eltávolítása a közügyek és a politika színpadáról, megfosztásuk attól a politikai véleménynyilvánítástól, amellyel a párizsi nép asszonyai a Forradalom alatt éltek, és micsoda erővel!

Sajnálatos azonban, hogy D. Godineau, már jelen formájában is 409 oldalnyi terjedelmű könyve nem foglalja magába a párizsi népi külvárosok asszonyainak mobilizációját előidéző társadalmi mozgatóerők rendszerezettebb vizsgálatát. E fontos munka, amely valójában Soboul és Vovelle kutatásainak szerencsés folytatása, a nők történetének egész problematikáját veti fel. Nem kellene-e, hogy a Nő valódi története egy olyan igazi társadalomtörténet legyen, amely az asszonyoknak a politikából és a publikus szférából való kizárása társadalmi alapjait vizsgálná, ám egyben a „nép asszonyai” között fennálló belső társadalmi differenciálódást is igyekezne megragadni, a patrióta kereskedő feleségétől a prostitúcióra kényszerülő szövnőig, a rőfösnétől a piaci kofáig? A könyv érdeme abban rejlik, hogy a források egybegyűjtésével megveti ennek a még végiggondolandó feladatnak az alapjait. Dominique Godineau munkája komoly adósságot törleszt a történetírásban és nélkülözhetetlen mindenki számára, aki a francia forradalmi ideálokkal és mindennapokkal kíván foglalkozni. Ösztönző is egyben, sőt elsősorban az, azokhoz a kutatási irányokhoz, amelyeket nagy hozzáértéssel tár az olvasó elé.

1990 május 6. és 11. között rendezte a Magyar Történezhallgatók Egyesülete (MTE) második nemzetközi konferenciáját, amely egyben az International Students of History Association (ISHA) alakuló kongresszusa volt. A konferencián több, mint tizenöt ország történezhallgatói vettek részt és az elhangzott előadások több oldalról közelítették meg a találkozó vitatémájául kitűzött „Európa-paradigmát”. A vita anyagát rövidesen önálló kiadványban teszi közzé az ISHA, folyóiratunk most csak arra vállalkozik, hogy néhány, a konferencia ürügyén íródott szöveg közlésével megpróbálja érzékeltetni a felvetődött vitatémákat, problémákat és nem utolsósorban a téma rendkívüli aktualitását.

A szerkesztők.

Benoît Falaize:

Az európai paradigmáról: gondolatok néhány (szellemi) zsákutcáról

E rövid, az „európai paradigmát” témájául választó konferencia elé írt bevezető azzal a szándékkal készült, hogy elgondolkodtasson azokról a fogalmi zsákutcákról, amelyekben a történettudomány egyhelyben topogni látszik. Az egyik ezek közül a „nemzet” fogamának misztifikálása és mindenek felett valóságának hirdetése a történeti kutatásban is, ahol kizárólag e kategóriából kiindulva vélik leírhatónak Európa sokarcúságát. Ehelyett sokkal inkább a nemzet mítoszának lebontására van szükség.

A nemzeti mitológiát választva témául világos, hogy a történelem, mint akadémikus diszciplína új irányokat kell találjon. Az események terméketlen ismételtetése (amely mögött gyakran ott bujkál a hivatalosság is) helyett a kritikai megközelítés lenne kívánatos.

A 60-as évektől kezdve Magyarországon a nemzeti identitás, a „magyar nemzet” problematikája a tudományos és politikai viták kereszttüzébe került, a populista színezetű szerzőktől Szűcs Jenőig számos író és történész foglalkozott a kérdéssel. Telitalálat tehát, hogy a konferencia színhelye éppen Budapest.

Elfogadván olyan magyar szerzők, mint Szűcs Jenő és Bibó István szellemi örökségét, ugyanakkor kissé a provokálás szándékától is vezéreltetve erős benem a kísértés annak kijelentésére, hogy a „nemzet” egyszerűen nem létezik. Egy valóban tudományos történetírás számára egy elvont, „magában való”

„nemzet” fogalma nem mond semmit, mint ahogy a szociológia sem tud mit kezdeni „magukban való” társadalmi tényekkel.

A „nemzet” mindenekelőtt egy legitimációs elemek által tagoit és komplex együttes eredménye, a történelem terméke. A történész feladata tehát a „nemzeti” fogalmának politikai és ideológiai kialakulását elemezni.

Ahogyancs francia „nemzet” (lásd baszkok, vagy korzikaiak) éppúgy nem beszélhetünk magyar, vagy román „nemzetről” sem. A „nemzet” ideológiai és társadalmi képzetek koherens együttese, amely egy önkényes normát és homogenitást igyekszik ráerőszakolni egy adott területi egységre. A nacionalizmus éppúgy, mint a „nemzet” eszméje mellékese a társadalom és a politika szférájában, ahol a „nemzet” kiformalódott, képzetek koherens együtteseként kialakult. Ez a történeti folyamat lenne a kutatás tulajdonképpeni tárgya. A „nemzet” létének tagadása egyben az erre a fogalomra alapozott nemzetek közötti konfliktusok tagadása is. A „nemzet”-fogalom konstruált voltának elismerése egyben annak az általánosan elfogadott nézetnek az elvetése is, amely több, mint egy évszázada, mint „lényegi”-t legitimálja a „nemzetet”, olyat, mint ami „természetnél fogva létezik”. Magyar, szlovák, román nép, mesterséges homogenitást sugalló elnevezések. A történész feladata sokkal inkább Közép-Európa rendkívüli változottságának, összetettségének bemutatása. Századok óta mozognak itt az etnikumok, keverednek, nincsenek (visszamenőleg sem) átjárhatatlan határok. A mai államok közti megosztottság nem tükröz semmiféle objektív elhatárolódást.

A nemzeti érzelmek felszítása, a nemzeti szimbólumok magasbaemelése, a „mások”-tól való elhatárolódás egy kölcsönös konfrontációs játszma elemei, amely csak tragikus lehet. A „nemzet” nem létezik, mert eszközzé tették, a politika eszközevé.

Mellőzzük most az olyan még homályosabb fogalmakat, mint szláv, latin, magyar vagy egyéb népcsaládok. A kulturális különbségek sokkal inkább a városvidék, munkás-értelmiségi stb. szembeállításokban ragadhatók meg, mint az esetleges nemzeti szembenállásokban. Sokkal több a közös vonás egy román, francia vagy magyar egyetemi tanár között, mint ugyanazon magyar tanár és egy berettyóújfalui mezőgazdasági munkás között, noha mindketten ugyanakkor a „nemzetnek” a tagjai.

Mindannyian társadalomtudományokkal foglalkozó diákok, vagy fiatal kutatók vagyunk, szálljunk hát szembe a veszélyes elvakultsággal, amely a társadalomban élő emberek önmeghatározásának egyedüli tereként csak a nemzetet hajlandó elfogadni.

Elég már a Keletből

Négy évtizeden át a francia értelmiség köreiben egy meglehetősen leegyszerűsített kép élt a totalitárius „Keletről”, amelybe sehogy sem fért bele az a tény, hogy az úgynevezett monolitikus kommunista pártokon belül áramlatok, irányzatok léteznek, sőt konfliktusok zajlanak reformerek és konzervatívok között, másrészt a pártokon kívül létezik egy „civil társadalom” is, amely jóval komolyabb szerepet játszik, mint azt ez a tömegkommunikációs eszközök által is széles körben terjesztett torz beállítás sugallta. Ezeknek az ellenzéki struktúráknak a léte nélkül nehezen lehetne magyarázni az 1989-es év kelet-európai történéseit.

Nem lett volna szabad megfélekedezni arról, hogy még a legelnyomóbb rendszerekben is megszerveződnek az ellenállás hálózatai. Jól illusztrálja ezt Václav Havel *Távkihallgatás* című könyve, amely a szerző saját történetén keresztül ad képet a csehszlovák ellenzék tevékenységéről. Végül is úgy tűnik, a franciák Keletről alkotott képe, a totalitarizmus tézise ugyanazon a szinten mozgott, mint a kommunista ideológia, amelyet leleplezni igyekezett: a propagandáén.

A „keleti tömb” elnevezés időközben értelmét veszítette, ám kérdéses, vajon múltbeli használata indokolt volt-e? Be kell ismerjünk, ez a sommás kifejezés nem annyira a „Kelet” politikai valóságát, mint inkább azt az elképzelést tükrözte, ami arról Nyugat-Európában élt. Ez egyben azt is jelentette, hogy túl nagy jelentőséget tulajdonítottak a kommunista kormányzatok által hirdetett elveknek, és a csak elméleti szinten létező totalitarizmust valóságnak tekintették. Azaz figyelmen kívül hagyták a Varsói Szerződés országainak rendkívüli változosságát, egységük meglehetősen viszonylagos voltát.

A „keleti tömb” fogalma ezenkívül a történelem merev értelmezéséhez is vezetett. Mintha 1945 óta megállt volna a történeti fejlődés keleten. E szemlélet furcsa módon Marx és Engels víziójára emlékeztet, miszerint a megvalósult szocializmus állapota lesz az emberi történelem végkifejlése. Így a keleti rendszereket „totalitárius”-nak minősítők végül oda lyukadtak ki, hogy ugyanúgy szemlélték a történelmet, mint azok, akiket leleplezni véltek.

Csak sajnálhatjuk, hogy e „totalitarizmusban”-hívó értelmiségiek ma sem szűnnek meg téziseiket hangoztatni, és az újságírók továbbra is vevők e „szakvéleményekre”, ahelyett, hogy a már több éve a „Kelettel” foglalkozó, ám kevésbé harsány kutatókat faggatnák.

Jó lenne, ha a franciák is megértenék, hogy a történelem keleten is tovább haladt a maga útján, s ezt sajnos tragikusan illusztrálják a marosvásárhelyi események is. Negyven évnyi kommunizmus sem tudta felszámolni a Romániát és Magyarországot szembeállító konfliktust.

Ne akarjunk tehát leckét adni e népeknek demokráciából, s főként ne akarjunk ítélni egy olyan történelemről, amely, noha európai, nem a miénk! E „Kelet” iránti hirtelen támadt érdeklődéssel szemben egyre világosabban rajzolódik ki a „Déllel” szembeni érdektelenség. A Közös Piac is inkább a nyugati tőke előtt megnyíló Magyarországgal, Csehszlovákiával és Lengyelországgal tárgyal, míg az egyre kevésbé fizetőképes „Dél” nem számíthat sikerre. Ráadásul e folyamat olyan, a tömegkommunikációs eszközök által is közvetített hátsógondolatok jegyében zajlik, mint „a mi elsődleges érdekeink a demokratikus fejlődés útjára lépő Európában és Ázsiában vannak. Mit kezdünk a visszataszító afrikai rezsimekkel?” Azaz, míg a Keletet képesnek tartják a demokratikus politikai fejlődésre, ugyanezt megtagadják Afrika népeitől, ami azért különösen veszélyes, mert egyes körök nem szalasztják el az alkalmat, hogy ideológiát faragjanak ebből az új konjunktúrából, hogy „Európát inkább szeressék, mint Afrikát” (Le Pen).

Sahin – Tóth Péter:

Annak a Keletnek vége... (avagy mit és hogyan lehet látni Párizsból. Egy új szemléletmód ígérete.)

Nincs hálásabb feladat, mint egyetérteni. Még elégedettebbek lehetünk azonban, ha vélt igazunk visszhangjára találunk egy rólunk szóló, külföldön papírra vetett szövegben. Egyszóval határainkon túl is eljutottak odáig, hogy nem pusztán foglalkoznak velünk, de mintha *érteni* is kezdenének bennünket. (?) Mert eddig hiába magyaráztuk *nekik*, a kívülállóknak, mi bánt *minket*, a kölcsönös, ellentétes irányú győzködés csodálatos módon minden érzékelhető hatás nélkül jutott zsákutcába. *Mi* természetesen azt is tudni véltük, miért nem értettek meg bennünket *ők*, ezzel védekezve az elszigetelődés, a megnemértettség gyötrő tudata ellen, s ez egyben megengedte az ő érvelésükben sokszor ott bújkáló lebecsülés fölényes félresöprését is. Pedig e tartós kétoldalú egymás mellett (és nem egymásnak) beszélés kudarcának lényegi oka könnyen megragadható: egymás számára érthetetlen kifejezésekkel operáltunk. Félreértés ne essék, nem nyelveink összeegyeztethetlenségében van a hiba, hiszen vaskos szótárak állnak rendelkezésre. E közös értetlenség egyszerűen abból fakadt, hogy szavak, fogalmak egész sorát ismételtünk mindkét oldalon többé-kevésbé türelmesen egymásnak anélkül, hogy komolyan elgondolkodtunk volna afelől, vajon mi rejlik (egyáltalán a másik számára van-e valami) ezek mögött. És a nyelv elsődleges, ha úgy tetszik mindennapi használatán túli területének (azaz fogalmaink történeti, társadalmi valóságfedezetének) feltárására már nemigen futotta erőnkéből. Most a változás, a változtatni akarás lázában talán erre is sor kerül majd.

Ne akarjunk tehát leckét adni e népeknek demokráciából, s főként ne akarjunk ítélni egy olyan történelemről, amely, noha európai, nem a miénk! E „Kelet” iránti hirtelen támadt érdeklődéssel szemben egyre világosabban rajzolódik ki a „Déllel” szembeni érdektelenség. A Közös Piac is inkább a nyugati tőke előtt megnyíló Magyarországgal, Csehszlovákiával és Lengyelországgal tárgyal, míg az egyre kevésbé fizetőképes „Dél” nem számíthat sikerre. Ráadásul e folyamat olyan, a tömegkommunikációs eszközök által is közvetített hátsógondolatok jegyében zajlik, mint „a mi elsődleges érdekeink a demokratikus fejlődés útjára lépő Európában és Ázsiában vannak. Mit kezdünk a visszataszító afrikai rezsimekkel?” Azaz, míg a Keletet képesnek tartják a demokratikus politikai fejlődésre, ugyanezt megtagadják Afrika népeitől, ami azért különösen veszélyes, mert egyes körök nem szalasztják el az alkalmat, hogy ideológiát faragjanak ebből az új konjunktúrából, hogy „Európát inkább szeressék, mint Afrikát” (Le Pen).

Sahin – Tóth Péter:

Annak a Keletnek vége... (avagy mit és hogyan lehet látni Párizsból. Egy új szemléletmód ígérete.)

Nincs hálásabb feladat, mint egyetérteni. Még elégedettebbek lehetünk azonban, ha vélt igazunk visszhangjára találunk egy rólunk szóló, külföldön papírra vetett szövegben. Egyszóval határainkon túl is eljutottak odáig, hogy nem pusztán foglalkoznak velünk, de mintha *érteni* is kezdenének bennünket. (?) Mert eddig hiába magyaráztuk *nekik*, a kívülállóknak, mi bánt *minket*, a kölcsönös, ellentétes irányú győzködés csodálatos módon minden érzékelhető hatás nélkül jutott zsákutcába. *Mi* természetesen azt is tudni véltük, miért nem értettek meg bennünket *ők*, ezzel védekezve az elszigetelődés, a megnemértettség gyötrő tudata ellen, s ez egyben megengedte az ő érvelésükben sokszor ott bújkáló lebecsülés fölényes félresöprését is. Pedig e tartós kétoldalú egymás mellett (és nem egymásnak) beszélés kudarcának lényegi oka könnyen megragadható: egymás számára érthetetlen kifejezésekkel operáltunk. Félreértés ne essék, nem nyelveink összeegyeztethetlenségében van a hiba, hiszen vaskos szótárak állnak rendelkezésre. E közös értetlenség egyszerűen abból fakadt, hogy szavak, fogalmak egész sorát ismételtünk mindkét oldalon többé-kevésbé türelmesen egymásnak anélkül, hogy komolyan elgondolkodtunk volna afelől, vajon mi rejlik (egyáltalán a másik számára van-e valami) ezek mögött. És a nyelv elsődleges, ha úgy tetszik mindennapi használatán túli területének (azaz fogalmaink történeti, társadalmi valóságfedezetének) feltárására már nemigen futotta erőnkéből. Most a változás, a változtatni akarás lázában talán erre is sor kerül majd.

Ezért üdvözljük örömmel az olyan írásokat, mint amilyen Fabienne Federinié, aki vállalja e múltbéli kényelmes, párhuzamos monológok „eredményeivel” való kritikus szembenézést és nem restell a könnyűnek találtatott álbizonyosságok helyén támadt úr kitöltésének fáradságos munkájára biztatni francia és magyar (mutatis mutandis e két nemzetiség tetszőlegesen behelyettesíthető bármely, úgymond nyugati és keleti népnévvel) olvasóit. Írásának szinte minden megállapításával egyetérthetünk, ezzel kapcsolatban bármilyen kommentár feleslegesnek tűnik, sokkal inkább szeretnénk az általa felvetett problémát tovább gondolni, egy másik oldalról röviden szemügyre venni.

Valóban, egyszer s mindenkorra végeznünk kell a Kelettel vitáinkban, közös elmélkedéseink során. Ami annál könnyebb – tehetjük hozzá kajánul –, mert e „Kelet” a szemünk láttára, szinte magától múlik ki. Ám helyzetünk még ennél is egyszerűbb, mert – s ez talán paradoxonnak tűnhet – a *Kelet nincs is, sosem létezett*, hacsak nem annak a nagyszabású, sajnos több évtizeden át elevenen ható fogalmi ködösítésnek a részeként, amelynek gyökereit oly könyörtelen pontossággal ragadja meg (és buzdít egyben kitépésükre) a fent említett írás szerzője. Miről van ugyanis szó? Arról, hogy az utóbbi évtizedek európai embere egy alapvetően kelet-nyugati tájolású koordinátarendszerben volt kénytelen tengetni (szellemileg ez mindkét, materiálisan sajnos inkább csak a keleti félre érvényes) életét, s e földrajzi eredetű fogalmak, Kelet és Nyugat, sajátos politikai jelentéssel töltődtek fel. Fontos, hogy e kifejezések eredeti, geográfiai tartalmára utaljunk, mert éppen ez kölcsönözte számukra az objektivitás, a tudományosság álarcát, hiszen kinek jutott volna eszébe megkérdőjelezni az emberi civilizáció kezdeteitől nyilvántartott és jelentőséggel bíró égtájak létezését. Így e megdöntetlenül stabilnak tetsző fogalmak sikerrel vették be magukat a „mindennapi tudat” szintjére is, az újságolvasó ember nélkülözhetetlen szellemi mankóivá váltak. Nem elég azonban, hogy „geopolitikai” jelenünk alapvető rendező elvévé lett e felosztás, mintha történelmünket is ennek jegyében próbálták volna egyesek (át)értelmezni. E nézetek tükrében az európai civilizáció fejlődése a kelet-nyugati tengely mentén tűnt egyedül leírhatónak és magyarázhatónak. A mindent átfogó és egyszerűsítő magyarázat vágya, amelyből az egyes országok, régiók, népcsoportok vagy kultúrák keletinek, vagy nyugatinak minősítése származott, csak éppen a legfontosabbat fedte el: ezen „objektívnek” tűnő (és éppen ezért szükségszerűnek kikiáltható történeti mozgáspályát implikáló) címkék végtelen önkényességét, nevezetesen azt az egyszerű igazságot, hogy minden keletinél van keletebbi is, olyannyira, hogy az a végén egyszer csak már nyugati. Ez az eszmefuttatás persze így még nem több, mint olcsó szellemeskedés, amely visszaél a Föld gömb formájával, de a probléma, sajnos, ennél súlyosabb következményekkel is járt. Az evidencia igazoló bélyegét magukon hordozó földrajzi fogalmak ugyanis lassan előjelet kaptak, s végül Nyugat és Kelet maguk lettek a jó és rossz, a pozitív és negatív pólus szinonimái. Viszonylagosságuk képzete ezzel teljességgel odalett. A továbbiakban annyit fejeztek ki, hogy a Föld egy adott pontján elhelyezkedő megfigyelő (egy kultúra, egy politikai, vagy katonai szövetség-

ség szócsöveként) adott pillanatban kit tekint magával egy táborban levőnek, kiktől akarja (olykor csak közömbösen, néha határozottabban) elhatárolni magát, s főként kikkel szemben (ez az „ellenség”) kívánja saját identitását kategorikusan megfogalmazni, saját legfontosabbnak vélt értékeit felsorakoztatni a másik fél „utálatosságával” szemben. Ez persze esetenként a feje tetejére állította az eredeti földrajzi logikát, hiszen Finnország, vagy méginkább Japán „nyugatiságáról” csak a geográfiai tényező teljes figyelmen kívül hagyásával lehet beszélni.

Persze mindezzel továbbra sem mondtunk semmi megdöbbenően újat. Számos példát idézhetünk az európai önmeghatározás történetéből, amelyek más típusú, noha természetesen minden esetben egyfajta értékelő mozzanatot is magukba foglaló földrajzi hivatkozású identitásokat juttatnak kifejezésre. Ebben az értelemben fonódott össze a középkori keresztény (katolikus) Európa és a Nyugat fogalma, míg a szintén krisztusi forrásból táplálkozó ortodoxia kiszorult e táborból és átcsúszott a keleti „térfelre”, alig kevésbé „idegen” státusba jutva így, mint a par excellence Keletnek (sőt mesés Keletnek) tekintett iszlám világ. Ez az alapvetően vallási szempontokat előnyben részesítő földrajzi szemlélet azután nagyjából a XV. századtól, a humanista geográfia megjelenésétől kezdve lassú erózióknak indult, hogy a keresztény Nyugat és barbár Kelet megosztottság helyét az (egységesnek tekintett) Európát a centrumba helyező szemlélet foglalja el. Az átmenet lassúságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az olyan, a korábbi szempontból periférikus területek, mint Oroszország, vagy a török uralom alól felszabaduló Balkán csak hosszas szellemi vajúdas eredményeként foglalhatják (fogalhatják) el helyüket e „laicizált” Európában. De vehetünk egy másik példát is az újkorba lépő Európa történetéből, egy másfajta rendező elv létének bizonyítására. Voltaire a *XIV. Lajos századában* északi és déli hatalmak vetélkedésének színtereként mutatja be kontinensünket, s az előbbieik közé sorolja az olyan, a marxista történettudománynak oly kedves „fáziskésésben lévő”, „kelet-európai jellegzetességeket (pl. örökös jobbágyság) mutató” országokat, mint Lengyelország, Oroszország, vagy Poroszország. A XVI-XVII. század európai történetét taglaló összefoglaló munkák (Braudel, Chaunu, vagy Hajnal István nevét ragadjuk csak ki találomra) evidensnek tekintik a korabeli európai történelem észak-déli (egyben protestáns-katolikus) tengely mentén történő bemutatását. Az ilyen és ehhez hasonló példák sorát nyilván még gyarapíthatná egy komolyabb elemzés. Mi most csak azt szeretnénk leszögezni: a modern, XX. századi Kelet-Nyugat szemlélet nem más, mint az identitások történetének egyik (elsősorban európai) fejezete, s még csak azt sem állíthatjuk, hogy minden előzmény nélkül való (gondoljunk csak arra, hogy a magyarság hovatartozásának dilemmája legalább a reformkor óta állandóan visszatérő téma, vagy említhetnénk az orosz „nyugatosok” és „szlavofilek” meg-megújuló vitáját, sőt a XIX. századi nagypolitika egyik központi problémáját, az ún. „keleti kérdést” is, amely értelemszerűen a magukat nyugatiaknak tudó hatalmak gondja volt). Azt sem mondhatnánk, hogy egyeduralkodóvá lett századunkban, hiszen a dekolonizáció

ismét felvetette az Észak-Dél szemlélet jogosultságát. Ez utóbbi visszavezet írásunk kiindulópontjához és inspirálójához, Fabienne Federini cikkéhez. Mi az, amit ennek szerzőjével (legalábbis a mi olvasatunk szerint) együtt fontosnak tartunk kiemelni?

Először is azt, hogy búcsúzzunk el az „objektivitás” tudományosan úgymond mindent igazoló köntösébe bújtatott sommás bölcsességektől, s fedezzük fel újra a fogalmak értékének viszonylagosságát. És, ha ez megtörtént, akkor terjesszük ki (esetleg) geopolitikai szótárunk ma oly divatos egyes kulcsfogalmainak (Kelet, Nyugat, Észak, Dél, balkanizálódás, Európa(!) stb.) jelentésmezőjét. Mindenekelőtt óvakodjunk attól, hogy e szükségszerűen bizonytalan fogalmakat értékmérővé avassuk. Azaz a „Nyugat” (sem a szerepét lassan elhódító „Európa”) nem kell feltétlenül a szabadság, már-már az abszolút jó szinonimája legyen, ugyanúgy, ahogy a „Kelet” meghatározást hallva se a feneketlen nyomorra asszociáljunk rögtön.

A volt „Kelet” lakói ne arra vágyjanak elsősorban, hogy „nyugatiak” legyenek, hogy kritikátlanul hasonuljanak egy eredeti jelentéséből kiforgatott földrajzi fogalmat zászlajukra tűzve. Ami annál is fontosabb, mert ez utóbbi valóban jogos vágyak és igények kifejezőjévé vált, ám nem feledtetheti velünk egy pillanatra sem, hogy metaforáinknak, legyenek azok bármily szépek és csábítóak, urai kell maradjunk.

Tóth Péter fordításai

Ábrahám Barna

A Magyar Történezhallgatók Egyesülete elmúlt félévi tevékenysége

1989. október 11-13. között megrendeztük első nemzetközi konferenciánkat „A forradalom a történelemben” címmel. Elnöke Kőpeczi Béla volt, előadói: D. Godiéau és R. Chartier (Franciaország), Maarten Prak (Hollandia), Niederhauser Emil és Komoróczy Géza (Magyarország). Gondolataink részben a francia forradalomhoz kötődtek, részben annak kelet-európai hatásait, illetve általános témákat elemeztek (a nők a történelemben, a forradalom kilátástalansága). Tagjainkon kívül mintegy hatvan diák jött el Bécsből, Grenoble-ból, Tours-ból, Dortmundból, Varsóból, Lublinból, Helsinkiből, Moszkvából, Ungvárról és Pozsonyból. A konferencia zárónapján tanácskoztunk egy nemzetközi történész diákszervezet megalapításáról. Jelentős eredményt értünk el: sikerült elfogadni egy szándéknyilatkozatot céljainkról, s leszögeztük, hogy féléven belül megalakul az International Association of History Students. A jelenlevők némi vita után azzal is egyetértettek, hogy a szervezet központja Budapest legyen, mivel ide az „Ostblock” diákjai is könnyebben utazhatnak (ne feledjük: a német, a csehszlovák és a román fordulat előtt voltunk!). Ezenkívül nálunk olcsóbban lehet konferenciákat rendezni, mint Nyugaton.

Az ősz folyamán folytattuk hálózatunk kiépítését: prágai utazásunk során kiépítettük ottani bázisunkat, néhány tagunk felvette a kapcsolatot Tartuval, Haifával, Tel Avivval. A kitartó levelezés eredményeképpen több angol egyetem jelentkezett (Newcastle, Bristol, Aberdeen, Essex, Cambridge), fejlődtek holland kapcsolataink (Nijmegen, Leiden, Groningen). Mint tudomásunkra jutott, létezik egy helyi bizottság Brazzaville-ben és Szófiában. Folyamatban van a kapcsolatfelvétel a kelet-német, a román, a jugoszláv és az olasz egyetemekkel.

A kapcsolatok elmélyítése végett varsói és prágai barátainkkal megállapodtunk egy-egy hetes csereutazások lebonyolításában. Céljuk egyetemünk, múzeumaink, levéltáraink, könyvtáraink megismertetése, különös tekintettel a közös történelem dokumentumaira. Ezenkívül előadásokat szervezünk, beszélgetéseket kutatókkal.

Április elején debreceni helyi bizottságunk Görögországban volt Németh György vezetésével. Utána mintegy tizenöten Grenoble-ba utaztak, ahol részt vettek egy nemzetközi konferencián („A történelem keletre tart”). Kaptunk meghívást nyárra Aberdeenbe egy trockizmus-konferenciára. Lehetőség nyílik

együttműködésre egy római történész-diákcsoporttal, tíznapos cserutazások szervezésére.

Az októberi szándéknyilatkozatnak megfelelően május 6. és 11. között megrendeztük második nemzetközi konferenciánkat „Az Európa-paradigma” címmel. A napjainkban oly sokat emlegetett európaiság problémáit négy szekcióban vitattuk meg.

- Európa történeti régiói
- Tolerancia és intolerancia az európai történelemben
- A nemzeti történelmek szerepe és jelentősége a közös európai örökségben
- Nemzetek és államok kontra nemzetállamok az európai történelemben.

A résztvevők ezen témakörök valamelyikében tarthattak rövid vitaindítót angolul, németül, vagy franciául. A későbbiek során minden dolgozatot teljes terjedelemben publikálunk.

A találkozó egyben az ISHA (International Students of History Association) alapítókongresszusa is kívánt lenni. Emiatt májusig hatalmas előkészítő munka állt előttünk. Az elkészült alapszabály-tervezet már októberben vitákat váltott ki. Ki kell dolgoznunk emellett a részletes működési, pénzügyi szabályzatot.

Ezen munkálatok sikere és a konferencia gördülékeny lebonyolítása – nem pedig a „mitaláltukki” történelmi joga –, biztosíthatja számunkra a nemzetközi központ státuszát.

1990. június

Hibaigazítás

Folyóiratunk legutóbbi száma (Sic Itur ad Astra, 1989/2-3) közölte Berend Nóra, Egy európai Japánban, William Adams és a „Shogun” című tanulmányát. A közölt szövegből sajnálatos módon kimaradt a szerző által összeállított bibliográfia, amelynek hiányában a tanulmányt kísérő jegyzetek sem lehettek teljes értékűek. A szerkesztők most közreadják e bibliográfiát, illetve a nyomtatás során a szövegbe került néhány értelemzavaró hiba helyesbítését és a hiányosságokért ezúton is elnézést kérnek a szerzőtől és az olvasóktól.

Bibliográfia

Diary kept by the Head of the English Factory in Japan (Diary of Richard Cocks, 1615-1622)

Tokyo, 1978. 3 kötet

Peter Pratt: History of Japan

Compiled from the Records of the English East India Company 1822.

Szerk. M. Paske – Smith. 1. kiadás Kobe, 1931., új kiadás 1972.

They Came to Japan

An Anthology of European Reports on Japan 1543-1640

Szerk. M. Cooper

London, 1965.

P.G.Rogers: The first Englishman in Japan

(The Story of Will Adams)

London, 1956.

A. L.Sadler: The Maker of Modern Japan

(The life of Tokugawa Ieyasu)

London, 1937.

John Whitney Hall: Japan from Prehistory to Modern Times

Tokyo, 1986.

George Sansom: A History of Japan

Tokyo, 1984. 3. kötet

Javítások a szövegben:

50. oldal 3. sor: komaki csata

5.sor: féltestvér

2.bek. 4. sor: Nagamori

53.old. 2. bek. 1.sor: jól látta

55. old. 3.bek.5.sor: Richard Cocks

E számunk szerzői:

- Ábrahám Barna* IV. éves magyar-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).
- Barta Róbert* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (MTA TTI). 1990-ben végzett a debreceni KLTE magyar-történelem szakán.
- Csepregi Zoltán* tanár a budapesti evangélikus gimnáziumban. 1988-ban végzett az ELTE BTK latin-ógörög szakán.
- Dombi Gábor* szellemi szabadfoglalkozású. 1989-ben végzett az ÁITSZK magyar-népművelés szakán.
- Falaize, Benoît* az Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales kutató munkatársa, a Sorbonnes Nouvelles c. folyóirat szerkesztője. A Sorbonne történelem és politológia szakjait végezte.
- Federini, Fabienne* egy szenátor tanácsadójaként dolgozik. A Sorbonne-on politológia szakot végzett.
- Mályusz Elemér* történész, akadémikus, egyetemi tanár (1898-1990).
- Novák Attila* V. éves filozófia-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).
- Pósán László* tanársegéd a debreceni KLTE Középkori Egyetemes Történeti Tanszékén. 1990-ben végzett magyar-történelem szakon.
- Romhányi Beatrix* V. éves latin-régészet szakos hallgató (ELTE BTK).
- Soós István* tudományos munkatárs (MTA TTI)
- Szilágyi Márton* tudományos továbbképzési ösztöndíjas az ELTE BTK Felvilágosodás- és Reformkori Irodalomtörténeti Tanszékén. 1990-ben végzett a magyar-történelem szakon.
- Tóth Péter* tudományos továbbképzési ösztöndíjas az ELTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszékén. 1990-ben végzett francia-történelem szakon.
- Völgyesi Orsolya* IV. éves magyar-történelem szakos hallgató (ELTE BTK).